

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Др ЕЛУП МУШОВИЋ

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И ЕТНИЧКА
СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА
НОВОГ ПАЗАРА

Београд
1979.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕВНА ИЗДАЊА
КЊИГА 19

Др ЕЛУП МУШОВИЋ

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И ЕТНИЧКА
СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА
НОВОГ ПАЗАРА

Рано преминулој сестри Бахрији

Примљено на седници Научног већа Етнографског института
САНУ од 12. децембра 1978. године.

Уредник
Проф. др Петар Влаховић
Секретар
Добрила Братић

БЕОГРАД 1979.

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

MONOGRAPHS
VOLUME 19

Dr EJUP MUŠOVIC

ETNHIC PROCESSES AND ETHNIC
COMPOSITION OF THE
POPULATION OF NOVI PAZAR

Accepted at the session of the Scientific Council of the
Ethnographical Institute on December 12th 1978.

Editor
Prof. dr PETAR VLAHOVIĆ
Secretary
Dobrila Bratić

BEOGRAD 1979.

Издаје: ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

Лектор: Мирјана Прибићевић

Преводиоц страмог текста: Андријана Гојковић

Тираж: 3000 примерака

*Штампа: „Слободан Јовић“
Београд, Стојана Протића 52*

*Штампано уз учешће представа Републичке заједнице науке Србије, Регионалне
заједнице науке Краљево и СИЗ-а културе Нови Пазар*

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	— — — — —	Страна 6
-----------	-----------	-------------

ПРВИ ДЕО

Географски положај	— — — — —	8
Трагови првих насеља у новопазарском крају	— — — — —	8
Досељавање Словена и рашка држава	— — — — —	9
Рашка после Душанове смрти и експанзија Турака	— — — — —	13
Берлински конгрес и Новопазарски Санџак и догађаји који су уследили	— — — — —	30
Култура и образовање у Новом Пазару до 1912. године	— — — — —	35
Новопазарски Санџак као административно-територијална јединица	— — — — —	42
Нови Пазар од 1912. године	— — — — —	44
Последња окупација Новог Пазара	— — — — —	47
Нови Пазар у ери социјалистичке изградње	— — — — —	48

ДРУГИ ДЕО

Етничка структура становништва и етнички процеси	— — — — —	51
Први трагови насеља и први становници долине Рацке	— — — — —	52
Словени у рашком крају	— — — — —	53
Новопазарско становништво од оснивања града	— — — — —	58
Нова структура становништа Новог Пазара	— — — — —	72
Миграције, имиграције и структура новопазарског становништва од почетка XIX века	— — — — —	81
Јевреји, Цигани, Черкези	— — — — —	97
Етнички процеси и садашња структура Новопазарског становништва	— — — — —	101
Посебан део	— — — — —	127
Извори и литература	— — — — —	281

документа. Њој је рад једног историчара који је датирао из 1912. године, али је тој рад написан у врло скратитом и неизвештавном стилу, па се у њему не може видети тачан извор, али је тој рад један од ретких који су овој теми посвећени. Други рад је написан у 1913. години, али је тој рад написан у врло скратитом и неизвештавном стилу, па се у њему не може видети тачан извор, али је тој рад један од ретких који су овој теми посвећени. Други рад је написан у 1913. години, али је тој рад написан у врло скратитом и неизвештавном стилу, па се у њему не може видети тачан извор, али је тој рад један од ретких који су овој теми посвећени. Други рад је написан у 1913. години, али је тој рад написан у врло скратитом и неизвештавном стилу, па се у њему не може видети тачан извор, али је тој рад један од ретких који су овој теми посвећени.

ПРЕДГОВОР

Нови Пазар са околином има богату историјску прошлост, али је о њој веома мало писано. Иако је у овом крају формирана прва српска држава, која има дugu предисторију у рапском племенском савезу, о томе никада и још увек није написана никаква целина. Да није бројних средњовековних споменика културе, расутих по овом подручју, мало би се шта могло знати о томе ранијем периоду српске историје, јер су писани извори оскудни, а историјска дела, као целина о томе, не постоје.

Слично је и са историјом града Новог Пазара, о коме до 1912. године није написана ни једна историјска целина, тако да се све што се о њему знало, скривало у архивима или је било очувано код путописца само у виду фрагмената.

Од 1912. године написано је о Новопазарском Санџаку неколико радова, а у њима је дато мало места и Новом Пазару. Тако је на непуних осам страница о Новом Пазару написано у књизи *Наши нови градови на југу*, чији је аутор Коста Костић. Неке податке о Новом Пазару дао је Иван Ко-санчић у делу *Новопазарски санџак и његов етнички проблем* (штампано 1912), затим Јевто Дедијер у књизи *Нова Србија*, а веома мало података налази се у књизи Емилија Цветића *Новопазарски санџак*.

Податке о Новом Пазару, почевши од његовог оснивања па до краја XIX века, дају наши историчари који су се бавили историјом Дубровника: И. Божић, С. Димитријевић, Р. Самарџић, В. Винавер, Т. Поповић, Б. Храбак.

У новије време Нови Пазар са околином предмет је интересовања историчара: Х. Шабановића, Ј. Калић, Олге Зиројевић, а затим археолога, архитектата и историчара уметности: Ј. Ковачевића, Ђ. Бошковића, Ј. Нешковића, А. Јуришића, М. Љубинковића, М. Поповића, Р. Станојевића, О. Вукадин, В. Ђурића, С. Радојчића, С. Мандића, А. Андрејевића.

Године 1969. Књижевне новине су штампале монографију о Новом Пазару. За ову монографију радове је писало двадесетак аутора; недостатак извора је велики пропуст у овим радовима.

Према томе, историјом Новог Пазара и овог краја у целини никада се нико није озбиљније бавио, па овај рад, посебно с гледишта етничких процеса и етничке структуре становништва, представља новину која је никла на основу извора и литературе, као и мог вишегодишњег рада о граду у коме сам се школовао и радио двадесет година.

Основна мисао је да се обраде етнички процеси и структура становништва овога краја, посебно Новог Пазара, а то значи почевши од Дарда-

наца и Аутаријата, као првих становника долине Рацке, па до данашње структуре новопазарског становништва. То је период дуг око три хиљаде године, што, само по себи, није дозвољавало залажење у појединости. Због тога су географско-историјски подаци о Новом Пазару, иако дати као посебне целине, само делимичан приказ јер су обрађени само онолико колико је потребно да помогну у расветљавању етничких процеса.

Поједина поглавља дата су као посебне целине: *Култура и образовање*, *Новопазарски Санџак као административно-територијална јединица*, али у скраћеном облику, односно онолико колико је било потребно за овај рад.

За прикупљање материјала за посебан део рада *Појединачно о новопазарским породицама* било ми је потребно много времена. Кад је било могућно, користио сам писане изворе, а када њих није било, узео сам као извор народна предања, настојећи да их ослободим примеса нереалности.

Тешкоће на које сам наилазио у раду и сувишно их је набрајати. Довољно је напоменути да у Новом Пазару није било ни библиотеке ни архива које бих могао користити.

Овај рад не бих могао написати да ми нису пружили велику помоћ чланови Комисије: др Ђурђица Петровић, др Радован Самарџић и др Петар Влаховић, а затим др Јован Ковачевић, др Јованка Калић, др Глигор Станојевић, Радомир Станић, Андреја Андрејевић, на чemu им посебно захвалајем.

Посебну захвалност на вишеструкој помоћи у раду дuguјем др Олги Зиројевић. Она ми је, поред осталог, указала на бројне турске изворе; неке од њих ми је уступила, а сама их уопште није користила.

ПРВИ ДЕО

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Нови Пазар, седиште истоимене општине (коју чине град и 99 села), налази се на крајњем југозападу Србије без покрајина и припада региону Краљево. Са југа се граничи двема општинама САП Косово: Косовском Митровицом и Лепосавићем, са североистока општином Рашка са севера Ивањицом, са запада Сјеницом и са југозапада Тутином. Град Нови Пазар лоциран је у средишњем делу Општине, у Новопазарском пољу, које је образовала река Рашка са својих седам притока. Новопазарско поље, дуго 16 km, а широко 700—800m, укљештено између огранака Голије, Рогозне и Пештерске висоравни, најплоднији је и за земљорадњу најпогоднији део у новопазарској општини.

Планински масиви и њихови ограници који се простиру на територији општине Нови Пазар богати су пашњацима, флором и фауном и погодни су за сточарство за експлоатацију шума, лов и туризам.

Иако наизглед скривено и затворено, Новопазарско поље је бројним уским долинама отворено саобраћајницама према Рибарићу и Тутину, а преко њих према Црној Гори и Косову, затим према Пештери, Сјеници и Пријепољу и, долином Рашке, према граду Рашки, Краљеву и Београду. Ови путни правци, укључујући и стари Дубровачки друм који је повезивао Косово са Новим Пазаром преко планине Рогозне, били су врло активни у даљој и ближој прошлости. Осим основне намене, овим правцима су се одвијале бројне и честе миграције и имиграције становништва.

Новопазарска котлина изложена је различитим метеоролошким утицајима, који, у целини посматрано, чине климу врло повољном. Средња годишња температура износи $9,2^{\circ}\text{C}$. Најтоплији месеци су јул и август ($19,9^{\circ}\text{C}$), а најхладнији јануар и фебруар ($-2,2^{\circ}\text{C}$). Сви климатски елементи показују да се Нови Пазар налази у зони умерено топлог и влажног климата.

ТРАГОВИ ПРВИХ НАСЕЉА У НОВОПАЗАРСКОМ КРАЈУ

Географски услови, конфигурација тла, богатство у флори и фауни, климатске прилике, створили су повољне услове за живот људи на територији данашње новопазарске општине од најстаријих времена.

О раном, праисторијском периоду живота и рада људи на територији новопазарског краја зnamо сасвим мало. Ово подручје, изузетно интересантно за археологију, није било, донедавно, озбиљније проучавано нити су на њему обављана планска археолошка истраживања. Први археолошки радови у овом крају отпочели су случајно. Када су 1952. године почели радови на изградњи железничке пруге Рашка — Нови Пазар, на периферији Новог Пазара, недалеко од Текстилног комбината „Рашка“, откопано је праисторијско насеље — Напреље. Налази са овог локалитета — керамика и статуете — који се чувају у Народном музеју у Београду и Народном музеју у Крагујевцу, показују да Напреље припада косовској варијанти винчанске групе.

Други много значајнији налаз потиче из цркве Светог Петра (Петрова црква) код Новог Пазара. Тамо су пронађени: велике златне токе — фалере с гравираним орнаментима, златни украсни предмети, два златна појаса од искуцаног златног лима с богатом декорацијом, затим велики број перли од ћилибара, међу којима неке, према облику и начину представе фигуре и према стилу, показују сличност са делима грчке скулптуре такозваног архајског периода (VII и VI век пре наше ере).¹

На трагове праисторијског живота наишле су екипе проф. Јована Ковачевића и Душана Прибаковића, које су радиле на археолошким истраживањима Раса од 1972 до 1976. године. Године 1975. екипа проф. Ђурђа Ђошковића, која је радила у Пећини у Расу, нашла је на трагове праисторијског живота. Те године је и екипа проф. Драгослава Срејовића откопала у Дојевићу, код Новог Пазара, једну породичну гробницу, која је стара између 2500 и 3000 година.

Све ово говори да је долина Рашке била насељена Илирима, и то гушће од других крајева и знатно више него што се доскоро мислило. Овоме иду у прилог и бројни топоними, који су очувани до наших дана, а претпостављамо да су илирског порекла: Ибар (ibard — плав, бистар), Рас (rasa — плоча), Пештер (peš — претежно, terr — мрак, tersi — суво), Вапа (жега — оморина), Лим (ljum — река)².

У бројним топонимима и неким споменицима материјалне културе очувана је успомена на живот римске популације у рашиком крају.

ДОСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА И РАШКА ДРЖАВА

Словени су населили долину Рашке у VII веку, а можда и нешто раније. С обзиром на време када је извршена експанзија Словена, рашки крај је био веома повољан за њихово насељавање и живот јер им је пружао сигурност, нарочито у условима када је требало и када су морали да извођују независност и створе своју државу.

Све до Стевана Немање и закључио са њим, становници Рашке водили су непрестану борбу са суседима, посебно са Византијом, да би, на

¹ М. Гарашанин, *Археологија...*, 85. Предмети пронађени код Петрове цркве, такозвани „Новопазарски лаз“, чувају се у Народном музеју у Београду и представљају драгоцену вредност наше културе прошlostи. Налаз су детаљно обрадили: Ђ. Мано-Зиси и Љ. В. Поповић, *Нови Пазар — илирско-грчки налаз*.

² *Fjalor, serbokroatiskt shqip*, 379, 540, 629, 738, 835, 1010.

крају, успели да те борбе окончају у своју корист, чиме су постављени темељи независној српској држави. Према томе, историја српске државе почиње од Стевана Немање, родоначелника династије Немањића, под чијим је ореолом Србија достигла врхунац и у XIV веку се уврстила у ред најмоћнијих европских држава.

Пре ступања на српски жупански престо 1168. године, Стеван Немања је примио православље у цркви Светог Петра (сада у Новом Пазару), јер је претходно био католик, а затим је повео борбу за самосталност, за територијално ширење своје државе, за сређивање унутрашњих прилика, при чему је посебну пажњу посветио чишћењу земље од „мрске јереси“. Немања је ради тога одржао неколико сабора у Расу (у овом случају шире подручје), на којима је саопштавао своје одлуке властели. Последњи сабор био је онај код Петрове цркве 1197. године, када је абдицирао у корист средњег сина Стефана.

Стефан, касније назван Првовенчани, ступио је на српски престо као византијски зет. То је била одлука Стевана Немање, који је желео да још немоћну и малу Србију остави у пријатељским односима са моћном Византијом. Старији Немањин син Вукан, господар Зете, коме је по обичају требало да припадне престо, побунио се против брата Стефана одмах после Немањине смрти (1200). Све се завршило у корист Стефана, чију владавину карактеришу два изузетно значајна догађаја: 1217. година, када је Србија проглашена краљевином, и 1219, када је извојевана аутокефалност.

Синови Стефана Првовенчаног: Владислав, Радослав и Урош I, а затим и Урошев син Драгутин, задржали су своју владавину у рашким пределима. Краљ Милутин, који је ступио на српски престо Дежевским сабором 1282. године, излазећи у сусрет жељама оснажене српске властеле, пренео је престоницу из Раса у Пауне, код Приштине, а затим у Скопље, чиме је дао правац територијалној експанзији српске државе. После тога, а до доласка Турака, долина Раšке се мало помиње и сигурно випле није била средиште једног богатог друштвено-политичког и културног живота као пре Дежевског сабора.

Немањићи, а вероватно и српски владари из преднемањићког периода, имали су престоницу у Расу, Дежеви, Јелечу и Дугопољу (Дуга Пољана), а та места се налазе у непосредној близини данашњег Новог Пазара³.

О привредним приликама рашке државе мало је познато. Била је то натурална привреда, слична привреди у другим словенским областима на Балкану у оно доба. Од Немањиног доба Раšка је одржавала доста живу трговину са Дубровником. Тако је Немања 27. IX 1186. године склопио уговор са Дубровчанима о трговини, а Стефан жуплан је 1205. године пот-

³ Према очуваном предању, краљ Драгутин је имао у Дугој Пољани дворе. Прича се да је Царичина, код Сјенице, добила име по томе што је ту имао своје дворе цар Урош, а затим да су Немањићи имали летњиковце у Градцу, на извору Вапе, и Врсеницама, такође код Сјенице. Сва та предања нису без основа кад се зна да Немањићи заиста нису имали сталних престоница и да се престоницом сматрало оно место где се владар нађе да логорује (из предавања проф. др Михијала Димића на Филозофском факултету у Београду, школске 1953/54. године). Ипак, највише помињана српска престоница је Рас. Под тим именом се у средњем веку подразумева тврђава Рас, али и ширша територија. Тако се каже да је Петрова црква у Расу, а она је удаљена 15 km од тврђаве.

врдио повластице Дубровчанима. Нови уговор с Дубровчанима закључио је 1214. и 1217. и поново им потврдио повластице 1220. године. Као потписници уговора о трговини са Дубровчанима помињу се још краљ Радослав (4. II 1234), краљ Урош I (23. VIII 1254),⁴ Јелена Анжујска, жена краља Уроша I, краљ Драгутин (1281), краљ Милутин (1282), а цар Урош је у Сјеничкој жупи примио дубровачко посланство⁵.

Српски средњовековни дворови били су веома скромно опремљени. Кад је једна делегација из Византије обишла двор краља Уроша I, нашла је дворске dame како преду на преслици, што је симбилисало дворску скромност. Међутим, привреда Рашке осетно је напредовала. Још је краљ Радослав почeo да кује новац,⁶ а то су у знатно већем обиму чинили краљ Урош I и његови наследници. За време Урошеве владавине активирани су стари и отворени нови рудници: Брсково, Глухавица (рудници на Рогозни). О брзом економском напретку Рашке говори и чињеница да византијска делегација, која је обишла двор краља Милутина, нашла све златом и сребром украшено.

Док је у долини Рашке егзистирала српска средњовековна држава, никла је у њој рашка школа уметности, највише аутохтона — вишег од српско-византијског стила и моравске школе. У стилу рашке школе подигнути су бројни сакрални споменици у ибарско-рашком региону. Фреске, којима су декорисани манастири рашке школе, представљају врхунска сликарска остварења ове врсте у свету, у чему почасно место припада манастиру Сопоћани.

Из доста бурног средњовековног живота очувани су бројни културно-историјски споменици у долини Рашке. Најстарија је црква Светог Петра, један од најстаријих сакралних споменика код Срба. Ова црква, чију историју можемо да пратимо од IX века, дugo је била средиште духовног и културног живота Срба. У њој је било седиште епископије и пре 1219. године па све до XIX века, а овде је одржано неколико познатих средњовековних сабора⁷.

Недалеко од Петрове цркве, на северној периферији Новог Пазара, налази се манастир Ђурђеви ступови, задужбина Стевана Немање из 1171. године, и тријумфални споменик Немањиној победи над византијском војском код Пантине. У оквиру манастирског комплекса Ђурђеви ступови, краљ Драгутин је подигао капелу, у којој је и сахрањен. У капели је сачуван драгоцен живопис из XIII века, у чијем средишњем делу доминира композиција Дежевског сабора⁸.

На извору реке Рашке, удаљен 15 km од Новог Пазара, налази се манастир Сопоћани, задужбина и породични маузолеј краља Уроша I и

⁴ А. Соловјев, *Одабрани споменици...*, 73—97.

⁵ Г. Шкриванић, *Путеви...*, 126.

⁶ 19 новчића краља Радослава нађено је 1972. у тврђави Рас, а 1973. нађени су и калупи у којима је новац ливен. Остава од 700 новчића краља Уроша I нађена је у Постењу. Све се чува у Завичајном музеју у Новом Пазару.

⁷ Немању је замонашио у Петровој цркви 1196. епископ Раса, где је раније примио православље (К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 159).

⁸ Радници Завода за заштиту споменика културе из Краљева рестаурирали су цркву Св. Ђорђа и капелу краља Драгутина у којој је живопис очишћен. Приликом радова на Ђурђевим ступовима 1974. године пронађена је мермерна плоча, на којој се налази година изградње: 1171.

„јединствена ризница средњовековног сликарства“. Сопоћански сликари су врхунски мајстори своје струке у Европи у XIII веку.

На свој начин је атрактиван пећински манастир Црна река, у кањону истоимене реке, код Рибарића, вероватно подигнут у XIV веку. У њему се чувају фрескослике, врхунска остварења српског сликарства XVI века.

Ако свему овоме додамо и чињеницу да је у Пећини у Расу године 1202. писано Вуканово јеванђеље, па да су овде рођени први српски књижевници: Рајко Немањић Сава, Стефан Првовенчани, а затим, вероватно, и Константин Михаиловић из Острогице, онда ће нам слика о културном животу у средњовековној Рашкој, односно у оном делу који сада припада новопазарском крају, бити јаснија.

РАШКА ПОСЛЕ ДУШАНОВЕ СМРТИ И ЕКСПАНЗИЈА ТУРАКА

Анархично стање, настало после смрти цара Душана, оставило је трага и у Рашкој. Тада се као господар ових крајева помиње Војислав Војиновић, који управља „земљом од Српске Мораве, преко Сјенице и Гацка до Котора и Дубровника“⁹.

Неке делове Рашке држао је властелин челник Муса. До 1363. године држао је Звечан, који је, уз сагласност цара Уроша, заменио са Војиславом Војиновићем за Бргвеник на Ибру. У повељи цара Уроша, у вези са овом заменом, наводи се да челнику Муси припадају и села: Глушици, Пропре и Лозна, на извору Дежевке, леве притоке Рашке. У то време Војислав Војиновић се помиње као један од најмоћнијих људи у Рашкој¹⁰.

После косовске битке, 1389. године, предели Рашке припадали су Вуку Бранковићу. У саставу тих предела помињу се: Дреница, Приштина, Вучитрн, Трепча, Звечан, Пећ, Призрен, Скопље, Сјеница и Комаран на Лиму¹¹. У турском попису Области Бранковића из 1455. године помиње се Трговиште у саставу поседа Бранковића, а поред њега и села: Шавци, Тутшимља, Придворица, Рајетиће, Дољани, Вукосављевићи, Плешић¹².

Неке од борби српских великаша после косовске битке вођене су и на тлу Рашке, о чему пише Мавро Орбини:

„Пошто је прошло неко време, Вук затражи од свог брата свој део земље који му није хтео ни под којим условима уступити. Тако Вук, добивши од Турчина око тридесет хиљада војника, под заповедништвом Авранеза, дође у Рашку праћен од Ђурђа Вуковића, године 1409, месеца марта и пуних шест месеци остале у Рашкој пустошећи и палећи те области које му се нису желе предати“¹³.

⁹ Зборник К. Јуричека I, 248; С. Станојевић, Народна енциклопедија, IV, 1123.

¹⁰ А. Соловјев, Одабрани споменици, 166; Р. Михаљчић, Краљ српског царства, 36; М. Динић, О Н. Алтомановићу, 5.

¹¹ Ј. Стојановић, Стари српски записи и натписи, 866.

¹² Трговиштем је означавана територија насеље на ушћу Себечевске реке у Рашку. Изнад Трговишта, на Градини, налазио се Рас. Трговиште се помиње 1595. године и то је вероватно његов последњи помен. Тада се то место назива Пазариште. Трговиштем је означавано и данашње Рожаје, што ствара пометњу при идентификацији ових локалитета. (Г. Елезовић, Турски споменици, књ. I, св. I, 907; Област Бранковића, 3, 10, 11, 16, 17).

¹³ М. Орбини, Краљевство Словена, 105.

Турцима су, после пада Скопља 1392. године, била отворена врата према Рашкој. Њихове посаде се помињу већ 1396. године у Јелечу, Звечану, Глухавици, када су Дубровчани одговорили на писмо кадији у Глухавици, којим му обећавају исплату царина за пролазака дубровачких трговаца долином Рашке¹⁴.

Од 1396. до 1455. године у Рашкој влада нека врста двовлашћа: Турци се налазе само у поменутим тврђавама, док је власт у деловима ван тврђава остала у рукама српских феудалаца. Тврђаве: Звечан, Јелеч и Рас постале су стартне базе за прород Турака ка северу.

Сматра се да су Турци загосподарили Рашком 1455. године, када је извршен попис села у том крају, сада под гospодством освајача Иса-бега Исхаковића. У попису крајишта Иса-бега Исхаковића (1455) помињу се села која сада припадају општини Нови Пазар: Јанча, Горња Крњина, Бајевица, Мур, Јошаница, Ораше, Тушимља, Крушево, Кашаљ, Јелхово, Брезовица, Отес, Драмићи, Павље, Тењково, Паресија, Калудра, Дудићи, Знуша, Рогатец, Љуљац, Кулине, Избице, Бербериште, Брестово, Рватска, Заводе, Баре, Белућа, Доња Крњина, Свиланово, Лопужње, Неготинци, Скуково, Цоковиће, Вржегрнце, Туново, Витош, Орахово, Кукавице, Полази, Штитаре, Војниће, Лукаре, Врановина, Јавор, Смилов Лаз, Грубетиће, Петрова, Ситниче, Вевер, Осаоница, Тодорица, Половиће, Запужани, Двориште, Трнава, Витаново, Полице, Ковачево, Кузмичево, Косуриће, Тврдошево, Трнавци, Пасји Поток, Копривица, Мрмоње, Пачевина, Мекиње, Охочље, Ботуровина, Дојевићи, Поткомље, Каљин, Постење, Козарево, Маљевци, Микулин, Глушки, Сливне, Побрђе, Видово, Мухово, Загуљача, Дедилово, Луче, Ћрње, Мишћини, Ниш, Изрок, Шароње¹⁵.

У то време нема ни помена о Новом Пазару, што значи да није ни постојао. Темеље овом граду ударио је Иса-бег Исхаковић на ушћу Јошанице у Рашку, десетак километара од Раса, низ Рашку. Раније се мислило да је место где је формиран Нови Пазар било пусто и ненасељено. Међутим, у новије време постоје подаци који указују да је ту морало постојати неко насеље. Ту се налазила Петрова црква, око које се свет окупљао у преднемањићко и немањићко доба. Гази Иса-бег је подигао цамију, прву грађевину у Новом Пазару, на темељима неке раније цркве. Према мишљењу Андреје Андрејевића, и Алтун-алем цамија је подигнута на темељима цркве, вероватно женског Богородичног манастира, који се раније помиње у Расу, у коме је Ана, Немањина жена, провела остатак живота као монахиња Анастазија¹⁶. У попису крајишта Иса-бега Исхаковића помињу се села Парице и Поток, у другом турском попису из 1485. године и Ђуковац, а то су данас три истоимене махале Новог Пазара. И Вук Винавер наводи да је Иса-бег Исхаковић основао нови град на месту једног српског насеља¹⁷. Сасвим је могућно да се на месту где је сада касарна налазило једно средњевековно утврђење ако не и из ранијег периода.

¹⁴ Ј. Стојановић, *Старе српске ловеље и писма*, књ. I, део II, 217.

¹⁵ Х. Шабановић, *Крајишта...*, 4—57.

¹⁶ А. Андрејевић се за своју претпоставку позива на П. Ф. Петровића, о томе да је Алтун-алем цамија изграђена на темељима неке раније цркве. Неки темељи су у дворишту поменуте цамије приметни од неке пређашње грађевине.

¹⁷ В. Винавер, *Период турске владавине*, 163.

У периоду продора Турака веома значајну улогу имало је Трговиште¹⁸, које су Турци назвали Ески базар (стари пазар), али је убрзо почело да замири на рачун тек формираног Новог Пазара. У Трговишту је постојала дубровачка колонија и ту је било седиште дубровачког конзула. Помињу се и домаћи трговци који одржавају везе с Дубровчанима: Радич Добривојевић (1441) и Радослав Ноћајевић (1492), вероватно из оближњег села Ноћаја, затим неки Вук, који шаље робу за Дубровник. Пре него што је формиран Нови Пазар, у Трговишту се налазио турски субаша (1459) и кадија (1461)¹⁹.

Годину оснивања Новог Пазара треба ставити између 1455 — када је извршен попис ових крајева, у коме се не помиње Нови Пазар, и 1461 — када се он први пут помиње. Име Јени Базар (Нови Пазар) требало је да означи ново насеље, за разлику од оног где је раније постојало — Ески Базара (Стари Пазар), односно Трговишта, а данашњег Пазаришта²⁰. Прве грађевине у Новом Пазару биле су: цамија, Иса-бегов хамам²¹ и војни логор, на чијем је темељима, почетком XVIII века, изграђена градска тврђава. Међу првим објектима у Новом Пазару помињу се: 56 дућана, хамам, који је чинио језгро Новог Пазара²².

Постоји више разлога што су Турци основали Нови Пазар баш на ушћу Јошанице у Рашку, у средишњем и централном делу Новопазарског поља. Ово поље је погодније за живот од скученог и брдима притешићеног простора Трговишта (Старог Пазара). На месту где се налази Нови Пазар укрштали су се још раније најважнији путеви који су пролазили кроз овај крај, а то је веома значајно за перспективу града. Близина рудника на Кошаонику, Рогозни и особито Глухавици такође је утицала на формирање и брз развој Новог Пазара. Уз све то Нови Пазар је требало да одигра и вишеструку стратегијску улогу: да послужи као база за даље продоре Турака на север, а затим, вероватно, да, развијајући се у велики и значајан мусулмански град, лоциран у срцу некадашње српске средњовековне државе, разбије њено језgro и онемогући евентуално васкрсавање те државе.

Своју стратегијску улогу за даљим продирањем Турака на север Но-ви Пазар је изгубио већ падом Босне. Међутим, он је почес врло брзо да се развија у економском погледу, јер је имао изузетно значајну улогу у трговини Дубровника и Турске. Ова обострано корисна делатност и за Дубровник и за Турску, а посебно значајна за Нови Пазар, била је присутна у историји овог града од његовог оснивања. То потврђује и чињеница да је још султан Мехмед Освајач потписао две повеље о трговини са Дубров-

¹⁸ Археолошким радовима 1972. откривено је насеље Трговиште, данашње Пазариште.

¹⁹ И. Божић, *Дубровник и Турска...*, 93, 286, 316; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 422; Х. Шабановић, *Босански пашалук*, 34; Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. I, стр. 905.

²⁰ *Lamenta de foris*, vol. 35. Ф³ 61в. Х. Шабановић, *Босански пашалук*, 33. Реч Јени Базар је ковница од турске речи јени — нови и персијске речи базар, што значи трг, покривена тржница.

²¹ Радници Завода за заштиту споменика културе из Краљева рестаурирали су Иса-бегов хамам и вратили га у првобитно стање, закључно са 1977. годином.

²² Bašbakanlik arşivi, Tapu defter № 24 (према О. Зиројевић, Нови Пазар, 113).

ником: прву у Сјеници 7. XI 1459. године, а другу 7. VII 1463. у Новом Пазару²³.

Поред трговине, врло значајну улогу у привредном јачању Новог Пазара имало је рудно богатство у близини града, на Копаонику, Рогозни, Глухавици, а ове планине су од давнина познате по налазиштима металних руда. Тако, бројни путописци називају Копаоник сребрном планином, а Б. Куришевић прошао је 1530. године преко Рогозне „где се злато испире и сребро копа“²⁴. Ови рудници, које су експлоатисали још Римљани, па затим Немањићи, давали су јевтину сировину за занате металне струке. Особит значај за развој Новог Пазара имао је рудник гвожђа Глухавица, који су и Турци у почетку експлоатисали и назвали га Демирци базар, што значи гвоздени трг. Због тога се Нови Пазар развијао као трговачко и занатлијско место, и седамдесетих година XV века био је највећи трг Босанског пашалука.

Нови Пазар почиње да просперира у правом смислу у XVI веку, када дубровачка сувоземна трговина знатно добија у свом обиму. Тада је Нови Пазар постао изразита раскрсница врло значајних путева: Дубровачког, Босанског и Зетског.

Дубровачки пут је повезивао Дубровник са Цариградом преко Новог Пазара (Via di Novo Pazara), а водио је од Дубровника преко Билеће, Гацка, Чемерна, Тјентишта, Фоче, Чајнича, Пљевала до Пријепоља. Ту се праћао, па је једним краком ишао преко Прибоја за Ужице, а другим преко Аљиновића и Сјенице ка Новом Пазару. Главни крак овог пута водио је од Новог Пазара преко Рогозне, Косова, Скопља и Криве Паланке за Цариград. Други крак се спуштао низ долину Рашке до њеног ушћа у Ибар, а затим преко Копаоника, Крушевца, Гргура, Прокупља и Софије у Цариград. Трећи, мање значајан крак, ишао је преко Дежеве и Студенице према Караванцу (Краљеву).

Босански друм се приклучивао Дубровачком у Штављу, код Сјенице, водио до Новог Пазара да би се тамо уклопио у правце Дубровачког пута.

Зетски друм, познат још из средњег века, био је нешто мање значајан у укупној трговини Новог Пазара. Његов један крак долазио је од Брско-ва и Бијелог Поља, преко Бихора, Керита и Пештери у Нови Пазар²⁵.

Овим путним правцима одвијала се врло значајна трговина, а Дубровачким друмом, уз то, још и врло обимна. Нови Пазар је у низу градова које су повезивали поменути путни правци, имао, тако рећи, средишње место и био главна раскрсница путева и значајан трговачко- занатски центар, а то му је давало посебан значај и третман, што се види из канун-наме Босанског Санџака из 1516. године: „Нови Пазар са својим приходима ихтисаб (такса на купо-продају) и хизир (такса онога који је одређивао цене некој роби) постао је крунски домен (хас) његовог величанства свемогућег цара, бог му је овековечио царство до судњег дана; — па су његови шеријатски

²³ Е. Мушковић, Две повеље..., 1—4.

²⁴ Куришевић, Путопис..., 49.

²⁵ С. Димитријевић, Дубровачки каравани..., 96—125; Г. Шкрипанић, Путеви..., 62—71. Пут који је из Новог Пазара водио према Рогозни пролазио је главном улицом града, кроз Јелеч махалу. Та улица, сада Првомајска, звала се до другог светског рата Стамболски друм.

порези и обичајне пристојбе заједно са Жеженом (Дрином) и мајданима у њеном подручју узапћени за царску благајну²⁶.

Нови Пазар је у XVI веку био велики град и врло се брзо, брже него други градови, развијао. Томе у прилог иду подаци путописца, историчара и пописи. Без обзира што су дosta контрадикторни и често непоузданi, они говоре о величини и снази Новог Пазара.

Према Олги Зиројевић, Нови Пазар је 1516. имао 8 муслиманских махала, али се поименично помињу само четири (по масцидима): Капуци-баша, Хамзе војводе, Ахмеда војводе, Ак Илијаса и Исабегова. Број дућана у Новом Пазару у XVI веку знатно је порастао и било их је више од 180. Сви дућани, хамами, имерети, припадали су новопазарским вакуфима којих је било 22²⁷. Поред великог броја трговаца, у Новом Пазару било је и дosta занатлија јер су крајем XV века регистровани следећи занати: бравар, калајџија, сараж, кројач, чизмар, ћевабџија, свећар, табак (којжар), бозација, бурегџија, месар, пушкарџија, папуција, ћурчија, платнер, мутабџија, рудар, поткивач, ситар²⁸. Године 1555. дошла је новопазарском кадији наредба од султана да пошаље у Београд новопазарске опанчаре, који ће правити опанке за војску²⁹.

Ево шта су о Новом Пазару записали путописци који су у XVI веку овуда прошли:

Б. Рамбрети (1533): „Потоње место (Нови Пазар) је гласовит трг, велик и пун трговина и дућана, кришћанских и турских; где станују Дубровчани и други трговци“³⁰. Те исте године Шепер је забележио: „Ова варош (Нови Пазар) лежи у лепој равници, имајући са севера и југа некоје горе, које нису одвећ високе“³¹. Жан Шено наводи 1547. да је „Нови Пазар град који није затворен зидинама и има доста развијену трговину“. Следеће године Жан Касо је написао: „...стигосмо у Нови Пазар, велико село, богато, са развијеном трговином“. Сличну констатацију учинио је 1582. и Ж. П. Ферзен: „...стигосмо у Нови Пазар, лепо велико село, које личи на град са својим тржницама, базарима и цамијама“³². Катарин Зено истиче 1550. како се Нови Пазар простире на лепом пољу те да се у њему тргује разним стварима „које долазе из различитих земаља, а (варош) је насељена Турцима, хришћанским Србима, многим Дубровчанима; има много мошеја и караван-сараја. Изглед кућа не да се упоредити са Сарајевом, јевтино се ту живи, једино што је ту вино понешто скupo. Место је опасано зидинама, које имају у опсегу четири и по миље...“³³. Према Сеидличевићу Нови Пазар је (1559) „велика варош на приличној реци“³⁴. Млетачки баило Павле Контарини, пролазећи кроз Нови Пазар 1580. године, записао је да је овај град имао 6000 кућа, од којих су 100 биле хришћанске. „Ту је дубровачко складиште, има 16 мошеја и врло дуги базар где има сваке врсте дућана; ту има особито занатлија који произведе жељезнике топузе турске катанце сваке врсте и цењене меденице, а жељезо воде у Глухавици. Хришћани живе-

²⁶ Кануни и канун-наме, 28.

²⁷ Башбаканлик Аршиви, Истанбул. Таду Дефтер бр. 211.

²⁸ О. Зиројевић, Нови Пазар..., 115.

²⁹ Г. Елезовић, Из цариградских архива..., 312.

³⁰ П. Матковић, Рамбрети, 214.

³¹ П. Матковић, Шепер, 59.

³² Р. Самарџић, Београд..., 112, 114, 138.

³³ П. Матковић, К. Зен, 98—99.

³⁴ П. Матковић, Путовање Сеидличево, 52.

ћи ту и у Босни плаћају 25 аспри главарине и плаћају чим напуне 5—6 година³⁵. Затим наводи како од свих земљорадничких производа плаћају седмину, а, од сваке животиње по аспру³⁶. Анонимни путописац оставио је 1580. записано: „Нови Пазар сред Рашке долине, познат као Трговиште с дубровачком насеобином од давних векова“³⁷. Крајем XVI века извршен је попис неких мусиманских махала у Новом Пазару и поименично се на воде: Махала месцида Искендер Челебије, рођака Јакуповог, Махала џамије Јусуф-хана ефендије, Махала месцида Синана Мукадема, Махала Осман-бега, Махала месцида мујезина -хоџе, Махала џамије Капуци-баше Хамзе војводе, Махала месцида Чалап Верди, Махала месцида Ментешели Алије, Махала месцида Ахмед-бега, Махала месцида Ахмеда војводе, Малаха месцида Хали Демира, Махала Искендера субаше, Махала Ак Илијаса, Махала месцида мукдим Ахмеда, Махала месцида Хасан-бега, Махала месцида Хајрудина (или Тараблу махала), Махала месцида Али војводе, Махала џамије Курта Џелебије, Махала Карићи (припада Расу), Махала Врбовац, Махала Ђуковац, Махала Барићи (или Јарићи)³⁸.

Без обзира на то што су подаци које смо навели доста контрадикторни, они ипак говоре о величини и моћи Новог Пазара у XVI веку, што му је у Босанском санџаку давало посебан третман не само у економском већ и у административном погледу, о чему се детаљије говори у канун-намама за Босански санџак из XVI века³⁹.

По свом обиму и снази, трговина у новопазарском крају достигла је врхунац у XVII веку. Нови Пазар је тада био место где се стицала сва вуна која је извозена са ширег подручја: Јужне Србије, Македоније и Бугарске. Ево о томе неколико података: од 18 до 22. IX 1613. године отпремљено је из Новог Пазара за Дубровник три и по хиљаде коња натоварених робом (око 37000 kg вуне). Дубровачки трговац из Новог Пазара јавио је 19. XII 1635. године да је кроз Нови Пазар прошло према Дубровнику три хиљаде тога коже. Због забране извоза, нагомилало се у Новом Пазару, септембра 1653. године, од 12 до 20 хиљада тога робе, а да би се она транспортувала за дубровник требало је употребити 15—20 хиљада коња. Једна дубровачка компанија извезла је из Новог Пазара, у току 1660. и 1661. године, 306 хиљада kg робе⁴⁰.

³⁵ П. Матковић, Контарини 66, и Ф. Н. на тој страни. Претпостављамо да је број кућа што га наводи Контариши у Новом Пазару претеран.

³⁶ Овај попис новопазарских мусиманских махала из доба султана Ахмеда I, који је владао до 1603. године, први пут је угледао видело дана, а превела га је и уступила мени Огла Зиројевић. Тапу Дефтер за Босну бр. 6.

³⁷ Кануни и канун-наме, стр. 29 и Ф. Н. 22.

³⁸ С. Димитријевић, Дубровачки каравани..., 62—64. Роба коју су Дубровчани увозили са Балкана и извозили на Балкан била је врло различита. Истиче се да су увозили рударске производе, нарочито сребро, а са замирањем рудника главна увозна роба је кожа, вуна и восак, а извозили су тканине и луксузну робу. Дубровачки трговци су се бавили и откупом хришћанској робља што је за многе било уносан посао. Роба којом су Дубровчани у XV веку трговали, према Б. Храбаку, била је: со, тканине, калај, олово, стакло. Радован Самарџић истиче да су Дубровчани увозили из Турске: руде, жито, вуну, кожу, крзно, восак, дрво, „док је Турска била благодаран купац производа западних земаља, понажише тканина и разне луксузне робе“.

Из више документата чак и законских види се да је Турцима било стало да увозе квалитетну робу, а да онемогуће или смање на најмању меру извоз добра и потребне им робе. „И нека они (санџакбоговији) спречавају да се из исламске земље узме и у стране певернике извезе добар коњ,

Није било лако обезбедити коње да би се транспортовала сва роба која је пристизала у Нови Пазар. Овај проблем су истакли дубровачки трговци 20. IX 1653. године, када извештавају да су ангажовали све коње за уговор робе из Новог Пазара, али ипак не могу да транспортују целокупну робу. Међу дубровачким трговцима у Новом Пазару избијали су озбиљни сукоби око товарних животиња. Поводом тога уследио је 1658. године протест Дубровника: „... Чули смо да сваког дана расте ваша подмуклост и да један збације вуну другога, да би добили коње који је носе...“ Године 1643. жалило се девет Дубровчана из Софије на своје земљаке из Новог Пазара, који им не дају да прођу кроз Нови Пазар док њихова роба не буде отпремљена за Дубровник. Да би роба могла редовније да се транспортује за Дубровник и сузбије конкуренција, била је у Новом Пазару одређена квота по којој се знало колико се коња и како може натоварити и отпремити из Новог Пазара, а 1666. Дубровчани су озаконили праксу о расподели расположових коња за транспорт. Али, и поред тих мера, дешавало се да су богатији трговци плаћали више кирицијама и његова роба је редовније отпремана из Новог Пазара, док је роба сиромашнијих трговаца данима чекала да би се натоварила³⁹.

У трговини Дубровника са Цариградом, помињу се као најважније караванске станице: Прокупље, Грбури и Нови Пазар. Само су у тим местима били крамари (људи који примају и транспортују робу), али сви подаци говоре да је Нови Пазар у целокупној дубровачкој континенталној трговини имао средишну улогу. Скоро сва роба која је долазила из Јужне Србије и Бугарске претоварана је у Новом Пазару, ту је препакивана и контролисана. На тај начин добијала је своје последње форме да би одатле била отпремљена за Италију. До Новог Пазара долазили су товари са југоистока, па су се одатле коњи враћали, а други коњи су се обезбеђивали у Новом Пазару за даљи транспорт према Дубровнику. Изванредна саобраћајна улога Новог Пазара, као највеће етапне станице на путу Дубровник—Цариград, види се и по томе што су чак путни трошкови амбасадора обрачунавани у два дела — од Дубровника до Новог Пазара и од Новог Пазара до Цариграда.

Поред тога што је Нови Пазар играо значајну улогу у међународној транзитној трговини, он је био врло значајно средиште и локалне трговине и занатства. Становништво са подручја које је гравитирало Новом Пазару, а оно бројчано није мало, снабдевало се у овом граду робом широке потрошње, а у град је доносило сточарске производе.

Велику опасност за дубровачке караване представљала је врло развијена хајдучија, скоро стална појава, дуж поменутих друмова па и у новопазарском крају. Хајдуци су били хришћани: Срби и Албанци, а на тај посао су се определили због великих терета, као и због честих зулума које су им наметале турске власти. Вук Каракић је записао: „Турско владање и суд и њихово поступање с рајом, највећи су узрок што у Србији као и у Босни и Херцеговини као и свој Турској има много хајдука“⁴⁰.

оружје те ратно и борбено оруђе. Нека присиле невернике да им то продају и нека плате што вреди, а добра коња и ратно оруђе нека задрже“. (И. Божић, *Дубровник и Турска...*, 272—307 и 326; Б. Храбак, *Пословни људи...*, 253; Р. Самарџић, *Велики век Дубровника*, 9; Кануни и кануни-наме, 29).

³⁹ С. Димитријевић, *Дубровачки каравани...*, 13, 14, 18. Првобитно су дубровачке колоније биле у рударским местима, а са замирањем рударства оне се пресељавају у градове, највише оне на значајним друмовима.

⁴⁰ Вук Каракић, *Први и други српски устанак*, 37.

Но, било је и мусиманских хајдука. Тако се као хајдучки вођа помиње неки Омер-ага Бексадић из Новог Пазара.

Хајдуци су се често појављивали у великим групама. Херцеговачки санџак-бег почетком XVII века, јавио је Дубровчанима да их на путу на опасним прелазима чека три стотине зликоваца из Албаније. Симеон Лехаци (1611) говори о великом броју хајдука на путу од Скопља до Новог Пазара, „који пале села и градове и разарају читаве области“⁴¹. Лефевр (1611) помиње хајдуке у сјеничком пољу, а Луј Де Е (1626) истиче да су планине око Новог Пазара и Сјенице пуне разбојника⁴². Дубровачки поклисари су јавили 24. VI 1652. да на путу од Софије до Новог Пазара „није било шуме у којој није било стотинама разбојника“, а као најопаснији хајдучке зоне истичу се: Рогозна, Јадовник, Сјеница, Пештер, рогатичке шуме⁴³. Гријевић и Соркочевић видели су хајдучки барјак у Рогатцу, код Новог Пазара, а по савету новопазарског кадије узели су до Бање пратњу од сејмена да би били заштићени од хајдука⁴⁴.

И Дубровчани и Турци улагали су велике напоре и средства да би се каравани обезбедили од хајдука. Да би безбедније путовали Дубровчани су се удружили у веће групе а често су плаћали оружану пратњу. Турци су подизали паланке на путевима ради њиховог обезбеђења, а организовали су и нарочите оружане одреде: дербенције (чувари кланаца на опасним местима — то су били хришћани), мартолози (врста војника — чувара граничних прелаза и кланаца), сејмени (род јаничара), бекчије (стражари), нефери (чланови градских посада и пратиоци каравана — регуларна војска), аркибузијери (војници наоружани аркибузама), пандури (пољска жандармерија).

Број људи који су обезбеђивали караване био је често врло велики. Тако је 1652. године 120 аркибузијера пратило дубровачки караван од Новог Пазара према Софији. Године 1668. пратњу каравана на путу Милешев До — Нови Пазар чинило је стотинак сејмена, а 1670. дубровачке трговце дочекало је у Штављу, код Сјенице, 60 мартолоза⁴⁵.

Да су и насеља била задужена за безбедност путева види се из податка: „Нека у вароши које су ради обезбеђења путева за војнике Новог Пазара и Сјенице основали Скендер-паша, Фируз-бег и Јунус паша и у вароши Прибој, дође по двадесет војника и нека они у свакој поменутој вароши сагrade кућу па се ту настане и чувају. Они су с бившим заповедницима направили уговор на овај начин: ако на тим путевима неко погине или му пропадне имовина, нека се сви чувари оне вароши којој буду ближи, приморају да надокнаде штету...“⁴⁶. Или „... свако село је под теретом и обавезом да одговара за све крађе и убиства која се изврше на њиховом терену. То их приморава да држе чуваре да би мотрили на опасна места...“

⁴¹ Е. Мушовић, С. Лехаци..., 38.

⁴² Р. Самарцић, Београд и Србија..., 175; Исти, Хајдучке борбе, 42.

⁴³ С. Димитријевић, Дубровачки каравани..., 68, 72, 75.

⁴⁴ Р. Самарцић, Хајдучке борбе..., 35.

⁴⁵ С. Димитријевић, Дубровачки каравани..., 85, 88, 89. „А у кланицима и на опасним местима дербенције који су именованы за чување кланаца нека обезбеђују имовину и личност пролазника. Ако настане штета, они одговарају својом главом и имањем“ (Кануни и канун-наме, 56).

⁴⁶ Кануни и канун-наме, 32.

Ови чувари воде пролазнике са својим лупањем у добоште све до изван шуме⁴⁷.

Хајдучија која је, према тврђењу Радована Самарцића, имала и социјални и национални карактер⁴⁸, наносила је дубровачкој и свој другој трговини велике штете. Због тога су и разумљиве све акције које су предузимане да би трговина била безбедна.

У трговини Новог Пазара у XVI и XVII веку, на којој је почивала његова моћ, главну реч су водили дубровачки трговци, уосталом као и на горево целом Балкану. То потврђује и К. Јиречек: „У XVII веку у дубровачким рукама налази се готово цела трговина на Балкану“⁴⁹, а у извештају Љуја Де-Е-а, из 1626. каже се да је „сва трговина Новог Пазара у рукама Дубровчана“⁵⁰.

Дубровчани су у Новом Пазару имали своју колонију још од његовог настанка. Број Дубровчана у тој колонији бивао је различит у различним епохама. Било је стално настањених Дубровчана, као и оних који су кроз овај крај пролазили бавећи се транзитом. Међутим, сигурно је да су се трговином бавили и домаћи људи: Мусимани, Срби, а и Турци. Тако се још у XVI веку помињу неки мусимански трговци из Новог Пазара који су извозили полупрерађену кожу из новопазарског краја⁵¹.

За привредни живот и просперитет Новог Пазара, према томе и за његов етнички сатав, велики значај је имало и занатство, које је, као привредна делатност Новог Пазара, било одмах после трговине, а у Новом Пазару је оно старо колико и град.

Традицију занатства Нови Пазар је наследио још из средњег века, јер је у Рашкој занатство било развијено. Успомена на средњовековно занатство очувана је у именима неколико села у околини Новог Пазара: Шавци, Ковачи, Ковачево, Лукаре, Штитаре, Златари. Краљ Драгутин је на двору у Дежеви имао бројне занатлије који су, како нас обавештава архиепископ Данило, израђивали „воштане сасуде, златне и сребрне пугијре, дискосе, амфорне зделе, кадионице, ручке, рипиде и златне свећњаке... златоткане теканине“⁵².

Свакако да су први становници Новог Пазара били трговци и занатлије и да су то они који су прешли из Трговишта, могућно и из Глухавице. Касније, са развојем града, број занатлија се повећавао. Знатан део долазио је са села. Наводи се да је 1516. године у Новом Пазару било 19 ткача хришћана, а нешто касније 25 оних који су дошли са села⁵³.

Занати у Новом Пазару били су разноврсни, нарочито у XVII веку, када их је било највише. Често се помињу новопазарски табаци (штављачи кожа), који су овде имали и своју махалу — Табачку махалу, затим сарачи, самарџије, мутавџије и опанчари.

Врло су били бројни и занатлије металске струке: ковачи, кујунџије, каладџије, налбанди, фурунџије, бритвари, лимари. О њима имамо нешто

⁴⁷ Р. Самарџић, *Београд*..., 137.

⁴⁸ Р. Самарџић, *Хајдучке борбе*..., 12—13.

⁴⁹ Зборник К. Јиречека, 154.

⁵⁰ Р. Самарџић, *Београд*..., 174.

⁵¹ Б. Храбак, *Домаћи трговци*..., 103—105.

⁵² Е. Мушовић, *Дежева*..., 160.

⁵³ О. Зиројевић, *Нови Пазар*, 111—116.

више података. Тако П. Контарини каже да у Новом Пазару има врло много мајстора који израђују железне ствари: буздане, разноврсне катанце, чувене меденице. Симеон Лехаци (1611) записао је да у Новом Пазару има до-сто занатлија који праве разноврсне катанце, а Е. Челебија (1660) напомиње да познати новопазарски ковачи израђују кључеве, катанце, пушке, пиштоље и друго оружје. Није без разлога чињеница да су Турци, припремајући се за рат са Малтом и за поход на Сигет, ангажовали новопазарске мајсторе⁵⁴.

Веома развијен саобраћајни систем, до краја XIX века, условио је велику потражњу новопазарских занатских производа. Потребно је овде додати да је Новом Пазару увек гравитирало доста велико подручје које су снабдевали новопазарски занатлије својим производима. Уз то, ови производи били су квалитетни и јевтини, па је сасвим разумљиво, у условима ондашњег развитка, што су занатски производи скоро увек имали добру прођу⁵⁵.

Подаци које су нам о Новом Пазару оставили путописци из XVII века доста су различити, неки и противуречни, али, уопште узевши, може се закључити да је Нови Пазар израстао у велики град те да се убрајао међу највеће на средњем Балкану. Пролазећи кроз Нови Пазар 1610. године, Марино Бици је записао: „Ово је један велики и лепи град са више од три хиљаде отњишта и ту имају само две латинске куће дубровачких трговаца, али шизматика има у великим броју“⁵⁶. Из села Луке (вероватно Лукара), где се био 1611. улогорио, Лефевр је овако проценио Нови Пазар: „Ту може бити неких хиљаду кућа које су нешто боље грађене него оне које смо претходно видели. Куће су, наиме, већином од земље или од камена, а скоро све покривене ћерамидом. Поред света тога оне су све ниске. Варош је подигнута на речном пољу, на месту где је оно најпространије, у облику троугла, тако да не изгледа ни мало скучена, и сва је искићена тополама које расту међу кућама“⁵⁷. Луј Де Е је 1626. забележио: „Варош (Нови Пазар) налази се на малој реци Рашки, на једном месту које је високо и ниско, што чини њен изглед врло пријатним. Њен обим износи пела сата хода, али она није затворена у бедеме, а куће су подигнуте само на један спрат“⁵⁸. Сличан опис Новог Пазара из исте године као што је опис који је дао Луј Де Е јесте и опис Хајеса, али овај додаје да је то „од границе најзначајнија варош“ коју је видео и да је подређена босанском беглербегу, а новопазарски кадија сарајевском мула кадији. Истичући значај Новог Пазара, Хајес наводи и то да се Дубровачким друмом путовало од Дубровника до Цариграда 25 дана и да је одмор на том путу трајао по два дана само у Новом Пазару и Једрену, а у осталим местима само по један дан⁵⁹. Софијски архиепископ Петар 1655. године убраја Нови Пазар у ред главних вароши Србије⁶⁰.

Највише података о Новом Пазару у XVII веку оставил је Евлија Челебија (1660). Они су, са малим изузетима, прихватљиви. Према његовом

⁵⁴ Т. Поповић, *Дубровник и Турска...*, 234; Е. Мушовић, *Стари занати...*, 125.

⁵⁵ Е. Мушовић, *Стари занати...*, 123.—134.

⁵⁶ Ф. Рачки, *Бици*, 126.

⁵⁷ Р. Самарџић, *Београд...*, 159.

⁵⁸ Р. Самарџић, *Београд...*, 174.

⁵⁹ П. Матковић, *Контарини*, 80 и 100.

⁶⁰ К. Костић, *Наши нови градови...*, 30.

опису, у Новом Пазару има 40—50 махала, 23 ћамије, 11 месцида (мањих ћамија), 5 медреса, три хиљаде кућа, са „рајским башчама“, чаршију са хиљаду сто десет дућана, више ханова и караван-саџа⁶¹.

Ипак, сматрамо да је у хиперболисању при опису Новог Пазара најдаље отишао Дубровчанин Кабога, који је, пролазећи кроз Нови Пазар 1707. године, видео само „три стотине кућа, од 12000“, колико их је имао пре катастрофе 1689. године⁶².

Врхунац свог развијатка Нови Пазар је достигао крајем XVII века, када су га с правом сматрали једним од највећих и у привредном погледу најзначајнијих градова средњег Балкана. Међутим, он је, у аустро-турском рату 1683—1699. доживео катастрофу у правом смислу те речи.

Аустријанци су, захваљујући огромној помоћи хришћанских устаника на Балкану, потисли Турке до Кичева. Међу градовима који су тада били у њиховим рукама био је и Нови Пазар, који су 1689. године заузеле домаће устничке снаге, уз симболичну помоћ од три стотине мађарских коњаника и двадесет аустријских војника.

У току поменутог рата који је био „... судар два фанатизована света, судар у којем је ангажован материјал и људски потенцијал од Балтика до Багдада“, Стари Влах је био устаничко језгро, а његов организатор Мојсије Рашковић. Турци су против Старовлашана предузимали казнене експедиције које су 1688. године биле пропраћене крвопролићем, па у једном извештају стоји: „Изгубоше Срби на Голији“⁶³.

Улазећи у Нови Пазар, Старовлашани — на челу са Мојсијем Рашковићем — Аустријанци и Мађари, а, према Барки, и Албанци, спалили су овај град, а његово становништво је нестало. У својој историји град на Рашки са околином није запамтио катастрофу какву је доживео 1689. године, јер је од њега остао само прах и пепео. Том приликом нису биле попутећене ни куће хришћана, а спаљивање је било пропраћено терором и незапамћеним крвопролићем⁶⁴. Барка је 1688. године видео борбе за Нови Пазар, „пропаст шехера Сјенице и општу похару свих околних места. Арбанаси секу све редом и никоме милост не дају чак ни самим Турцима. Бијело Поље је било немирно, а Пријепоље се обнављало после пожара. Луији Муцио је записао: „Ова варош (Нови Пазар) била је 1689. године заузета, похарана и разорена од Срба, на велику штету трговца, нарочито Дубровчана“. Катастрофу Новог Пазара у поменутом рату описао је 1707. године и Дубровчанин Кабога: „Ово место би некада врло гласовита варош на Леванту, а сада је ништа, где беше (некада) дванаест хиљада кућа (сада) нема више од три стотине“⁶⁵.

Спаљивање Новог Пазара народно предање приписује Мојсију Рашковићу и српским устаницима⁶⁶.

⁶¹ Е. Челебија, Путопис, 255.

⁶² М. Пантић, Н. Бошковић, 240; Л. Војновић, Кабога, 220.

⁶³ Г. Станојевић, Србија..., 16; М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 607.

⁶⁴ Радонић, Дубровачка акта и повеље..., 627.

⁶⁵ В. Винавер, Дубровачка трговина у Србији..., 221; Л. Војновић, Кабога, 220.

⁶⁶ Према народном предању, Нови Пазар је попалио Мојсије Рашковић, који је због тога остао у сећањима као Палићак. Предање даље истиче да је Палићак пре 1689. године учио школу у Новом Пазару и да је још тада имао некаквих неприлика у овом граду. Неки мисле да је Палићак био Пиколомини,

Доста реални изгледи да ће се балкански народи коначно ослободити крајем XVII века били су краткотрајни. Због новонасталих догађаја на аустро-француској граници, Аустријанци су се одлучили да напусте балканско ратиште, не марићи много за балканске хришћане које су увукли у рат против Турака, остављајући их њима на милост и немилост.

Турци су успели да изврше реорганизацију војске и да убрзо врате у своје руке све крајеве јужно од Саве и Дунава. Свесни опасности која им је претила од Турака, хришћани из јужних крајева, према томе у знатном броју и из новопазарског краја, одлучили су да се повуку према северу. Била је то велика сеоба Срба под Арсенијем Чарнојевићем, пејским патријархом.

После повратка у Нови Пазар Турци су били врло немилосрдни према хришћанима. До тада добро очувани српски манастири у долини Рашке, били су оштећени и изложени неприликама као никада раније и касније. Међу њима био је општећен и манастир Сопоћани, о чему сведоче речи неког про-лазника, почетком XVIII века, урезане на сопоћанској стубу: „Уви дому божји зрим те разореног“⁶⁷.

Велики рат 1683—1699. године оставил је праву пустош у новопазарском крају. Села су опустела, привреда замрла, а град нестао са лица земље.

У жељи да активирају привредни живот града и села који су опустели, Турци су настојали да их насле. Ради тога су населили Пештер малисорским племенима: Климентама, Шкрельама (Шкриљи) Шальама, Хотима, а затим Кучима и другим црногорским племенима „насељавајући их у пределима од Гусиња и Ибарског Колашина до Новог Пазара и Сјенице“⁶⁸.

Сам народ се врло брзо опорављао од пустоши. Дес ратија избеглог муслимanskог становништва (ONO које је успело да преживи катастрофу 1689.) вратио се у град. Оживели су трговина и занатство, поново су се појавили каравани на Дубровачком, Босанском и Зетском путу.

Иако се Нови Пазар опорављао доста брзо, он није могао тако једноставно да преболи тешке ране добијене у рату. У ствари, никада их у потпуности није зацелио јер, ма колико да се опоравио, он никада неће достићи величину и моћ коју је имао пре 1689. године. Дубровачка трговина није била више активна као у XVII веку, а несигурност на друмовима била је све већа. На помону су били бројни немири и ратови којима је био испуњен XVIII век. Турска царевина, до тада моћна и снажна, озбиљно је била уздрмана, што је давало наде поробљеним народима на Балкану да могу извојевати слободу.

што је погрешно, јер он није долазио у Нови Пазар већ је отишао према Призрену другим правцем.

У предању се такође помиње и турски командант Осман-паша Суша, који је наступао 1689. за Палићаком, („Палићаче, зло ти гавран гаче, гази Осман низ Рогозну краче.“ Стихове саопштио Мурат Шеховић, из Новог Пазара).

⁶⁷ Предање каже да су многобројни калуђери, повлачећи се са Косова, нашли привремено уточиште у Сопоћанима те да су се непрестано молили Богу. Звоњења, која су означавала молитве привукла су пажњу Турака па су дошли до Сопоћана, тада скривених у једном кутку, и оскрнавили их.

⁶⁸ Ј. Томић, *О Арнаутима...*, 78; Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногораца...*, 49.

На села Пипера и Куча, на путу Сјеница—Нови Пазар, наишao је 1707. Кабога (Л. Војновић, *Кабога*, 220).

Османлије, свесни неприлика у које су западали, настојали су да поправе или да очувају постојеће стање, па су вршили велики притисак на покорене народе. Повећавањем дажбина желели су да попуне испражњене хазне, а физичким притиском хтели су да заведу апсолутну покорност. У градовима, па и у Новом Пазару, почели су да се утврђују. Тако су у Новом Пазару, уместо раније дрвених војних утврђења, почели да зидају камена: град са три бастиона и две високе осмоугаоне куле осмограђене.⁶⁹

Осим ратних пустошења и разарања, Нови Пазар је имао и других недаћа. Заразне болести, нарочито колера, биле су чест гост града на Рашкој, а 1731. године поплава му је однела четири моста и 36 кућа.

Притиснут великим обавезама, које су се непрестано повећавале, а у условима све израженијег турског терора и личне несигурности, хришћани у новопазарском крају били су спремни на нове подухвате против Турака. То је дошло до изражaja у новом аустро-турском рату 1737—1739. године. Апел цара Карла да се устане против Турака прихваћен је тада у овом крају, нарочито у Старом Влаху, где је 15 хиљада устаника предводио Атанасије Рашковић, а и у Лимској долини и на Пештери, где су Клименте узели масовно учешће у устанку. Српске снаге које су упућене према Новом Пазару предводио је Станиша Марковић Млатишума, крагујевачки оборкнез. Нови Пазар је био у рукама устаника 2. VIII 1737. године, а велики допринос тој борби дали су Клименте са Пештери, јер је тада приспео извештај Дубровнику да су Клименте ослободили Нови Пазар од Турака и ту развили руске заставе.⁷⁰

Аустријска војска, којом је командовао Лентул, дошла је у Нови Пазар седам дана после уласка устаника, што значи да су Нови Пазар заузеле домаће снаге.

Ситуација у рату 1737—1739. године мењала се великим брзином. После првих великих неуспеха Турци су се опоравили и почели да наносе знатне ударце руским и аустријским снагама. То је натерало Лентула да 24. VIII 1737. године кришом напусти Нови Пазар и тако „Немци побегоше, а народ оставише на милост и немилост Турцима“. За Лентулом су се повукли: Атанасије Рашковић, Станиша Марковић Млатишума, рашки епископ Јефимије Дамјановић, пећки патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабенда са три стотине устаника и пет стотина Климената са њиховим војом Биц Ватом.⁷¹

Овај рат, као и ратови 1683—1699. и 1716—1718. године оставили су велику пустош у новопазарском крају. Села су поново опустела, град је

⁶⁹ Према турским изворима, тврђава у Новом Пазару зидана је 1692. (Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. I, 908, ФН). То значи да су Турци, обнављајући порушени Нови Пазар, најпре подигли тврђаву, чиме су хтели да се обезбеде од нових неприлика. На једном бастиону новопазарске тврђаве налази се метална плоча са хицгреском 1163 (то је 1750). Претпостављамо да је то година када је тврђава потпуно завршена. Постоје мишљења да су Турци ову тврђаву зидали камењем од тада порушених Ђурђевих ступова и да су црквене власти интервенисале па су престали да довлаче камен са Ђурђевих ступова. У бастионима тврђаве уградjeni су камени са интересантним мотивима, али постоје мишљења да би ови мотиви пре могли бити римски него средњовековни.

⁷⁰ В. Винајер, *Период турске владавине...*, 185—186.

⁷¹ Према предању, Биц Вата је вођа пештерских Климената.

страдао, а Турци, који су се повратили, завели су још жешћи терор. Поменути ратови и сеобе којима су били пропраћени, разредили су становништво Србије до несхватаљивих размера. Тако је 1740. године Србија имала свега 60000 становника.⁷²

У таквим условима Нови Пазар је — са 10—12 хиљада становника, колико их је имао у другој половини XVIII века или са 15 хиљада, колико их је бројао почетком XIX века — био велики град, други по величини у Босанском пашалуку. Вук Каракић је величину овог града упоређивао са Нишом: „Нови Пазар на Рашици у коју ту Јошаница утиче, такођер стари град с великим вароши као ништа што је“⁷³.

Бројни ратови које је Турска водила са суседима у XVIII веку, многобројни устанци покорених народа широм Царства, појава великог броја хајдука, побуне јањичара и друге неприлике, уздрмали су темеље Османске Империје. То стање се одразило и на живот Новог Пазара, али и поред тога он се опорављао од неприлика које је тада преживљавао. Дубровачки каравани су, уз све ризике, и даље крстарили старим друмовима, и то је Новом Пазару доносило знатне приходе. Дубровчани су овде обновили и ствоју колонију, али је у њој било све више транзитних, а мање стално настањених трговаца. Све више се, поред дубровачких јављају домаћи муслимански и српски трговци. Главни производи којима се трговало и даље су били вуна, кожа и восак. Та роба се набављала у Бугарској и јужној Србији, али се у знатним количинама куповала и у новопазарско-сјеничком крају, да би се отпремили за приморске градове и Италију.

Новина за Нови Пазар била је и та што су немири у XVIII веку, као и велика миграциона кретања, условили осиноно понашање бегова и ага, који су после ратних пустошења дошли до великих земљишних поседа, а затим су концентрисали и власт у својим рукама. Њихова осиноност није била изражена само у односу на рају него и у односу на државу јер нису много поштовали ни царске законе.

У жељи да се обезбеде муслиманске породице у немирним годинама XVIII века, у Новом Пазару је 1767. године извршен попис махала, са именима домаћина, који су морали узајамно да гарантују да ће чувати један другоме породице и бринути се о њима у случају да један од њих оде у рат. У тој ћефилеми из 1767. године, која је очувана, пописани су следећи цемати (цемат или имамат — верска општина) у Новом Пазару: Алтун-алем, Ахмед Војвода, Гази Сина-бег, Хасан Челеби, Курт Челеби, Хавале Ахмед-бег, Чалап Верди, Капуци-баша, Скендер Челеби, Ферхадија, Табак-Искак, Хаџи Дурэм, Хајрудин, Сафи Меми⁷⁴.

У тим немирима Нови Пазар је свакако имао велику улогу и био значајна турска база. Није случајно Махмут Бушатлија, скадарски везир, и султанов противник, свој правац кретања усмерио 1784. године према Новом Пазару. Да не би изгубили ово значајно место, Турци су овде концентрисали велику војску и у овом правцу парализали акције скадарског везира.

⁷² Историја народа Југославије I, 1262 и 1279.

⁷³ Вук Каракић, Први и други српски устанак, 15.

⁷⁴ Е. Мушовић, Новопазарска ћефилема, 87 — 94.

Идеје, пре свега, српског народа да треба да се ослободе турске власти, све више су сазревале и нису биле непознате народу Санџака, који је тим акцијама дао свој допринос. Једну озбиљнију заверу Турци су открили у новопазарском крају у вези са продором српског одреда према Новом Пазару 1790. године. У овом одреду се налазио и Карађорђе Петровић, па су заверенике врло осино казнили, многе побили и са 50 одсечених глава окитили градске тврђаве, а у ропство су одвели велики број српских жена и деце, које су продавали на тржиштима Леванта⁷⁵. Ова чињеница нас упућује на тврђу да је српски народ у крају о коме говоримо, и поред ригорозних мера турских власти, био спреман да се лати оружја у борби за слободу. Велика заслуга за то припада цркви, која је непрестано имала своје значајно место у политичком животу, као и рашким епископима, који су уживали велики углед не само у овом крају већ и далеко ван њега. Овакво устаничко расположење српског народа осетило се у време првог српског устанка. Акција устаника у правцу Новог Пазара 1806. године изазвала је општу радост код српског живља. Потребно је напоменути да устаници тада нису успели да заузму Нови Пазар, већ су, после битке на Дежеви (1806), морали да се врате испред војске Сулејман-паше Скопљака.

Највеће успехе у 1809. години устаници су забележили у Новоцазарском санџаку. Акције Карађорђа у том правцу имале су вишестрани значај: ослобођењем Новоцазарског Санџака била би одвојена Босна од Турске, била би успостављена веза између Србије и Црне Горе и Санџак би био приклучен Србији.

Карађорђе је 1809. године, са 70 хиљада војника и око пет хиљада Срба из Санџака који су му се придружили, „прихватио Сјеницу, Пештер и попалио Нови Пазар“⁷⁶. Према Леополду Ранкеу, Карађорђе је заузео Сјеницу на јуриш, а према Вуку Карапићу — Сјеница се предала без јуриша. Сјеницу је предао Карађорђу Хаци-бег Чавић, али су устаници, како то наводе извори, извршили поколј сјеничког становништва⁷⁷. После Сјенице, Карађорђе је однео значајну и једну од највећих победа у 1809. години над војском Нуман-паше Пећког, на Сувом долу,⁷⁸ а затим је, после вишедневне опсаде, заузео Нови Пазар, попаливши варош, али град (Градску тврђаву), где се с војском било склонило и бројно муслиманско становништво, није успео да заузме, јер, „грађанство његово (новопазарско) својом познатом храброшћу јуначки је одоловало нападачима и онемогућило им сваки успех“⁷⁹. Вук Карапић је овако описао борбу за Нови Пазар: „Кара Ђорђије, очистивши онако онај крај од Турака, и саставивши Србију с Црном Гором, остави ондје нешто војске, а с осталом врати се на Нови Пазар, и удариши одмах на варош попали многе куће, а Тур-

⁷⁵ Ј. Радоњић, Римска курија, 177; В. Винавер, Период турске владавине..., 193.

⁷⁶ Г. Елезовић, Турски споменици, књ. I, св. I, стр. 908.

⁷⁷ А. Протић, Повесница..., 15. Из предавања проф. Васе Чубриловића 1954. године, на свечаној академији у Београду поводом 150. годишњице првог српског устанка.

Становници села Пете, код Сјенице, копајући канал за водовод поред Карађорђевог шанца, нашли су на педесетак људских лобања, без икаквих других костију. Сматра се да су из периода борби за Сјеницу 1809. године.

⁷⁸ Е. Мушовић, Суводолска битка.

⁷⁹ Г. Елезовић, Турски споменици, књ. I, св. I, 908.

ке сатјера у шанац, па их стане бити из топова и кумбура; и баш када се зацијело надао да ће му се који дан предати, стигне му овај жалосни глас од Каменице“.

Борбе за Нови Пазар биле су жестоке и у њима је погинуло седамдесетак устаника, док је на другој страни било више од три стотине погинулих и велики број рањених⁸⁰.

Због познатих догађаја на Нишу, Карађорђе је морао да напусти борбе за Нови Пазар и оде у том правцу како би спречио нове продоре Турака.

Потребно је истаћи да српски устаници, у време првог српског устанка, нису могли рачунати на сарадњу са Климентама на Пештери, у којима су, за време ранијих акција против Турака, имали свезнике. Пештерски Клименте и остали Малисори су тада у већини били исламизирани и ислам је учинио своје, тако да су они у то време, особито 1809. године, били уз новопазарског пашу Ферхатагића и Осман-пашу Пећког.

Прилике у новопазарском крају после првог и другог српског устанка биле су врло несрћене. Веома неповољно економско стање, нова потреска оптерећења, лична и политичка несигурност условили су бројне немире мусиманског становништва, Малисора са Пештери, Срба и Црногорца. Тако је 1819. године Осман-паша Талиревић, новопазарски муселим, морао да побегне у Рожаје и да тамо код Ганића нађе уточиште, испред побуњеника које су предводили Сали Угла, Јусуф Баља, са Пештери, и Дели Ибрахим, из Новог Пазара. Тек када је Осман-паша приспела помоћ са Косова, угушио је буну Пештераца, „похарао их и растерао како је сам хтео“, при чему је највише страдало село Расно.

Када је султан Махмуд II, проглашавајући реформе, чији је циљ био модернизација Османске Царевине, сазнао да му се супротстављају босански и албански феудалци, упутио је 1826. године специјална писма санџачким градовима. Ова писма су читана на јавним местима, у којима је позивао народ да се супротставе босанским и албанским беговима и агама. Те године је Осман-паша правио шанчеве у Сјеничком пољу, јер је с те стране требало очекивати босанске побуњенике.

Сви ови немири достигли су врхунац у време од 1829—1832. године, када се буна претворила у рат између султана Махмуда II и присталица његових реформи, с једне стране, и противника реформи, с друге стране. Већину побуњеника чинили су босански бегови, које је предводио Хусеин-капетан Градашчевић, „Змај од Босне“, и Мустафа-паша Бушатлија, „Шкодра-паша“, скадарски везир, са албанским феудалцима. По првом плану Босанци и Албанци требало је да се сакупе у Новом Пазару да би одатле пошли према Косову против султанових низама. Овај план није остварен већ је Мустафа-паша Бушатлија отишао преко Призрена, па су га, с пролећа 1831. године, Турци потукли код Бабун хана, недалеко од Прилена. У међувремену босанска војска, на челу са Хусеин-капетаном Градашчевићем, која је бројала око 12000 војника, приспела у Нови Пазар. Мусимани из Новог Пазара тада су се поделили у два тabora: на оне које су остали верни султану, на челу са Ејуп-пашом Ферхатагићем, и на босанске присталице, односно противнике реформи, које је окупљао Нурадин-бег Капетановић. Када су Босанци 1831. године ушли у Нови Па-

⁸⁰ В. Каракић, Први и други српски устанак, 163.

зар, Ејуп-паша Ферхатагић морао је да напусти муселимски положај, а на његово место је дошао босански истомишљеник Нурадин-бег.

Босанска војска, са бројним санџачким Муслиманима који су јој се пријадили, пошла је на Косово, јуна 1831. године, код Липљана, потукла је султанову војску. Победа није искоришћена, јер се одмах после ње босанска војска у општем хаосу и расулу враћала у Босну, па се Нови Пазар поново нашао у рукама царских присталица. Хаци Мујо Грачаница, новопазарски муселим, присталица Босанаца, напустио је 1832. године Нови Пазар, а на то место се вратио Ејуп-паша Ферхатагић, који се, док су Босанци били у Новом Пазару, скривао по копаоничким селима.

У овим немирима против реформи султана Махмуда II учествовали су муслимански побуњеници и Малисори са Пештери, док су Срби били по страни, испуњавајући одређене обавезе према султановим присталицима или противницима, а слушајући савете кнеза Милоша Обреновића, који им је препоручивао да се „мудро држе“.

Полазак босанске и султанове војске преко новопазарске територије 1831. године донео је овом свету, муслиманском и хришћанском, нове тешкоће. За тако бројну војску морали су мештани обезбеђивати храну па су тада, на и онако тешке и велике старе обавезе, дошли и нове. Прикупљање хране било је пропраћено терором, у чему није имао границе Ејуп-паша Ферхатагић, нарочито после одласка Босанаца. Потера Ејуп-паше је, 1837. године, у Битољу, покватаја новопазарску делегацију, састављену од четири Србина и толико Муслимана, која је била пошла у Цариград да се жали султану на несношљиву политику Ејуп-паше. У присуству масе света шесторица од њих су погубљени у Сјеничком пољу, а Сјеничка тврђава је напуњена са 250 побуњеника, Муслимана и Срба. Те исте године, међутим, и Ејуп-паша је нађен распорен ножем у свом стану. Његови поклоници су му подигли турбе на гробљу Газилар, али су га противници убрзо порушили, тако да су остали само темељи⁸¹.

Од тада се све више у унутрашње ствари Новопазарског санџака међају многе европске државе, чак и Енглеска, која је, 1837. године, именовала Николу Васојевића за свог вицеконзула у Новом Пазару, „чиме је желела да парира политици Русије у овом делу Балкана и да ближе практики еманципациони процес јужнословенских народа“.

У жељи да нађе излаз из тешкоћа у које је запала, Турска је 1839. године издала Хатишериф од Глихане (тантиматске реформе), који је требало да олакша положај хришћана у Турском. Реформе су наишле на велики отпор повлашћених и конзервативних делова муслиманског друштва, и то нарочито у Босни, што значи и у Новом Пазару. Османске власти, чврсто решене да спроведу реформе у дело, нису желеле компромиса са њиховим противницима, па су сламање отпора босанског беговата повериле Омер-паши Латасу. Међу његовим бројним жртвама нашао се и новопазарски кајмекам.

Прву половину XIX века у новопазарском крају карактеришу не само бројни немiri, у које се убраја и покрет муслиманских и хришћанских

⁸¹ Више о овоме у: Д. Вуловић, Књажева канцеларија; Т. П. Вукановић, Арбанашки устанци; И. Косанчић, Новопазарски Санџак, 50; Е. Мушковић, Покрет Муслимана ... ,

сељака у Бихору и Трговишту (Рожаје), уперен против повећаних турских пореза (око 1853)⁸², него и хаос, расуло и епидемије заразних болести, од којих је била катастрофална она 1863. година. То време на једноставан али сликовит начин описује Сулејман Табаковић, новопазарски песник из XIX века, који, приказујући социјалне прилике у Новом Пазару, поред осталог каже:

„Сиротињу свако гази
Богаташу хатар пази
Сиромаху мука свакад
Места нема где ће плакат“⁸³.

И поред свега тога, Нови Пазар је и даље имао значајну улогу и веома успешно одољевао многобројним темпоћама. Иван Фра Јукић, пролазећи кроз Нови Пазар 1852. године, каже да је то било знатно место у разнијој прошлости и да тада одржава трговачке односе са Призренским и Скадарским пашалуком и Солуном⁸⁴. Тада се у Новом Пазару одржавају и митровдански панаћури (сајмови), на којима су се могли видети трговци из различитих европских земаља. Тако је Нови Пазар до 1878. године био други град по величини и значају у Босни.

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС И НОВОПАЗАРСКИ САНЏАК И ДОГАЂАЈИ КОЈИ СУ УСЛЕДИЛИ

Неродне године, економске, социјалне и политичке неприлике, наговештавали су скори крај османске власти на Балкану. Били су свесни тога и сами Османлије, па су чинили последње напоре да спасу што се спаси може. Ради тога, поред осталог, утврђивали су и многе градове. Тако је 1871. године Нови Пазар обезбеђен шанчевима са јужне и северне стране⁸⁵.

Кад је 1875. године избио босанско-херцеговачки устанак, наишao је на симпатије српског народа у Санџаку. Свој допринос том устанку он је дао бабинском буном, а међу вођама те буне истичу се Каличанин Петар и Ракоњац Ристо из сјеничког краја⁸⁶. Велики број Срба, особито из нововарошког краја, учествовао је заједно са ибарском војском у јаворском рату 1876—1878. године⁸⁷.

Бурни догађаји, произтекли из босанско-херцеговачког устанка, завршени су Берлинским конгресом, 1878. године. Питање Новопазарског санџака и његове даље судбине заузимало је посебно место на Берлинском конгресу и о њему се, на самом Конгресу, расправљало у виду посебне, XXV тачке.

По природи свог положаја, територија Новопазарског Санџака имала је, почевши од оних времена за које зна историја улогу споне суседних области, али је то посебно дошло до изражаваја у XIX веку.

⁸² В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, 363, 270, 314.

⁸³ Е. Мушовић, *Новопазарски песник С. Табаковић*, 314.

⁸⁴ И. Ф. Јукић, *Путописи...*, 128.

⁸⁵ ДА, СИП, ПО, 1871..., Ф-1, Т/1 пов. бр. 91.

⁸⁶ В. Шалипуроровић, *Бабинска буна*.

⁸⁷ Н. Дучић, *Борбе Јаворског кора...*, 38.

Србија и Црна Гора, које су Берлинским конгресом стекле и формалну независност, желеле су и настојале да им припадне Новопазарски Санџак јер би се преко ове територије зближиле, повезале и ујединиле. За Србију је ова територија била врло значајна и због тога што је преко ње имала једину везу са Јадранским морем.

Аустро-Угарска је улагала огромне напоре да, окупирајући Босну и Херцеговину, окупира и Новопазарски санџак јер је он за њене даље експанзионистичке планове према истоку имао изузетан значај. С друге стране, евентуалним аустро-угарским запоседањем Санџака биле би одвојене Србија и Црна Гора, чиме би било онемогућено њихово уједињење, а тиме и стварање шире словенске заједнице на Балкану. Ако се зна да је основни аустро-угарски циљ био да разбије јединство балканских Словена, онда су јасна настојања око Новопазарског санџака у XIX веку. Због тога Новопазарски санџак је, особито од 1878. године, непрестано био предмет пажње Бече и политику грофа Андрашија. Бечки двор је, међутим, питању реализације својих планова око Санџака прилазио веома опрезно и лукаво јер је био свестан да због Санџака може изгубити и Турску као евентуалног савезника и отерати је у табор својих непријатеља.

Турска је, у за њу изузетно тешко време, настојала да задржи Санџак, јер је била свесна да би губитак ове територије имао за њу веома тешке последице.

Ако свemu овome додамо и чињеницу да су се око питања Новопазарског Санџака интересовале и уплитале Русија и неке западноевропске земље, онда се види да су догађаји око Санџака постали врло сложени и да је „Новопазарски Санџак с гледишта спољне политике постао најзначајнија област на Балканском полуострву"⁸⁸.

Међу Србима и Муслиманима у Новопазарском санџаку постојала је врло јака антиаустријска политика⁸⁹. Њу су помагали муслмански емигранти из Истанбула и Русије. Русија је, пак, помажући те акције, давала новац новопазарским беговима и, преко Пирота и Ивањице, пребацивала оружје у Санџак. У Санџаку је формиран Комитет за агитацију против Аустро-Угарске, који су сачињавали Мићо Љубобрatiћ, Алекса Јакшић и четири Руса, а био је огранак Петроградског словенског комитета.

Најистакнутији представници тог отпора били су Мехмед Нурадин Шемсекадић, пљеваљски муфтија, и митрополит Михаило Љубибрatiћ. Први је окупio око себе 2500 људи и забранио сваку трговину Санџака са Аустро-Угарском. Беч је од тога имао велике штете јер је, да би одржавао трговачке односе са Истоком, морао да тражи заobilazne путеве.

Босанци, највише Муслимани, бежали су масовно из Босне у Санџак и преко њега даље на исток. Да би стала на пут несрећеним приликама у Босни и окренула их у своју корист, и да би отпочела своју окупациону политику Санџака, Аустро-Угарска је успела да у Сарајеву, 21. IV 1879. године, потпише Новопазарску конвенцију, на основу које је добила дозволу да гарнизонира 4—5 хиљада војника у неколико лимских градова (Прибој, Пријепоље, Пљевља). То је изазвало велико нерасположење међу санџачким Муслиманима и оно је било уперено против оних паша који су се сагласили са Новопазарском конвенцијом, а такав је био и новопазарски На-

⁸⁸ И. Косанчић, Новопазарски Санџак, 1.

⁸⁹ ДА — СИП — ПО, 1879, Ф-1, Б/2, пов. бр. 263, 270.

зиф-паша. У сукобу башибозука, противника Новопазарске конвенције, и низма, пале су и жртве у Новом Пазару. Насупрот томе, и делимичног реаговања неких словенских земаља, аустроугарске снаге окупирале су Пљевља 10. IX 1879. године, а четири дана касније и Пријепоље. При томе нису наишле на озбиљнији отпор. Новопазарски Санџак је тако био делимично окупирао, јер су у поменутим градовима, поред новодошлих, остале и турске војне снаге, како је то било формулисано Новопазарском конвенцијом⁹⁰.

Од свог задатка окупације целог Санџака Аустро-Угарска није одустајала. Ради тога је планирала и изградњу такозване новопазарске жељезнице (Беч—Сарајево—Нови Пазар—Косовска Мировица—Скопље—Солун), и од тога за њу важног програма није одустајала све до 1912. године. Но, и то је нашло на отпор код санџачких Срба и Муслимана. Тако су Муслими из Дуге Пољане 1908. године убили неке аустријске инжењере, пројектанте пруге, а српске девојке из Варош-махале, у Новом Пазару, у време док је пруга пројектована Селаковцем, певале су песме: „Ој Турчине ћелави, што те Швабо превари те ти земљу премери“⁹¹.

Последње деценије прошлог века донели су Новом Пазару нове и велике неприлике. Тада су замрли стари путеви, који су за Нови Пазар имали животни значај, а долинама Мораве и Вардара изграђени су нови, па је трговина у овом крају сведена на најмању меру. Нови Пазар је почeo економски да замире таквом брзином да није било више изгледа да ће овај град са тако бурном прошлочију имати неку значајнију улогу, јер, замрли су стари друмови, замро је и Нови Пазар. Томе су свакако допринеле и политички нестабилне прилике и до темеља пољујани ауторитет Османске Империје. Такво стање су хтели да искористе за себе многе европске државе, па су, посматрајући турско питање кроз призму својих интереса, дошли до међусобних сукоба, што је за дефинитиван опстанак Турске, у границама које данас има, било срећна околност.

Из XIX века Нови Пазар је изашао са 1829 кућа, распоређених у 22 махале. У граду је постојало: 19 цамија, једна црква (у селима 9), једна текија, 483 дућана, 28 пекара, 11 воденица, 28 кафана, 11 мусиманских школа, једна јеврејска и једна српска школа. У кази (резу) Нови Пазар било је 328 села са 3565 кућа⁹².

Административно везан за Косово од 1877. године (Новопазарска каза у оквиру Приштинског вилајета), Нови Пазар је и даље живео одвојено, скоро изоловано, као посебна целина, па су и догађаји у њему били нешто другачији, не толико бурни као на Косову. Готово масовном, иако не баш јединственом покрету Албанаца на Косову против реформи, Мусимани Новог Пазара, или бар њихов велики део, нису дали подршку. Било је сукоба између новопазарских Мусимана и Албанаца на Косову, на пример онај 1901. године, када су Албанце предводили Иса Баљетинац, Шабан Котрива и Ферхад Драга. С друге стране, Шемси-паша Бишевац такође је 1901. морао да употреби шест батаљона да би сломио новопазарску опозицију⁹³.

⁹⁰ К. Исовић, *Аустро-угарско запоседање Новопазарског Санџака...*, 109—127.

⁹¹ Сећања осамдесетогодишњег Арифа Миховића из Новог Пазара.

⁹² АЗМ — НП и Архив Омер-еф. Коничанина, према подацима из Годишњака Косовског вилајета из 1899.

⁹³ В. Стојанчевић, *Друштвено-политичке прилике...*, 168, 182.

Што је време више одмишало, унутрашње прилике у Новом Пазару бивале су све компликованије. Све више су долазили до изражaja сукоби између Муслимана туркофила и њихових противника. Новопазарски кајмекам је 1902. године покушао да у те сукобе увуче и Србе, у чему није успео⁹⁴.

Осећајући скори крај османске владавине у косовском вилајету, европске државе (Аустро-Угарска, Русија, Француска, Енглеска, Немачка, Италија затим Црна Гора и Србија)⁹⁵, све се више уплићу у овдашња збињања и њихови међусобни сукоби у борби за обезбеђење сопствених интереса врло су велики. Нарочито је активна аустријска агенција, која настоји да придобије покрет Албанаца за себе, затим да онемогући отварање руског конзулата у Косовској Митровици као и да пошаље Албанце против Срба у новопазарском крају⁹⁶; с друге стране, она се појављује као наводни заштитници санџачких Срба од турских насиља⁹⁷. Између Турске и Србије круже узајамне оптужбе о томе да наоружавају Муслимание односно Србе у Санџаку. У једном извештају стоји да Шемси-паша није могао 1901. године да утврди да оружје долази из Србије у Санџак. У другом извештају, пак, каже се да (1903. године) из Србије долази оружје санџачким Србима и да је у крушевачком крају сакупљена резерва првог позива и упућена према Новом Пазару. Порта је демантовала вести да дели оружје у Санџаку и да спроводи мобилизацију на српској граници⁹⁸. На другој страни, Шемси-пашини одеди врше насиља над Србима око прикупљања скривених пушака, што је нарочито дошло до израза у такозваној колашинској афери⁹⁹.

Године 1903. карактеристична је по израженим покретима санџачких сељака свих конфесија, јер више нису могли да поднесу економска оптерећења и терор. Срби организују (1903. године) раоничку буну, дижу се на оружје колашински Срби, а те године за само један дан, од турских аскера гине шездесет мислуманских сељака у Расову, код Бијелог Поља, који су одбили да прихвате нове и тешке обавезе (расовска буна). У Новом Пазару крстаре групе одметника, које предводе браћа Мујчиновићи, Абид Алиасовић и неки Рашид и Емин, и чине велике невоље највише српском становништву. По осталим санџачким крајевима крстаре муслумански одметници: Раповићи, Кријепиторци, Мартиновићи, Калићи и Мехошићи из Вранеша, Бошковићи из Маече, Наско из Комарзана, Адем Пепић и Наил Прашевић из Сјенице¹⁰⁰.

Муслимани ускраћују Србима мештанима и нека права која су им давале турске власти. Тако је 1903. године требало да се упише 17 Срба из Новог Пазара у заптије (полиција), али се ни један није пријавио јер су им Муслимани саветовали и претили да то не чине¹⁰¹. Исте године сан-

⁹⁴ В. Ђоровић, Дипломатска преписка..., 66 и 67.

⁹⁵ В. Стојанчевић, Прилике у западним крајевима..., 308.

⁹⁶ В. Стојанчевић, Друштвено-политичке прилике..., 187.

⁹⁷ ДА — СИП — ПП, Ф-VI 1a 1912. Д-В, пов. Ф/Б бр. 443.

⁹⁸ В. Ђоровић, Дипломатска преписка, 682 и 704; ДА — СИП — ПО, Ф-XI П/6-VI пов. бр. 1956.

⁹⁹ В. Стојанчевић, Прилике у крајевима..., 301. То су биле акције аскера са Шемси-пашом Бишевцем на челу на разоружању Срба у Ибарском Колашину.

¹⁰⁰ В. Шалипуровић, Раоничка буна I, 49—51, 264, 351—452.

¹⁰¹ В. Ђоровић, Дипломатска преписка, 451—452, 523, 690. Шемси-паша Бишевац, родом из Бишева (Рожаје) из породице Чоловића, исламизованих Куча, силом је отеран у аскере као босоногог чобанче, али се, захваљујући хра-

чачки градови затварају чаршије у знак протеста против реформи. На знак да је у Новом Пазару затворена чаршија, дошао је Шемси-паша и радње су само за пола сата биле отворене, јер „са Шемси-пашом није се шалити“. Све у сему, ситуација је била мутна и неизвесна и сигурно је новопазарски кајмекам имао пуно разлога када је 1904. године телеграмом јавио султану: „Срез Нови Пазар дошао је до једног стања које је за жаљење“.

Срби су се све више спремали за коначан обрачун са Турцима и све су се више потајно наоружавали. Оружје је, нарочито од 1906. године тајним каналима пристизало из Србије у новопазарски крај. Венијамин Шарковић је, преко поверилика, поручивао из Рашке да ко год жели може да прими оружје ради организовања напада на Турке.

Разрез пореза, почетком 1907, изазвио је општи покрет Муслимана, сељака и грађана Новог Пазара, коме се придржило и нешто Срба. Побуњеници су звекетом оружја јавно противствовали новопазарским улицама, заузели телеграф и пошту, а радње у граду биле су затворене читавих седам дана. Шемси-паша није успело, чак и онда када је добио посебна појачања, да угуши буну. Стање се смирило тек онда када је Новопазарац Мурат-бег Османбеговић отишао у Солин на преговоре са Хилми-пашом¹⁰².

У жељи да нађу спасоносну инјекцију за „болесника на Босфору“, млади турски официри су 1908. године организовали младотурску револуцију и приморали „кровавог султана“ (Абдул Хамида) да врати Устав из 1876. године. Са проглашењем Устава проглашована су начела: помиловање, слобода штампе, збора и договора, школовање и пуну равноправност нетурских са турским народом.

Победа младотурака примљена је и у Новопазарском санџаку са великим одушевљењем Муслимана и Срба, па су се у граду на Рашки грлили и љубили и заједнички иступали на зборовима. Сам чин проглашења Устава протекао је у знаку великих свечаности. Свечаном проглашењу у Новом Пазару присуствовала је маса света, у којој је било више хиљада Срба, који су дошли из околине Новог Пазара и Рашке. Проглашење је било пропраћено општенародним весељем, ватрометом са градских бастиона, банкетом за госте и грађане свих конфесија.

Револуцију нису одмах прихватили бегови и агје и у Новом Пазару, јер су били погођени њеним одлукама, а њихов фанатизам и конзервативизам били су јачи од људског разума, па нису могли да сквате да могу бити равноправни са хришћанима. Због тога су потајно радили против револуције. Но, и сами младотурици убрзо су погазили проглашована начела, постали су још огорченији националисти и у суштини нису хтели ни да чују за равноправност нетурских народа са турским народом. Поново су у Санџаку отпочели прогони и злостављање Срба. Тегобе које су из дана у дан постајале све несношљивије највише су оптерећивале сиромашне и средње друштвене

брости и неустрашивости, истакао, постао паша и био десна рука султана Абдул Хамида. Њему је, као бригадном генералу, било поверио спровођење реформи у косовском вилајету. Послат је 1908. године као последња султанова нада да нешто уради против Младотурака, али није успео. Није прихватио понуду Младотурака да им приђе иако су му нудили чин паше, већ је његов одговор гласио: „Знам да светли султан није у праву, да је време тираније прошло, али ја једем његов со и хлеб и тако ми тога њимета (хране) нећу да га издам“. Погубили су га Младотурици у Битољу 1908. године.

¹⁰² В. Шалипуринић, Раоничка буна I, 49—51.

слојеве. Разумљиво, најтеже је било српском народу, али није било много лакше ни муслиманским масама, нарочито сељаштву, које је у знатном броју било у чифчијском односу¹⁰³. Да је положај Муслимана у Санџаку, у анархичном стању пред балканске ратове био тежак, говори и чињеница што је овде била врло развијена муслиманска хајдучија, од које су највеће неприлике опет имали Срби. Тако су, према извештају од 1. IX 1912. године, Санџаком крстариле одметничке групе: Шабана Пригузе из Брињице, браће Мишевића из Долића, Ахмета Ајручлића из Фијуља, Иљеза Лакоте из Сутубина (Сјеница), Рустема Бамбура из Маоча и Мехмеда Редовића из Козица (Колашин). У извештају стоји да се не зна кога ове групе представљају, и од кога су одметнуте, али да највише малтретирају Србе¹⁰⁴. Тако „наш народ, и поред своје лојалности у Санџаку осуђен је да трпи свакојака насиља, убиства од појединих зликоватаца против којих власти неће да предузму озбиљније мере“¹⁰⁵.

Хаотичном стању у Санџаку допринеле су и друге ствари, на пример веома развијена агитација Црне Горе у Санџаку на штету Србије. „Целокупан овакав рад владе Црне Горе има за последицу то да се расположење нашег елемента обрнуло у корист Црне Горе, а на нашу штету“¹⁰⁶. Затим, све већа мешања присталица Исе Бољетинца у новопазарске прилике. Иса Бољетинац је 15. јула 1912. године ушао у Нови Пазар, са својим присталицама заузео државне установе у овом граду и позвао све санџачке градове да му се придруже у борби против Турака „и сви су обећали да ће му се придружити осим Пријепоља и Прибоја“¹⁰⁷. Незадовољство Муслимана турском политиком изражено је и у чињеници што је јула 1912. године у Скопљу затворено 362 војника из Новог Пазара „због отворене непослушности према претпостављенима“¹⁰⁸.

Ако свим тим неприликама додамо и притисак мухаџера, затим осимо понашање бегова и ага, при чему су се истичале бројне новопазарске аге, онда се може закључити да је то последња кап у препуној чаши нездовољства, која је проузроковала темељите промене. Ове промене су очекивали сви становници Новог Пазара, јер је овај град преживљавао последње дане турске доминације у несношљивом економском и социјалном стању.

КУЛТУРА И ОБРАЗОВАЊЕ У НОВОМ ПАЗАРУ ДО 1912. ГОДИНЕ

Долазак Турака у долину Рашике и њихово учвршћивање у овом крају прекинули су један захуктали живот духовног и физичког стваралаштва Срба, чија је колевка управо Рашка долина. Нови живот је добијао у целини, постепено или сигурно, нову физиономију, испреплетану културом

¹⁰³ В. Шалипуровић, *Културно-просветне прилике...*, 236, 246, 250, 303, 304.

¹⁰⁴ ДА — СИП — ПО, 1912. Ф-VIII. Извештај С. Вукосављевића министру унутрашњих дела.

¹⁰⁵ ДА — СИП — ПП, Ф-V, 1912. бр. 1176. Извештај Богољуба Ђејановића учитеља из Новог Пазара.

¹⁰⁶ ДА — СИП — ПП, 1912., Ф-VI, 1а, Д-V, п. бр./ДЈ бр. 433. Извештај генерала Степе Степановића.

¹⁰⁷ ДА — СИП — ПП, Ф-VI, 1а бр. 4187. Исто, само Д-III, бр. 4337.

¹⁰⁸ ДА — СИП — ПП, Ф-VI, 1а, Д-III, бр. 4272.

Оријента, коју су донели са собом турски освајачи. Тада је утицај, на готово свим пољима људског стваралаштва, мало је где дошао до изражaja и био таквих димензија као у граду на Рашки, који је од свог постанка имао и донедавно очуао физиономију шехера. Његово новодошло и исламизирано становништво ушло је врло брзо у исламски културни живот, јер је Нови Пазар био седиште како управне и војне власти тако и духовног живота.

Од самог почетка чаршија у Новом Пазару састављена је од тргавачко-занатлијских дућана, централних џамија, школских и јавних установа. Још за живота оснивача Новог Пазара Иса-бег Исхаковић, у новопазарској чаршији је било 56 дућана. Касније, се врло брзим економским снажењем града, број дућана је повећан, па их је у XVI веку било више од 180. Евлија Челебија их је набројао 1110, са великим безистаном међу њима, у коме се могла „за бесцење купити индијска, арапска и персијска роба“. Око чаршије су концентрисане махале, у којима се стапаје и које истовремено служе као обезбеђење чаршији где се налази мǎл (роба). У свакој махали налазила се велика или мала џамија (месџид) и оне углавном имају заједнички назив. Двадесет пет година после оснивања (1485), Нови Пазар је имао пет мислиманских махала (Паша Јигитова, Мурат субаше, Кадијина, Ментеш Алијева и Драгоманова), у којима је било настањено 167 породица; четири хришћанске махале, са 71 породицом, и дубровачку колонију¹⁰⁹. Од 40 до 50 махала, колико их је Евлија Челебија набројао у Новом Пазару, поименично је највећи само неке: Кара махала, Хаџи Ибрахим-ефендијина, Зуфликар Заде, Мехмед-агина, Иса-бегова, Јелеч и Тарике базар махала. Највише махала у Новом Пазару било је крајем XVII века, а онда се тај број смањивао, јер су страдале и нестајале у ратним вихорима, почевши од 1689. године. Пред ослобођење 1912. године у Новом Пазару су постојале ове махале: Искендер Челеби, Сафи Меми, Капуци баша, Хавале Ахмед-бег, Хасан Челеби, Алтун-алем, Гази Иса-бег, Кури чешме, Хаџи Хурем, Хајрудин, Курт Челеби, Ахмет Војвода, Ак Илијас, Дибак Исхак, Ферхадија, Нишићка и Вароли Махала¹¹⁰.

Од грађевинских објеката на прво место треба ставити џамије, прављене од чвршћег грађевинског материјала, а својом монументалношћу доминирају над осталим објектима. Прве грађевине Новог Пазара биле су Гази Иса-бегова џамија, војни логор и Иса-бегов хамам. Очигледно да је оснивач Новог Пазара ову џамију наменио војницима и првим становницима Новог Пазара. Ова џамија, са једним већим и три мања кубета и поткополним трепром, рађена је у стилу брусанске школе. Била је очувана до 1938. године, када је порушена због дотрајалости. Уместо ње подигнута је нова зграда, у којој је сада смештена робна кућа „Грмија“. Има индиција да је из XV века и Лејлек џамија, која је неколико пута паљена, али је у новом ружу, са посебним стилским одликама, вероватно из почетка XVIII века, очувана до наших дана¹¹¹. Најлепша од свих новопазарских џамија је Алтун-алем џамија из XVI века, задужбина Мевлане Муслихедина. Ова грађевина, са неколико кубета, великим трепром и танким високим минаретом, монументал-

¹⁰⁹ X. Шабановић, *Босански пашалук*, 146.

¹¹⁰ АЗМ — НП Прив. архив Омер-еф. Коничанина.

¹¹¹ Е. Мушовић, *Две повеље...*, 1976. године Радници Завода из Краљева извршили су рестаурацију Лејлек џамије. Нису нађени никакви елементи који би указивали да је ова џамија била црква.

ношћу и архитектонским складом, надвисила је све остале цамије¹¹². Из XVI века је и Бор цамија, или Хаџи Хурем, али је своју оригиналност изгубила јер је више пута страдала.

Евлија Челебија је набројао 23 цамије у Новом Пазару¹¹³. У Новопазарском сицилу из 1767. године пописане су ове цамије: Алтун-alem, Ахмед Војвода, Хасан Челеби, Гази Синан-бег, Курт Челеби, Хавале Ахмед-бег, Чалап Верди, Капуци-баша, Скендер Челеби, Ферхадија, Табак Исхак, Хаџи Хурем, Хајрудин, Сафи Меми¹¹⁴.

Стари називи цамија су сада већ заборављени, а уместо њих су имена породица из којих су имами цамија: Качапорска, Кораћска, Мелајска и сл.

Пред други светски рат новопазарски музејини су позивали вернике са 27 цамијских минарета (колико је било и цамија, међу којима и две такозване Колерине цамије, подигнуте 1911). Сада у Новом Пазару има 17 цамија. Додајмо и то да је у Новом Пазару било још доста месџида (мањих цамија, без минарета).

У Новом Пазару је, као и у другим градовима под турском доминацијом, било дервишана (секта у исламу), и то највише рефаји и бекташија. Њихове текије се овде помињу још у XV веку. Евлија Челебија истиче да их је било у свакој муслиманској махали. Међутим, потребно је истаћи да их овде, нарочито од XVIII века, није било много и да их је било мање него у градовима Косова или многим градовима Босне. У идејној борби са сунитима они су овде били поражени и никада нису имали озбиљније уточиште у овом граду. На гробљу Газилар, поред тулбета Гурби-Бабе, налази се десетак јединствених нишана (надгробних споменика) који припадају таљбама (медресантима) дервишанима. Предање каже да су дошли из Багдада са намером да шире своје учење, али су наишли на отпор сунита, били поубијани и сахрањени један поред другог.

У XVII веку дервишани су у Новом Пазару имали две текије. Толико их има и сада, али практично без верника.

Да је Нови Пазар у прошlostи био велики град говоре и његова бројна гробља. Осим тога што се поред сваке цамије налази и гробље, постоје и посебна велика мусиманска гробља: Јермиште, Велико гробље, Мало гробље (Војничке ливаде), Газилар, Хаџет и Својбор. Поред мусиманских, која су најбројнија, постоје и српска гробља: код Петрове цркве, Шестостојево, Мало гробље и Својбор, као и Јеврејско гробље. Почевши од XVII века Дубровчани су имали своју цркву и гробље у Новом Пазару. Помињу се и 1855. године, али од тога више нема ни трага и не зна се ни где су били лоцирани.

Мусимански надгробни споменици носе печат и карактеристике епоха и на основу њих може се пратити смена векова, класна, сталешка, попна и друга подела становништва. Нишани повлашћених слојева издавају се по величини, орнаментици и облику; мушки су четвороугаони или вишеугаони, ређе обли, са турбаном на врху, исписани су арапским писмом, са именом сахрањеног и крајим садржајем верског карактера. Женски

¹¹² А. Андрејевић, *Алтун-alem цамија...*, 121 — 137.

¹¹³ Хазим Шабановић, који је превео и коментарисао дело Е. Челебије, изражава сумњу да је Нови Пазар могао имати 23 цамије, колико је навео Е. Челебија. Сматрам да је Нови Пазар у XVII веку, када је био највећи, могао имати 23 цамије, ако их је касније, чак и пред други светски рат, имао 27.

¹¹⁴ Е. Мушковић, *Новопазарска ћефилема...*, 87 — 94.

нишани су плочasti, декорativнији, а војнички су означени пртежом мача или неког другог оружја¹¹⁵.

Српски надгробни споменици код Петрове цркве, на Малом гробљу и Својбору, као и на још неколико места у селима око Новог Пазара, особито они из XIX века, веома су интересантни и јединствени. Нису велики, али су урађени у виду масивних крстача, исписани са обе стране. Присути су и такозвани студенички надгробни споменици, нарочито код Петрове цркве.

Јеврејско гробље, некада врло велико, веома је лоше очувано (у Улици Ђурђеви ступови или старој Поток махали), и постоји могућност да га за кратко време нестане.

До наших дана очувано је у Новом Пазару још неколико турбета: Гурби-Бабино на Газилару, Хаџи Хурем у дворишту Бор-џамије, турбе у дворишту (букрешке) џамије у Сопотанској улици и једно турбе непознатог дервишана у Приштинској улици.

Из 49 чесама, колико их је у Новом Пазару набројао Евлија Челебија „текла је вода као врело живота“.

Пошто је Нови Пазар имао велику и значајну улогу у караванској трговини, имао је знатан број ханова и караван-сераја. У XVII веку помињу се следећи: Франачки, Сарајевски, Ужички, Чорбацијин, Муртез-агин, Шејх Ибрахим-ефендијин (високи сераји), Хаџи Ибрахим-ефендијин, Зул-фикар Заде¹¹⁶. Од свих, очувани су још Амир-агин и Ђаковачки хан. Амир-агин хан је, према неким подацима, задужбина градитеља Алтун-алем џамије, дакле потиче из XVI века¹¹⁷. Постоје индиције да се раније називао Латински хан, а нови назив добио је у првој половини XX века, по Амир-аги Хаџифејзагићу, његовом власнику. После 1948. године порушени су: Сарајевски, Чемерли и Џилерџијски хан.

Од два купатила, колико их је и Новом Пазару било у XVII веку, очуван је и рестауриран Иса-бегов хамам из XV века. Очувана је и Новопазарска бања, коју је, према Евлији Челебији, подигао у XVI веку Хафиз Ахмед-паша, на месту где су вероватно раније биле римске терме (или не-далеко од њих).

Још у XV веку помиње се Иса-бегов имарет (јавна кухиња). Пред балканске ратове било их је пет у Новом Пазару.

Стамбена архитектура у Новом Пазару имала је изражену оријентално-балканску компоненту, и све стамбене грађевине у овом граду, без обзира на то коме припадале — Муслманима, хришћанима или Јеврејима — биле су сличне. Подаци о томе колико је Нови Пазар у прошlostи имао кућа, различити су, и њихове цифре се крећу од једне до 12 хиљада кућа¹¹⁸. Куће су биле различите величине. Веће, раскошније, импозантније, биле су куће бегова и ага, као и богатих трговаца. То су биле грађевине на спрат, покривене ћерамидом, а зидане мешовитим грађевинским материјалом (камен и ћерпич). Имале су двострука дворишта (авлије), са доста простора и балтама у њима. На средишњом излазу налазе се велика и мала врата (кашицик), а поред улазних врата — и мања зградица за најамнике, која је

¹¹⁵ Муслманска гробља у Новом Пазару проучио је Мехмед Мујезиновић из Сарајева.

¹¹⁶ Е. Челебија, *Путопис...*, 265 — 268.

¹¹⁷ Х. Калеши, *Најстарија вакуфска документа...*, 223.

¹¹⁸ К. Костић, *Наши нови градови...*, 26 — 29.

била истовремено и нека врста стражаре. У унутрашњости таквих кућа налазило се више просторија (одаја): селамлук, ћошак, примаћа соба за мушкарце и жене, затим диванхана, по правилу велика и осветљена (ходник). Врата, рафови, душеклуци, хамами, долапи били су у дуборезу, а у централној соби налази се изрезбарена таваница, такозвана „баклава“, „да подсећа на сладак живот“. Све просторије у згради биле су застрте ћилимима, јановима, сецадама, чергама, крпарама, а миндерлуци са јастуцима, прекривени пергазима. У Новом Пазру је очувано још неколико беговских кућа: Сулејман-бега Расовца (Немањина 11), Емен-бега Османбеговића (8. марта), Трговска и Хамзагића кућа (у Улици Рифата Бурџевића), Елмазбековића (у Судској).

Упоредо са мусиманским становништвом, у Новом Пазару је живела хришћанско, јеврејско и, у највећем проју српско становништво. Српско становништво, кога је до 1920. године било највише после мусиманског, имало је свој културни живот, који се одвијао у новим, отежавајућим условима и са ограничењима. Ова култура била је продужетак старе, средњовековне, веома развијене и блиставе, поникле у долини Рашке. Чињеница да је овај крај колевка српске културе непрестано је била присутна код овдашњег становништва, и све муке и тешкоће нису то могле избрисати. Она је овде имала дубоке корене, оличене, пре свега, у споменицима сакралне културе, који су скоро непрестано били жиже око којих се окупљао свет. Тако је Петрова црква, седиште епископа¹¹⁹, била активна градска црква све до 1871. године, када је изграђена црква Св. Николе у Новом Пазару. У цркви Св. Николе налази се драгоценни иконостас, један од ретких у Србији, са натписом у десном углу: Изображениа од Браће К. Даскаловића од С. Галичник, (Дијбарска најија).

Митрополит Јефтимије добио је 5. XII 1731. године од султана Махмуда I берат на новопазарску митрополију, пошто му је претходно исплатио, у име мири пешкеша, 7000 астри, јер је ова пространа митрополија обухватала: Нови Пазар са околином, Брвеник, Митровицу, Нову Варош, Бијело Поље и Будимљу¹²⁰. Активни су били Ђурђеви ступови, који су 1580. подсећали на градић, у коме је било 15 калуђера, и Сопоћани и после 1689. године, а Црноречки манастир је стално „певао“, што значи да није рушен нити запустео¹²¹.

О активности културног и верског живота Срба у Новом Пазару у та казваном турском периоду говори и чињеница што су у селима новопазарског краја у XVII веку подигнуте многе цркве: Св. Петра и Павла, у Попама; Лазарица, у Пурђу; „Мариница“, у Дојиновићу; Св. Николе, у Штитарима; Св. Лазара, у Живалићу; Св. Петра и Павла, у Тутину¹²². Свакако да је већина ових цркава подизана на темељима неких ранијих храмова јер су турске власти настојале да не дозволе подизање на местима где их радије није било. Тако је забележено да „на местима где ни у старом дефтеру

¹¹⁹ J. Радонић, Римска курија, 139.

М. Љубинковић, Некропола...

¹²⁰ J. Радоњић, Римска курија..., 161.

¹²¹ Р. Петковић, В. Шалипировић, Српске школе..., 25.

П. Матковић, Контарини..., 66.

¹²² Р. Станић, Архитектура и сликарство..., 215 — 235. Исти, Цркве из XVII века (нештампан материјал у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву).

црква није записана нове цркве су подигнуте. Нека се нареди да се такве новоподигнуте цркве разоре...“¹²³.

Сасвим је сигурно да су многе цркве нестале у периоду турске доминације. Од њих су остала само црквишта, а на темељима неких подигнуте су цамије (Иса-бегова цамија, Алтум-алем цамија, али је истина да су многе успеле да преживе све неприлике и да одоле збуни вемена¹²⁴.

Буран живот што га је Нови Пазар имао у прошлости подразумевао је и постојање школа у овом граду. Као велико трговачко место, он се не би могао ни замислити без школованих или бар делимично школованих људи. При цамијама и манастирима постојале су школе у којима је стицано основно образовање и где је световност била само симболично заступљена. Међутим, било је и световних школа. Тако се 1489. помиње алим (учитељ) у Новом Пазару. Алими се помињу и у XVI веку у две новопазарске махале па је за свој рад један био плаћен 4, а други 5 акчи дневно¹²⁵. И средње школе су косиле печат духовности, без, обзира на то којој конфесији су припадале. Нешто података о тим школама оставио нам је Евлија Челебија, према коме је у Новом Пазару било пет медреса (верске школе другог степена), једна школа за изучавање свете мусиманске традиције и да уз сваку цамију има мектеб (основна верска школа). У свим тим школама, поред веронауке, учили су се и језици: арапски, турски и персијски, а то значи да је у њима био основни — матични српскохрватски језик, јер Мусимани нису никада имали неки други језик осим српскохрватског.

Још мање података имамо о хришћанским школама у Новом Пазару. Познато је да је овде у XVII веку радила трговачка школа, у којој је настава извођена на српском и италијанском језику, а похађали су је ћаци из Дубровника, Босне и Бугарске, док су предавачи били Дубровчани и Турци. „Неку дужност у тој школи обављао је Дубровчанин Никола Бушковић, отац Руђера Бушковића“¹²⁶.

Градску основну школу, коју су могла похађати и мусиманска деца, основао је у Новом Пазару 1838. године Никола Васојевић, енглески вице-конзул у Новом Пазару. Друга основна школа у овом граду помиње се 1850. године, али је радила под веома тешким условима. Једини српски учитељ у Новом Пазару остао је без плате 1871. године јер је буџет црквене општине био утрошен за изградњу цркве Св. Николе. Године 1875. у Новом Пазару се помињу две српске основе школе, које је похађало 60 ученика.

Подаци о првој основној мусиманској школи — иптидадији — потичу из 1852. године. У време од 1874. до 1900. године било их је 16, и то четири у граду а отсале у селима. Руждија (нижа гимназија) формирана је 1868. и радила је до 1912. године.

Према турским документима, у Новом Пазару је, од 1877. до 1902. године, радило десет мусиманских, једна српска и једна јеврејска основна школа¹²⁷.

¹²³ Кануни и канун-наме..., 43.

¹²⁴ Е. Челебија, Путопис, 265 — 268; М. Мујезиновић, Мусимански надгробни споменици у Новом Пазару; Ј. Радоњић, Римска курија..., 139 — 161; Х. Калеши, Најстарији вакуфски документи..., 222 — 225; АЗМ — Новопазарски сицил.

¹²⁵ Тапу Дефтер, бр. 6.

¹²⁶ В. Недовић, Културно-просветне прилике..., 427.

¹²⁷ С. Ризај, Управна подела...

В. Шалипуровић истиче да су у новопазарском крају од 1904. до 1912. године радиле три нове школе, које је похађало до 174 ученика. Овдашње турске власти донеле су 1909. године одлуку да у новопазарском крају отворе седам српских школа и у ту сврху одредили суму од 26040 гроша за плату учитељима, али су Срби одбили овај предлог¹²⁸.

Нови Пазар је дао неколико значајних имена у књижевности турског периода.

Арши (Чаки) Мухамед, новопазарски песник, пиколован у Истанбулу, а „истицао се у науци и поезији и није му било равног у састављању хронограма“. Умро је 1570. у Новом Пазару.

Ахмед Вали, рођен почетком XVI века у Новом Пазару, студирао шеријатско право у Истанбулу и Каиру, а живео и стварао у родном граду. Умро је 1598. године и сахрањен у гробљу код Алтун-alem цамије. Аутор је дивана (збирке песама) и верификације збирке од 40 хадиса (Мухамедових изрека).

Као новопазарски песници из краја XVI века помињу се још и Њимети (умро 1603) и Хушуи (умро 1620).

Из XVI века потичу и стихови на Новопазарској бањи, који су, вероватно, дело неког од новопазарских песника:

„Они који су прокрстарили Исток и Запад, копно и море рекли су:
— На свету ми нисмо видели овакве термалне бање.

Између њих један видећи је изрече јој збирни хронограм:

— Ова бања постаде рај за заљубљене (1595/95. г.)¹²⁹.

Никола Башковић, дубровачки трговац и отац Руђера Башковића, научника светског гласа, живео је и радио у Новом Пазару скоро три деценије. Нови Пазар је напустио после ратних разарања 1689. године и отишао у Дубровник. Тамо је, у позним годинама свога живота, написао *Рашке ствари* (очуване у рукопису), у којима говори о новопазарском крају, највише о средњовековним манастирима. Највреднији му је опис Вурђевих ступова

Ахмед Б. Али Гурби Баба, новопазарски је књижевник из XVIII века. Почео је да пише стихове 1744. године али у далеком Једрену, на свом спахилуку. Тамо је пришао дервишкој секти и постао њен велики поборник. Притиснут великом носталгијом за својим Новим Пазаром, писао је стихове о њему:

„Земља Босна моја је отаџбина
То име знају сви народи света
Бог ју је учинио гнездом хероја“.

Гурби Баба је провео последње године живота у Новом Пазару и ту писао песме и прозна дела. Његови поклоници подигли су му на Газилару, где је сахрањен, турбе које је добро очувано.

¹²⁸ В. Шалипуровић, Културно-просветне и политичке прилике..., 15 — 25.

¹²⁹ Натпис на Новопазарској бањи сав је у скраћеницама, писан арапским писмом а турско-персијским језиком. Једино је пошло за руком Мехмеду Мујезиновићу из Сарајева да га дешифрује (М. Мујезиновић, Кронограм на Новопазарској бањи..., 439).

Арсеније новопазарски био је ученик Латинске школе у Карловцу, 1757. године. Као велики познавалац латинског писма, превео је Цицеронов говор.

Плодан новопазарски писац и преводилац из XIX века био је Емин Сердаревић. Писао је пуних 40 година песме на турском и персијском језику, а затим дело о логици, па Коментар на суре ал фатах (поглавље из Кур'ана). Са персијског језика превео је брошуру о гатању и прорицању из плејхи¹³⁰.

Арапским писмом, а српскохрватским језиком, писао је песме средином XIX века Новопазарац Сулејман Табаковић. Његови стихови немају неку уметничку вредност, али сликовито и реално приказују економске, социјалне, политичке и друге прилике у Новом Пазару у XIX веку¹³¹.

Питањем исламске етике бавио се и о томе писао, у стиху и прози, крајем прошлог века Назиф Шушевић из Новог Пазара¹³².

Да овоме додамо и то да су Срби у Новом Пазару имали пред балканске ратове Друштво „Св. Сава“, које је основало библиотеку и читаоницу у парохијском дому, као и Певачко друштво „Реља Крилатица“¹³³.

НОВОПАЗАРСКИ САНЏАК КАО АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНА ЈЕДИНИЦА

Од 1455. године територија ужег дела средњовековне Рашке ушла је у састав скопског крајишта, прве организоване турске области на Балкану¹³⁴. Та територија се тада делила на вилајете: Јелеч, Звечан, Рас и Сјеница. То су раније биле жупе, па је име жупа у новонасталим приликама замењено термином вилајет.

Падом Босне 1463. године престало је да постоји скопско крајиште, а формиран је Босански санџак. У тај Санџак су ушли, поред Босне и дела Херцеговине, и ови вилајети: Звечан, Рас, Сјеница, Моравица и Никшићи. Тако се новопазарски крај нашао по први пут у саставу босанског санџака¹³⁵.

Са новим територијалним ширењем Турске вршене су нове и честе административно-територијалне поделе. Тако је од 1578. до 1584. формиран Босански пашалук (ејалат, или беглербеглук). Шира новопазарска територија улазила је тада у босански санџак, један од седам санџака који су чинили босански пашалук.

¹³⁰ Х. Шабановић, *Књижевност Муслимана...*, 63, 87, 207, 590, 689.

¹³¹ Е. Мушовић, С. Табаковић. Оригинал песама С. Табаковића чува се у приватном архиву хадија Хафиз Абдулах-ефенди Качапора из Новог Пазара.

¹³² Приватни архиви Изудина Шушевића и Халида Хаџихалитовића.

¹³³ В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације...*, 236.

¹³⁴ Први скопски крајишник био је Паша Јагит-бег из Сарухане, други Исхак-бег, а трећи Иса-бег Исхаковић, оснивач Новог Пазара и Сарајева, последњи скопски крајишник и први босански санџак-бег.

¹³⁵ Санџак је првобитно био основна административно-територијална јединица у Турској, која је, у почетку поверавана султановим синовима. Касније се на челу санџака налази војни намесник, санџак-бег, који је од султана добијао „санџак“ (заставу) као симбол власти. Са ширењем османске власти и територија формирају се веће јединице — беглербеглуци (ејалети, пашалуци), састављени од више санџака. После 1361. формиран је беглербеглук Румелија; 1393 — беглербеглук Анадолија; 1520. постојало је шест беглербеглука. Од 1580. и Босна је била беглербеглук (пашалук).

Око 1790. године новопазарски крај је издвојен из босанског санџака, па је формиран Новопазарски санџак, као посебна административно-територијална јединица у оквиру босанског пашалука. Тако је то било до 1817, када је укинут Новопазарски санџак и поново припојен босанском санџаку. За то време, од непуних тридесет година, колико је постојао Новопазарски санџак, у његов састав улазили су следећи кадилуци: Нови Пазар, Сјеница, Стари Влах или Нова Варош, Митровица и Трговиште¹³⁶. Успеси српских устаника 1809. године према Новопазарском санџаку утицали су на одређене промене у њему. Тада су ослобођени од Турака, а затим припојени Србији, кадилуци Ервеник и део кадилука Стари Влах. Хатишерифом из 1833. године поменути кадилуци су коначно припојени Кнежевини Србији.

Познатим Хатишерифом од Гјулхане, 1839. године, уводе се у босанском пашалуку нове административне јединице — муселимлуци (срезови).

У жељи да сломи отпор босанског племства, Омер-паша Латац својом реформом од 1850. до 1852. године заводи нове административне целине — кајмекамлуке, а уместо пашалука увео је вилајете. Босански вилајет се у Омер-пашину доба састојао од седам кајмекамлук. Један од њих био је и новопазарски кајмекамлук, али му седиште није било у Новом Пазару него у Сјеници.

Пролазећи кроз Нови Пазар 1852. године, Иван Франо Јукић, записао је да су новопазарском кајмекамлуку припадали кадилуци: вишеградски, сјенички, новопазарски, митровачки, тј. крајеви од Дрине до Ситнице и Ибра¹³⁷. Новине су биле и у томе што по први пут уз Вали-пашу босанским вилајетом руководи Вилајетско веће, састављено од 28 посланика, представника кајмекамлuka. Они су се састајали једанпут годишње. Но, и та подела била је кратког века, јер већ 1863/64. године Турци поново заводе нову административну поделу Царевине, по узору на Француску. Нове јединице су се звале вилајети, или покрајине, а ови су се делили на санџаке, или округе, а сандаци на казе (срезове). Мање јединице од каза биле су нахије (општине). Тада је, највероватније 1867. године, поново формиран Новопазарски санџак и то је онај Санџак чије је иместало да живи до наших дана. Новопазарски санџак је остао у саставу босанског вилајета, а у његов састав су улазиле казе: Нови Пазар, Митровица, Сјеница, Нова Варош, Рожаје, Бијело Поље са Бихором, Гусиње, Пљевља, Колашин и Пријепоље.

Према наводима Х. Шабановића, Новопазарски санџак је издвојен из босанског вилајета 1872. године али му је прикључен нишки санџак. Од та два санџака формиран је новопазарски вилајет, али је био сасвим кратког века.

По трећи пут, али тада дефинитивно, Новопазарски санџак је издвојен из босанског вилајета 2. II 1877. године и прикључен новоформираном косовском вилајету¹³⁸. Казе које су тада биле саставни део Новопазарског

¹³⁶ Трговиште је у овом случају Рожаје, а не Трговиште код Новог Пазара како неки мисле, јер је оно тада било потпуно запустело.

¹³⁷ И. Ф. Јукић, *Путопис...*, 127 — 128.

¹³⁸ Косовски вилајет, основан 1877, имао је 7 савџака: Приштина, Скопље, Призрен, Нови Пазар, Пирот, Ниш, Дебар (Р. Скендер, *Структура становништва косовског вилајета*). Године 1878. косовски вилајет је обухватао округе: нишки, призренски, скопски и новопазарски. Новопазарском округу припадали су срезови: новопазарски, митровачки, васојевићки, трговиши, бјелопољски, пријепољски, колашински сјенички, нововарошки, пљеваљски (Г. Шкриваћић, *Записници...*, 341).

санџака биле су: Нови Пазар, Бијело Поље и Бихор, Беране, Митровица, Рожаје, Пљевља, Колашин, Пријепоље и Нова Варош, а седиште му је било у Сјеници.

Нове административне поделе обављене су 1880. године, када се из Новопазарског санџака издвајају три казе: Пљевља, Пријепоље и Прибој, од којих се формира посебан пљевальски санџак, а Новопазарски санџак био је сведен на пет каза: Сјеница, Нови Пазар, Колашин, Нова Варош, Бијело Поље, и седам нахија: Вранеш, Мојковац, Равна Ријека, Бистрица, Камдат и Брезава.

Новопазарски Санџак је, као административно-територијална јединица, престао да постоји 1902. године, када је од њега одвојено више каза и формиран сјенички санџак, а Нови Пазар је, као каза, прикључен приштинском санџаку. Тако је то остало до 1912. године.

Новопазарски Санџак номинално егзистира и после 1902. па чак до најновијег доба, и њиме се означава она територија која му је припадала када је званично формиран (1877). То је једини санџак, од многих санџака који су постојали у Османској Царевини, који се њоминално одржава¹³⁹.

НОВИ ПАЗАР ОД 1912. ГОДИНЕ

Част да Нови Пазар ослободи од Турске припадају је ибарској војсци и њеном команданту генералу Михаилу Живковићу. Припреме за ослобођење Новог Пазара биле су солидне, а озбиљнијег отпора готово није ни било. После мањих сукоба од 19. до 23. X 1912. године српска војска је ушла у Нови Пазар. Испред ње се, преко Рогозне, повлачила турска војска и нешто башбозука, а за њима и маса муслиманског становништва.

Дан пре званичног уласка српске војске у Нови Пазар отишла је делегација Муслимана из Новог Пазара, коју су предводили Салих-бег Расовац и Омер-бег Омербеговић, у Штаб генерала Михаила Живковића, који је био смештен у селу Постењу, и изјавила покорност. Генерал их је врло љубазно примио и прочитао заповест краља Петра I:

„Моја ће војска у Старој Србији поред храшћана затећи и муслимане, који су нам исто тако драги, а са њима и Арбанасе, хришћане и муслимане... Ми им свима носимо слободу, братство и једнакост у свему као и Србима...“

Убрзо се одбегло муслиманско становништво вратило у Нови Пазар а српска војска се према њему понашала веома коректно. Не само што нико није убијен, него нико није „ни за пухоль од цигаре оштећен“. Приликом конституисања власти за председника је био постављен Салих-бег Расовац, а од пет новоизabrаних кметова — четворица су били Муслимани. Тако коректан однос српске војске изазвао је опште одушевљење код Но-

¹³⁹ Детаљније о овом поглављу: Х. Шабановић, *Босански пашалук; Исти, Крајишта Иса-бега Исхаковића; С. Ризај, Новопазарски Санџак 1900/01; Исти, Управна подела Новопазарско-сјеничког санџака; Е. Челебија, Путопис; И. Косанчић, Новопазарски Санџак; Е. Цветић, Новопазарски Санџак; Халип Калфа, О Балканском полуострву; Х. Иналчић, Османско Царство; О. Зиројевић, Турско војно уређење Србије; В. Стојанчевић, Јужнословенски народи у Османском Царству; К. Исовић, Аустроугарско запоседање Новопазарског Санџака; И. Ф. Јукић, Путопис; Област Бранковића, катастарски попис из 1455. године; Кануни и канун-наме..., 28—29.*

вопазараца па стари Муслимани и данас кажу: „Кад се помене име српски војник, треба устати на ноге“.

Још се стање није средило, а Нови Пазар су 1915. године окупирале аустро-угарске снаге. У једном броју бегова и ага окупатор је нашао своје сараднике и од њих формирао окупаторску власт. Циљ окупатора био је да распири нетрпељивост и да тако лакше оствари своје циљеве. У том смислу користили су верски фанатизам Муслимана и желели су да их лажним обећањима што чвршће вежу за себе. У ту сврху, а уз помоћ Турске, покупили су све способне младиће из новопазарског краја, наоружали их и одвели на фронт у Галицију да се боре против Руса. Назвали су их ћурумлијама (добротворцима), а у суштини све су их присилно одвели. Они су тамо изгинули или остали да живе у Турској, а једва да се сваки десети вратио у Нови Пазар.

Од 27 погинулих лица у току првог светског рата у Новом Пазару, већину су чинили Срби. Потребно је напоменути да су окупационе власти постепено али систематски вршиле германизацију мусиманског живља. Окупатор је отворио школе за децу, а предавачи су били аустријски официри и чиновници или на брзу руку приучени ходе. Учила се латиница, немачка историја и немачки језик. Улице у Новом Пазару добиле су нове називе. Тако се данашњи Житни трг звао Хонвед плац, а Немањина улица — Кајзер штрасе¹⁴⁰.

Децембра 1918. године српске и француске снаге ослободиле су Нови Пазар и затекле га опустошеног, са појачаним националним и социјалним супротностима.

Замирање привреде у свету Нови Пазар је осетио као мало који град у Србији, јер су томе допринели ратна пустошења и све несреће које је први светски рат оставио за собом. Привреда је била сведена на примитивну обраду земље, стихијно сточарство, а у граду — на трговину и занатство. И једно и друго, међутим, било је сведено на најнужније потребе, и то је била само бледа слика некадашње трговине и занатства овог краја. Већи део трговине држали су Јевреји, а знатно мање Мусимани и Срби. Трговало се са Скопљем, Солуном, Београдом и Сарајевом, и то новим комуникацијама јер је стари Дубровачки друм одавно био зарастао у коров.

Према подацима којима располаже Завичајни музеј у Новом Пазару, овај град је у периоду између два светска рата имао следеће трговачке радње:

- 5 радњи за продају текстила и конфекције,
- 11 радњи за продају базарске robe и играчки,
- 1 радњу за продају обуће,
- 2 радње за продају грађевинског материјала,
- 1 радњу за продају огревног материјала,
- 4 радње за продају житарица и млевених производа,
- 55 радњи за продају животних намирница,
- 29 радњи за продају воћа и поврћа,
- 3 радње за продају сирове коже и вуне,
- 9 радњи за продају мешовите индустриске robe,
- 2 радње за продају књига,
- 10 радњи за продају меса и месних прерађевина,
- 5 радњи за продају метала (твожђара).

¹⁴⁰ АЗМ — НП; ПА — С. Расовца.

Број занатлија био је знатан, али је занатство било уситњено и неразвијено. Тако је у Новом Пазару, такође у периоду између два светска рата, било: 34 берберина, 28 кројача, 33 обућара, 13 минтација, 10 абација, 11 столзара, 8 лончара, 10 бритвара, 5 колара, 7 ахчија, 6 ћевабџија, 2 сахације, 6 ћулафџија, 4 сарача, 4 нанулције, 2 кујунције, 4 казанције, 2 бојације, 2 самарије, 3 мутавције и 11 воденичара¹⁴¹.

Већину занатлија чинили су Мусимани, а било је заната којима су се бавили или само Мусимани или само Срби.

Градско становништво се у знатној мери бавило и земљорадњом као допунском делатношћу. Дај аграрне реформе новопазарски аге и бегови имали су своје читлуке у селима око Новог Пазара, Сјенице и Тутина. Аграрном реформом сељаци су постали сопственици земље али је, услед економских криза које су дошли после првог светског рата и пропратних појава, живот сељака остао и даље веома тежак.

Индустрије у Новом Пазару пре другог светског рата практично није било. Нешто капитала било је уложено на експлоатацији шума, а за рад је коришћена јевтина сезонска радна снага. У Новом Пазару је било у сталном радном односу тридесетак радника, и то: у два млина 6, у електричној централи (изграђена 1931) 7 и циглоцрепани 17 радника.

Просветно-културне прилике биле су на врло ниском ступњу. Број неписмених износио је више од 75%, а у срезу Дежевском (тако се звао срез чије је седиште било у Новом Пазару, а то је, са малим изузетима, територија данашње новопазарске општине) радило је до 1941. године 17 основних школа, Гимназија и Занатска школа. До другог светског рата, школован човек у Новом Пазару био је заиста права реткост.

Здравство је такође било слабо развијено. У целом срезу радила су два лекара. Смртност проузрокована ниском здравственом културом и веома лошим хигијенским приликама, била је врло велика¹⁴².

Из неповољних економских резултирале су и адекватне политичке прилике у којима је, у целини посматрано, положај Мусимана био лошији од положаја Срба. Мусимани су били искључени из власти и администрације, а новодошли чиновници су их, разим уценама, доводили у неприлике. Сматрајући да су, нарочито после 1931. године, постали грађани другог реда, тражили су излаз у исељавању у Турску. Санџаком је тада крстарило и неколико група — комита, које су предводили: Јусуф Меховић, Хусеин Божковић, Фериз Салковић, од којих је много трпео српски живаљ, а у акцијама Косте Пећанца и војводе Милића против комита — мусимански живаљ.

Распиривању националне, верске и класне мржње допринеле су и политичке странке које су деловале на овом подручју: Радикална, Демократска и Цемијет.

У новопазарској средини није било пролетаријата јер није било индустрије, па су прогресивни људи, они који су могли да превазиђу разноврсне облике нетрпељивости у интересу человека, били веома ретки. Међу тим малобројним светлим примерима истичемо имена неких: Симеун Каражарковић, Бајро Куртагић, Зенун Хасковић, Рада Петровић, Дервиш Ше-

¹⁴¹ Е. Мушовић, *Стари занати у Новом Пазару*.

¹⁴² АЗМ — НП. Детаљније: В. Илић, *Историјски развој здравствене службе*.

ховић, Димитрије Кочовић, Станика Радовановић и други. Једини члан КПЈ у предратном периоду био је Симеун Карамарковић, а кандидат — Зенун Хасковић. Дело тих храбрих људи били су штрајкови новопазарских опанчара 1937. и 1938. године и Културно-уметничко друштво „Радник“, касније „Грађански“. Ово друштво је окупљало напредну омладину, одакле су потекли и организатори мартовских демонстрација у граду и новопазарским селима 27. марта 1941. године.

Економски сиромашан, национално недовољно јединствен, политички дезоријентисан, Нови Пазар је пред други светски рат био доста повољно тле за рад петоколонаша. Пeta колона је нашла своје упориште у шачици овдашњим трговацем, зеленаша, бегова без беговата и неколико асоцијалних типова, чија ће пуна делатност доћи до изражавајуће окупације¹⁴³.

ПОСЛЕДЊА ОКУПАЦИЈА НОВОГ ПАЗАРА

Немачке фашистичке снаге окупирале су Нови Пазар 16. IV 1941. године и у шачици домаћих издајника, које је предводио Аћиф Хациахметовић, трговац, нешто раније досељен из Ђаковице, нашли своје сараднике. Постојеће супротности добро су дошли окупатору, који није бирао начина да их још више распири.

Нови Пазар је био формално прикључен такозванијој Великој Албанији, а практично је био у оквиру Недићеве Србије. Новопазарским агама и беговима, који нису били без утицаја на широке народне масе, враћена су права на четвртину и друге феудалне обавезе, давно већ препуштене забораву. Тако су сељаци морали да испуњавају обавезе као њихови преци у феудализму. У току окупације, четвртину су давала 1066 домаћинстава, од тога 44 муслиманска. Разуме се, сељаци су се овоме опирали па су 1941. године убили шест ага и субаша и 12 жандарма¹⁴⁴. Упоредо са тим, у Новом Пазару и селима извршена је смена власти. На сва места уместо Срба постављени су Муслимани. Централни орган власти био је такозвани Албански комитет.

У условима окупације, појачаног терора, јачале су и супротности у једном делу становништва Новог Пазара, па су почели и први међусобни сукоби између Муслимана и Срба. Срби су најпре окренули пушке против ага и бегова, а Муслимани против ранијих жандарма, полицијаца, писара, али су убрзо у те сукобе увучени и многи други људи, који су своју непримештајну политичку оријентацiju платили животима.

Комунистичка партија Југославије пре рата није имала готово никакво упориште у Новом Пазару, па је неуком, мало образованом и сиромашном свету овога краја њена идеологија била непозната или је све што су о њој знали било лажно и непотпуно. Према томе, овај свет, бар у почетку рата, није имао ко да усмери правим путем и да га чвршће веже за НОП. Сама та чињеница годила је окупатору и домаћим издајницима да спроводе своју кратковиду политику.

Партијска ћелија формирана у Новом Пазару крајем маја 1941. године, на иницијативу Рифата Бурџовића Трша, имала је 4 члана (Зенун

¹⁴³ М. Радовић, Е. Мушовић, *Борци новопазарског краја*, 9 — 13.

¹⁴⁴ М. Радовић, *Нови Пазар у револуцији*, 315 — 316.

Хасковић, Симеон Карамарковић, Вера Поповић и Хакија Зејнеловић) и три кандидата (Срђан Стојовић, Дервиш Шеховић и Милош Станимирогић). Задатак јој је био да очува братство и јединство, да спречи паљевине и братоубилачку борбу, да организује разне врсте отпора окупатору и домаћим издајницима. Томе и традиционалној солидарности и узајамном поштовању Муслимана и Срба у Новом Пазару треба захвалити што је јединство очувано и није било озбиљнијих експеса или не бар у оној мери како их је било у многим другим чак етнички чистим срединама.

У току 1941. године изгубило је животе у срезу дежевском 756 лица — Срба, Муслимана и Албанца. Попаљено је 2792 куће, а лишени су слободе сви новопазарски Јевреји — њих 221. Немачки фашисти су их затворили, а затим 1942. године спровели на Београдско сајмиште и тамо све погубили.

Остале године окупације биле су такође тешке, али је 1941. била најтежа и година за коју се овде каже: „Поменула се, а не повратила се“. Имовинске и личне слободе људи за све време окупације биле су угрожаване.

Како је окупација текла, акције новопазарских комуниста биле су све организованије и јаче. Свакако да је била најзначајнија њихова акција растурања летака (фебруара) 1943. После те акције окупатори су извршили рацију на новопазарске комунисте па су многе позатварали и стрељали.

Нови Пазар је у току рата неколико пута бомбардован, а највише од 1. до 9. новембра 1944. године, када га је, за тако кратко време, три пута бомбардовала савезничка авијација, јер су у њему биле концентрисане немачке и квислиншке снаге које су се повлачиле са југа. Исход тога бомбардовања био је следећи: потинуло је 600 немачких војника, 200 четника, виште од 200 муслиманских грађана, а око 150 породица остало је без крова над главом¹⁴⁵.

Предвечерје 28. новембра 1944. године донело је Новом Пазару нову, коначну и истинску слободу. Снаге Народноослободилачке војске ушле су у Нови Пазар и наишле на општу подршку и задовољство становника овог града, који је разарањима у последњем рату дошао до крајњег сиромаштва.

НОВИ ПАЗАР У ЕРИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ИЗГРАДЊЕ

Ослобођењем Новог Пазара 1944. године, отпочело је ново доба у његовој историји. Од тог тренутка, захваљујући карактеру наше револуције и њеним тековинама, пре свега братству и јединству и равноправности, радни људи овог краја уложили су огромне напоре да врате живот опустошеним граду, да га обнове од ратних разарања, да створе основне услове за живот. Захваљујући великим радном ентузијазму и помоћи шире друштвене заједнице, Нови Пазар је одмах почeo да осећа благодети социјализма.

Напори уложени у обнову привредно неразвијеног и ратом опустошленог Новог Пазара, као и у постављање темеља новој привреди, убрзо су уродили плодом. Први индустријски објекти: Фабрика трикотаже и ДИП „Дежева“ подигнути су 1947. године. Скоро свака наредна година доносила

¹⁴⁵ М. Радовић, *Нови Пазар у револуцији*, 365.

је по неки привредни, здравствени или културни објекат: године 1950. пуштен је у погон Мермерни комбинат „Украс“; 1954. ХидроСелектрана „Сопоћани“; 1956. Текстилни комбинат „Рашка“; 1961. Конфекција „Рашка“; 1963 Фабрика обуће „Рас“; 1964. погон „Минела“ из Београда; 1966. Фабрика грађевинског материјала „Слога“; 1971. Ауто-кућа „Шумадија“; 1972. Погон за израду мермерних плоча и венецијанског мозаика при предузећу „Украс“, 1972. Други погон Конфекције „Рашка“, Девети погон „Црвена застава“ из Крагујевца. Године 1974. Нови Пазар је добио три робне куће: „Београдска робна кућа“, „Грмија“ и „Слобода“ У Новом Пазару раде три банке: Београдска, Југобанка и Банккос. У овим и другим ненабројаним објектима, подигнутим у послератном периоду, ради око десет хиљада радника. Овај податак много говори, тим пре ако се зна да је Нови Пазар изашао из рата са тридесетак индустиријских радника.

Од два лекара, колико их је било 1947. године у Новом Пазару, сада их је 64. Изграђени су: антитуберкулозни диспанзер, хируршки блок, центар за болеле од дистрофије мишића, дом здравља.

Образовање је забележило крупне резултате у послератном периоду, тако да је 1975. године у општини Нови Пазар било: 32 основне школе (9 матичних), гимназија, учитељска школа, економска школа, технички школски центар и школа за образовање одраслих. У овим школама учи 14280 ученика и ради 547 просветних радника.

И у области културе забележени су значајни резултати. Град је 1969. године штампао монографију у Новом Пазару, 1972. добио је Радио-станицу, 1973. Завичајни музеј и 1975. Историјски архив. Активирана је и доведена у знатно боље стање Градска библиотека, а у неколико сеоских средишта отворени су домови културе. Солидан допринос култури дао је Раднички универзитет (у оквиру кога раде Центар за културу и Дом омладине). Крупни захвати учињени су последњих година на рестаурацији културно-историјских споменика у овом крају, као и на археолошким истраживањима Раса и других локалитета у долини Рашке.

У току 1976. године завршена је изградња пута Нови Пазар — Рибариће, којим је Нови Пазар повезан са Јадранском магистралом, што за њега значи излазак у свет; отпочела је изградња пута Нови Пазар — Рашка, а завршен је и отворен хотел „Врбак“, један од најатрактивнијих у земљи.

Упоредо са свим успесима које је Нови Пазар забележио у ери социјалистичке изградње, извршене су револуционарне промене на свим пољима друштвене делатности, почевши од елементарне културе до крупних остварења у области људског стваралаштва.

Нови Пазар, град са више од 35 хиљада становника, још увек се убраја у привредно недовољно развијена подручја СР Србије, што је и разумљиво, јер се не може једноставно превазићи све оно што су векови оставили у наслеђе овом крају. Међутим, све то не може да баци ни прamen tame na огромне успехе који су постигнути у последње три деценије, пре свега у области материјалног стваралаштва, у међуљудским односима, у учврšćivanju братства и јединства, у равноправност свих људи без обзира на националну, верску или било какву другу припадност. То је управо најбоља гаранција да ће народ новопазарског краја, заједно са осталим батским народима наше Републике и Федерације, још боље и срећније живети.

ДРУГИ ДЕО

ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА И ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ

Фактори који су утицали на етничке процесе и етничку структуру становништва Новог Пазара врло су различити, диктирани природним условима, а условљени економским, политичким и друштвеним приликама, па бисмо их могли поделити на: географске, економске, социјалне и политичке¹⁴⁶.

Новопазарски крај се налази у средишту централног дела Балканског полуострва. Планински и брдовит, овај крај је био и остао релативно пасиван и у целини такав да никада није могао да прехрани све оне који су, у различита времена тражили место за егзистенцију под његовим поднебљем.

Разуме се да у таквим околностима и условима многи не би ни тражили простор за опстанак на овом месту да их на то нису гониле политичке неприлике, диктиране ниским степеном производње и адекватном друштвеном надградњом. Било је дана када су брдовити и шумом обрасли крајеви, какав је новопазарски крај, били примамљиви за живот, јер су пружали већу сигурност и безбедност него равничарске и плодне области. Није случајно што је у крају који је предмет наше пажње било седиште већег племенског илирског савеза; што су ту Срби формирали своју прву државу — Рашку; што је Нови Пазар са околином у периоду турске владавине имао веома значајну улогу и био један од најгушће насељених градова на средњем Балкану.

Прошлост је даривала новопазарском крају бројне прилике и неприлике: терори, хајдучије, буне, устанци, порези, пљачке, отимачине, грађански ратови, верски прогони, присилна исељавања и усељавања, болести, непрестане класне борбе. Све је то утицало на састав, бројност, класну, социјалну, националну и верску припадност становништва.

Осим специфичне конфигурације тла, на састав становништва у новопазарском крају судбносно су утицале комуникације које, све до краја XIX века, нису заobilazile ово подручје, већ су оне најзначајније, средњобалканске, пролазиле и укрштале се на тлу рашке земље. „Овуда су пролазила посланства, овуда је цветала једна од најактивнијих трговина

¹⁴⁶ С. Вукосављевић, расправљајући о миграцијама, наводи следеће узроке: историјске, економске, неродне године, промену вере, утицај граница, политичке поремећаје, кугу, погоршање аграрних односа (С. Вукосављевић, *Историја с. д. I*, 17).

с напредним вароштима далматинске обале, посредницима између Венеције и богатих талијанских вароши¹⁴⁷. Овим комуникацијама се вековима усљавало и исељавало становништво.

Тако развијен комуникациони систем у прошлости новопазарског подручја условио је разнолику структуру становништва које је овде живело, а тиме и чињеницу (уз његову историјску прошлост и географску специфичност) да је овај крај још од средњег века па до освита XX века имао улогу посебне целине у оквиру југословенских заједница.

ПРВИ ТРАГОВИ НАСЕЉА И ПРВИ СТАНОВНИЦИ ДОЛИНЕ РАШКЕ

У предсловенско доба долина Рашке била је насељена Илирима. Како је крај у целини недовољно археолошки проучен, све што можемо рећи о Илирима који су овде живели — мало је и доста хипотетично. Најновија, у највећем броју случајна археолошка истраживања: код Петрове цркве, у Напрељу, на Дојевићу, а затим илирске хумке Градина — Рас и Градина — Шарски крш, па неки топоними за које претпостављамо да су илирски, говоре о бројној присутности илирске популације у овом крају. Могло би се закључити, а надамо се да ће то наука убрзо потврдити, да је долина Рашке била доста густо насељена Илирима. Постоји могућност да су они овде имали један већи племенски савез и центар, сличан Гласинцу у Босни или Требеништу код Охрида, нашта указују налази код Петрове цркве (новопазарски налаз).

Наука није дала коначан одговор на питање које је илирско племе живело на нашем подручју: Аутаријати или Дардани. На карти Дарданије, у књизи Фануле Папазоглу, граница ове територије пролази западније од Новог Пазара, тако да је судећи по томе, новопазарска територија припадала Дарданији¹⁴⁸. Могућно је да су Аутаријати живели у равничарском делу долине Рашке јер „с доста основа, новопазарски налаз“ може се приписати Аутаријатима¹⁴⁹, а и чињеници да су Аутаријати у античко доба насељавали предео од северне Херцеговине до југозападне Србије¹⁵⁰. Брдовити крајеви, нарочито они на југозападу данашње новопазарске општине, били су насељени Дарданцима. „Територији Дарданца могао је још да припада и предео са планином Рогозном и већим делом Пештерске висоравни, све до реке лима“¹⁵¹. На Симпозијуму о Расу и споменицима културе у долини Рашке (од 4. до 7. X 1976) Драгослав Срејовић је истакао да налаз у Дојевићу, код Новог Пазара, из 1975. године, припада Дарданима, али он претпоставља, на основу поменутог налаза, да Дардани нису Илири већ неко аутохтоније племе.

Тешко је рећи да ли је могућно повући неку строгу границу између Аутаријата и Дардана у овом граничном пределу, а много је лакше прихватити Шуфлајеву претпоставку да је у граничним пределима било међавине илирских племена¹⁵², што је за наш крај вероватно и прихватљиво.

¹⁴⁷ Г. Гравје, Новопазарски Санџак, 19.

¹⁴⁸ Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена..., 144.

¹⁴⁹ М. Гарашанић, Археологија ил. краја, 87.

¹⁵⁰ Енциклопедија Лексикографског завода I, 237.

¹⁵¹ Е. Чершков, Римљани на Косову и Метохији, 17.

¹⁵² Шуфлај, Срби и Арбанаси, 71.

Покоравајући Балканско полуострво, Римљани су покорили и Илире, према томе и оне у новопазарском крају и подређивали их Риму. Римски легионари су се дуже задржавали на Балкану и, после одслуженог војног рока, добијали земљу, па су као ветерани остајали ту да живе. Таквих насеобина ветерана било је од Београда до Призрена¹⁵³. Уз то, Илири су у великом броју служили римску војску, нарочито од III века, и временом су стицали римска права грађанства.

О боравку римских легионара у рашком крају има помена. Артур Еванс, на пример, помиње римске терме на месту где се сада налази Новопазарска Бања. Аустријанац Каниц (XIX век) помиње римску некрополу у новопазарском крају. Истиче се да је Рас био римска стражара — Асинос.¹⁵⁴ У селима: Борошици, Радоховцу, Новопазарској Бањи, затим на Расу и код Петрове цркве пронађене су римске стеле из II и III века. Према предању, брдо Тројан на Пештери добило је назив по цару Трајану, који је овуда прошао приликом похода на Дакију. На том брду се и данас виде темељи неких грађевина, које народ приписује Трајану¹⁵⁵. Имена села око Новог Пазара највероватније су римског порекла: Вевер (Зверињац), Пурће (Дворачи), Дежева (Побрђе), Виник (Ветерник). У целини ситуација је у том погледу била слична оној на Косову, о чему детаљније говори Емил Чершков у делу *Римљани на Косову и Метохији*.

СЛОВЕНИ У РАШКОМ КРАЈУ

Досељавање Словена на Балкан текло је углавном речним долинама, према томе и долинама Ибра и Рашке. Тамо где су наилазили на повољне услове за живот, Словени су се и задржавали, краће или трајно, што је зависило од различитих услова. Рашка долина, с обзиром на време сеобе Словена, пружала је доста повољне услове за њихов живот, пре свега за њихову политичку безбедност, па сматрамо да су Срби, словенско племе, доста рано населили овај крај, вероватно најкасније у првој половини VII века. У вези са тим Сима Ђирковић каже: „У време цара Ираклија (610—641) слободна словенска племена Хрвата и Срба дошла су на Балканско полуострво. . Територија Срба лежала је између Цетине и бугарске територије која је почињала код града Раса; и византијске Драчке теме с којом се додиривала код Бојане и Скадарског језера“. Он затим наводи да је Константин Порфирогенит назвао ону територију у чијем је средишту био Рас, да-кле Србију у ужем смислу за коју се касније одомаћио термин Рашка, „крштена Србија“¹⁵⁶.

¹⁵³ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 20.

¹⁵⁴ Кинама наводи да се тврђава Рас налази у Далмацији, па, према томе, овај крај је припадао тој римској провинцији. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 84.

¹⁵⁵ Стела из Раса чува се у Завичајном музеју у Новом Пазару. Она из Новопазарске Бање чува се у Народном музеју у Крагујевцу, док је трећа утрађена у потпорном стубу наоса Петрове цркве. Еванс је овако описао Новопазарску Бању: „У Новом Пазару пенуше се сумпорни извор и вода се слива у осмоугаони мермерни базен, чији је пречник дуг око осам јарди, а описан је као римско уметничко дело...“ (А. Ц. Еванс, *Пјешке кроз Б и Х...*, 195.)

¹⁵⁶ С. Ђирковић, *Историја ср. бос. државе*, 34 и 38.

Сигурно је да су Срби, насељавалујући долину Рашке, затекли део илирског аутохтоног становништва, могућно делимично романизованог, као што је сигурно да се један део те популације повукао у друге крајеве испред словенске експанзије. „Јужни Словени ширили су се на Полуострво поглавито лаганом и готово неприметном инфлацијом и најездом, асимилијујући и потискујући аутохтоно становништво“¹⁵⁷. Јиречек истиче: „Приликом словенске окупације балканских земаља, један део старих становника, особито илирски и романски пастири, с новим господаром брзо се споразумео, али други део допао је ропства“¹⁵⁸. Словенска експанзија, метанастазичка крења, асимилациони процеси проузроковали су промене у етничком саставу становништва рашког краја. То значи да је затечено староседелачко становништво делом покорено и асимилирано али је процес асимилације и уопште судбине староседелаца тешко пратити због недостатка извора.

Ретки су помени, бар у овом крају, као онај који наводи Милисав Лутовац, позивајући се на народно предање да су Варагићи из Варага и Бурлата словенизовани Илири¹⁵⁹. О узајамним словенско-илирским асимилационим процесима могу се користити предања, на пример оно према коме су Васојевићи, Пипери и Озринићи — црногорска, и Краснићи и Хоти — албанска племена, потомци петорице браћа; затим да су Клименте албанизовани Словени па да се Кучи деле на црногорске, албанске и албанизоване (о чему говоре Јиречек, Шуфлај, Ердељановић, Вешовић, Д. Барјактаревић и др.)¹⁶⁰. Када Халкокондил (XV век) говори о Србима, он их поистовећује са Илирима. Описујући делије који крстаре по планинама Босне и Херцеговине, Никола де Николо, 1551. године, каже: „Данас се називају Србима и Хрватима, а то су прави Илири...“ Аустријски извори с краја XVII века готово да нису разликовали Албаније и Србе у Старој Србији, што је створило знатну пометњу у науци. На путу од Сјенице до Новог Пазара, Кабога је, 1707. године, нашао на села „Пипера и Кучи, најљуће чељади Арбанашке“¹⁶¹. Могућно је да би се одређени сигурнији подаци о асимилационом словенско-илирском процесу могли добити етимолошким проучавањем личних имена из XV века са територије новопазарског краја, која би, можда, могла бити словенско-илирска, као што су: Брајан, Рахоч, Бериша, Рађоје итд.¹⁶²

Долина Рашке, колевка и најстрожи центар српске државе¹⁶³, сигурно је била крај најнасељенији Србима и преднемањићко доба и у време првих Немањића. „Рашка је била седиште централног српског племена које је прво дигло устанак за слободу и створило прву српску државу“¹⁶⁴. Говорећи о Ср-

¹⁵⁷ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 105.

¹⁵⁸ К. Јиречек, *Историја Срба* I, 74.

¹⁵⁹ М. Лутовац, *Ибарски Колашин*, 102.

¹⁶⁰ К. Јиречек, *Историја Срба* I, 65; Шуфлај, *Срби и Арбанији*, 60.

¹⁶¹ Р. Самарџић, *Београд и Србија...*, 118; Р. Веселиновић, *Ко су „Албанци...“* 96—116. А. Војновић, *Кабога*, 220.

¹⁶² *Област Бранковића*, 3, 4, 5.

¹⁶³ На Симпозијуму о Расу и споменицима у долини Рашке (1976) Јованка Калић је истакла: „Назив ‚Рашка‘ не јавља се у историјским изворима пре Немање Немањића, Првовенчани, Сава, никада, ни на једном месту, нису употребили реч ‚Рашка‘ или ‚рашка земља‘. Најстарији извор који помиње ‚Рашку‘ за земљу Србију, јавља се код попа Дукљанина (Барски родослов).“ (II пол. XII века.)

¹⁶⁴ С. Станојевић, *Немања...*, 95.

бима у Рашкој, Јиречек истиче: „У унутрашњости планинске земље, далеко од мора и Дунава, простире се област првобитних, правих Срба, која је име свог малог племена дала целом околном подручју“¹⁶⁵. Међутим, готово да не постоје детаљнији подаци о бројчаном стању Срба, о прецизнијим границама територије коју су населили, о њиховом првобитном животу. Због тога Сима Ђирковић закључује да развој политичких заједница Словена на Балкану у првим вековима после доласка остаје у пуној тами због недостатка извornog материјала¹⁶⁶. Описујући Србе у Рашкој, Виљем Тирски је, 1168. године, записао: „... Народ (српски) је супер, без знања, становник планина и шума, невешт пољопривреди. Богати су стадима и стоком, а обилују млеком, сиром, маслом, месом, медом и воском. Имају носиоце власти, које називају жупанима. Господину цару су некада послушни, понекад, излазећи из својих шума и планина, пустоше сву област у својој околини“¹⁶⁷.

Овај краћи текст ставља нам до знања да је главно занимање Срба у Рашкој било сточарство, јер је, с обзиром на нестабилне прилике (политичке и друге), оно било најсигурније занимање и извор егзистенције људи.

Процес имовинске диференцијације и формирања феудалног друштва на територији о којој је реч могу се пратити од IX века иако на основу оскудних података. О настанку класа, друштвене неједнакости, као и о формирању првих државних организација оставио је нешто података Константин Порфирогенит у свом делу *О подели царства*.

Класна структура феудалног друштва била је већ изграђена у немањићко доба. Друштво се делило на властелу (повлашћени друштвени слој) и себе (зависне сељаке). Положај властеле, као повлашћеног друштвеног слоја, није био завидан, јер је чак и на дворовима, до краља Милутина, преовладавала скромност. Од доба краља Милутина ситуација се битно изменила јер његов „двор блисташе свиленим и златом украшеним намештајем“¹⁶⁸.

Положај „убогог света“ био је много тежи, али је и у њему постојала разлика; себи су се делили на: меропхе (зависне сељаке), влахе (зависне сточаре), занатлије (сеоске зависне занатлије), соколнике (слуге, пекари, зидари) и отroke (средњовековне робове)¹⁶⁹.

Средњовековно српско становништво, које је, као што смо истакли, било најгушће насељено у централном делу државе, тј. у Рашки, било је често проређивано: прогонима, ратовима, верским сукобима, глађи и болестима. Поткрепићемо то са неколико примера.

„Комнини су масе заробљених Срба пресељавали у друге крајеве“. Цар Јован их је преселис у Малу Азију, у околини Никомедије, а цар Манајло у покрајину Сердике¹⁷⁰.

„Много становништва је изгинуло у борбама које је против богумила водио Немања, јер су богумили имали у Рашкој добро спроведену организацију, имали пропагандистичку литературу, па су имали знатан број фана-

¹⁶⁵ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 67.

¹⁶⁶ С. Ђирковић, *Историја ср. бос. државе*, 37.

¹⁶⁷ С. Ђирковић, *Средњовековна српска држава*, 11.

¹⁶⁸ С. Ђирковић, *Средњовековна српска држава*, 39 — 46.

¹⁶⁹ С. Ђирковић, *Средњовековна српска држава*, 16 — 46. Ј. Ристић, *Стари Влах*, 152.

¹⁷⁰ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 124.

тизованих присталица, али их је Немања победио¹⁷¹. Велики број јеретика је испред Немањиног мача побегао негде или једноставно нестао у тим верским ратовима. Било је ранијих мишљења да су богумили побегли из Србије у Босну. Сима Ђирковић у својој *Историји босанске државе* каже да о томе нема никаквих писаних података те да то треба прихватити са резервом.

Изгледа да је највећи плен понела глад, настала 1202. и 1203. године, одмах после Немањине смрти (1200), о чему нас обавештава биограф Доментијан:

„Дође други непријатељ, глад, гори од свих који су прошли и учни други свој плен већи од првог који никако није волео наш род. Она (глад) је без стреле стрељала, и без копља бола, и без мача секла, и без пушке убијала, једном речи, без ногу је гонила, и без руку хватала, без ножа клаља, и без сваког оружја је ишла и само мртве трупове полагала. Тако за напе грехе сва наша земља пуна беше мртваци, и друмови пуни, и куће пуне, и рспућа пуна, и за грехе наше ни гробари нису могли сахрањивати, него су их једва смештали у житне јаме¹⁷². Због лоших животних услова веома се рано умирало. Испитујући некрополу код Петрове цркве у Новом Пазару, Мирјана Јубинковић је дошла до сазнања да међу бројним женским средњовековним гробовима није било ни једног у коме би била сахрањена жена старија од педесет година, а да је највећи број сахрањених жена између 35—50 година старости¹⁷³.

Када је Србија постала економски јача и снажнија, посебно од доба краља Милутина, владари су се извукли из рашких брдовитих предела и преместили своје седиште на југ, у крајеве погодније за живот. Са територијалним ширењем српске државе према јтугу, повлачи се, заједно са властелом, и српско становништво. Историчари се слажу у томе да су рашки предели тада доста проређени становништвом, да не кажемо да су скоро и опустели. Вероватно је то и разлог што се крајеви које смо раније помињали као ембрион српске државе и најгушће насељену територију Србима, врло мало помињу после Дежевског сабора (1282). Овде је вероватно остало нешто сточара, од којих је у XV веку формирено бројно становништво, јер турски попис ових крајева 1455. године, вероватно први, указују на то да су турски освајачи затекли доста густо насељене рашке пределе¹⁷⁴. Могуће је да у том становништву треба тражити и оне који су се повлачили испред Турака из равничарских предела на југу па су остали да живе у брдовитим пределима рашког краја, који су им, због планинског карактера, могли пружити безбеднији живот у новонасталим условима.

Испред турских освајача, који су са добро организованим буљуцима војске загазили на тло Рашке већ крајем XIV века, освајајући га постепено, склањало се хришћанско становништво, идући према северу и западу. Пре-

¹⁷¹ С. Станојевић, *Немања*, 112—113.

¹⁷² У народу је ова глад схваћена као божја казна за непоштовање Немањиних речи око замене на престолу, због чега су избили сукоби између Вукана и Стефана.

¹⁷³ М. Јубинковић, *Некропола*.

¹⁷⁴ Х. Шабановић, *Крајишта...*, 4—43; Е. Мушовић, *Средњи век*, 110—114; *Област Бранковића*, 3—20.

ма томе, долазак турских освајача проузроковао је миграциону кретања шимром Балкана, па и у рашком крају. Наводи се да од тада „ни у једној другој области миграциони путеви нису били тако изразити као у Санџаку“¹⁷⁵. Из новопазарског краја тада се склањало становништво према Босни, Херцеговини, Дубровнику, Црној Гори, преко Саве¹⁷⁶. У вези са тим повлачењима, Јован Цвијић каже: „У почетку турске најезде становништво се из равница и котлина покукло у планинске крајеве... Има крајева који су пре турске најзеде били густо насељени, а после сеоба је у њима остајало сасвим ретко становништво“¹⁷⁷. И Јован Радонић наводи: „Продори Османилја изазвали су у XV веку велика етничка померања на Балкану. Српски елемент, који је испред Турака измицао, кретао се у Јужну Угарску и на Запад“¹⁷⁸.

Сигурно је да су и становници Рашке, по доласку Турака, напуштали своју постојбину, тражећи слободније просторе за безбеднији живот. Тако су Кнежевићи из Старе Рашке отишли у Зету, после косовске битке¹⁷⁹. Међутим, тешко би било прихватити нека ранија мишљења о некаквој масовној сеоби хришћана из Старе Србије у време турске експанзије. Турски пописи ових крајева из XV века, па и они каснији, говоре да су села у рашком крају настањена скоро искључиво хришћанима. Да су та села била дosta густо насељена, нека гушће него и данас, види се на примеру осамдесетак села новопазарског краја која су пописана 1455. године, од којих наводимо само нека: Брњица (63 дома), Јанча (36), Шаре (40), Баљетин (21), Бајевица (14), Крушево (17), Рватска (17), Крњина (22), Џоковић (36), Штипаре (21), Војниће (21), Трнава (39), Кузмичево (25), Плешић (28 дома)¹⁸⁰. У селима око Јелече и Звечана било је 1489/90. године 8505 хришћанских дома који су палаћли цизију, а у кадилуку Бревеник 13086¹⁸¹. Наводимо имена становника (домаћина) села Шаваца (сада код Новог Пазара), како бисмо се уверили да су били хришћани, а ситуација је слична у било ком другом селу: Радивој, син Иванков; Владислав, његов брат; Брајан, син Иванков; Иванко, син Грабоњин; Владо, син Божидара; Божидар, син Владице; Радослав, син Ненадина; Добрашин, син Ненадина; Радко, син Ненадина; Ради, син Радина; Прљо, његов брат; Радоши, син Радка; Радоња, син Радка; Ранко, син Богослава; Божидар, син Рајка, Влкац, син Рајка; Радослав, син Ранка; Рахоч, син Винарића; Добривој, син Рахче, Брајан син Радивоја; Оливер, син Рајка; Махоје, син Добрашине; Вукман, син Рајка; Раденко, син Рахиће¹⁸². Да су поменуте сеобе биле тако масовне и бројне сигурно да тих хришћана не би било у толиком броју у наведеним и другим селима нашега краја.

¹⁷⁵ И. Косанчић, *Новопазарски Санџак*, 38.

¹⁷⁶ И. Божић, *Дубровник и Турска...*, 131; Ђ. Пејановић, *Становништво БиХ-а...*, 20.

¹⁷⁷ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво...*, 128.

¹⁷⁸ Ј. Радонић, *Римска курија...*, 187.

¹⁷⁹ А. Јанићијевић, *Зета и Јешкопоље*, 466.

¹⁸⁰ Х. Шабановић, *Крајишта...*, 4 — 43.

¹⁸¹ Сматрамо да нису пописана сва домаћинства у селима већ само она која су плаћала цизију, а цизије су у XV веку били ослобођени: сиромаси, старци, деца, болесни, сиромашни свештеници, војнички редови: акинције, војнуци, мартолси, власи и др. (Х. Хаџибегић, *Главарина...*, 18 — 20 и 48 — 49.)

¹⁸² Област Бранковића, 3 — 4.

Сеобе хришћана у XV веку из Рашке према северу и западу, проузроковане доласком Турака, политичког су карактера. Но, на сеобе и проређеност овдашњег становништва утицали су и други фактори као, например, болести које су овде од раније, а нарочито од 1465. године бивале врло честе.

НОВОПАЗАРСКО СТАНОВНИШТВО ОД ОСНИВАЊА ГРАДА

Већ смо истакли да је Нови Пазар основан у време од 1455. до 1461. године. У првим поменима Новог Пазара нема никаквих података о саставу његовог становништва, а истиче се да је његов оснивач Иса-бег Исхаковић изградио цамију, хамам, војни логор и 56 дућана. Када је оснivač Новог Пазара уважио своју имовину, онда су Иса-бегов вакуф, који је представљао основно језгро Новог Пазара, сачињавали: хамам, 12 караван-сераја, 56 дућана и три воденице¹⁸³. Дубровчани су 1461. године упутили писмо у Нови Пазар Иса-бегу Исхаковићу, а наредне године дубровачки конзул Фрањо Вучетић прешао је из Трговишта (Старог Пазара) у Нови Пазар и настанио се у кући Дубровчанина Боже Сорковечића. Из писма дубровачког сената, из 1462. године, види се да је у Новом Пазару већ тада било више дубровачких трговаца¹⁸⁴. Вероватно је да су се са дубровачким преместили из Трговишта у Нови Пазар и домаћи трговци, а њих је било доста јер су „људи из Трговишта имали разгранате послове са трговцима других места“. Неки од њих су још у XV веку били врло познати: Радосав Окос (1433), највероватније из оближњег села Окоса, Мильан Добривојевић, Ракац Богишић, Шаин Жуњевић, Владислав Влатковић (сви се помињу 1440)¹⁸⁵.

Олга Зиројевић истиче да 1468. године Нови Пазар броји 276 кућа, од којих је 76 муслиманских. Ако рачунамо да је једна кућа имала у просеку по пет чланова, то значи да је Нови Пазар 1468. године имао 1050 хришћана и 375 муслимана. Међутим, врло брзо је број хришћана у овом граду смањен, а број муслимана повећан. То се лепо види из пописа 1485. године, по коме је Нови Пазар имао шест муслиманских махала, са 167 кућа, односно 850 становника, а четири хришћанске махале, са 71 кућом, или 355 становника. Тада је у Новом Пазару регистрована и дубровачка колонија од две куће. То је била она раније настањена дубровачка колонија у Трговишту, која се, одмах по оснивању Новог Пазара, преселила¹⁸⁶. Та колонија се доста брзо увећавала, па се 1515. године помињу ови Дубровчани као становници Новог Пазара: Латин Михоч, Дубреовчанин Кристић, Никола Божић, Латин Живан, Латин Илија¹⁸⁷.

¹⁸³ О. Зиројевић, *Нови Пазар...*, 113.

¹⁸⁴ Ламнета де форис, вол. 35. ф° 61°. Цонс. рог. св. 17. стр. 129°. И. Божић, *Дубровник и Турска...*, 286—287. Сасвим је извесно да је у Новом Пазару, у првим годинама његовог живота, морало бити знатно више дубровачких трговаца јер је он био значајна путна раскрсница, велики трговачки центар и место опкољено рудницима. То значи за Дубровчане интересантнији од, рецимо, градова у Полимљу у којима се у то време помињу многи дубровачки трговци. (Б. Храбак, *Пословни људи...*, 235—256.)

¹⁸⁵ Ј. Калић, *Из историје Пријепоља...*, 142—144.

¹⁸⁶ Х. Шабановић, *Бос. пашалук. 146; Историја народа Југославије* II, 122; Е. Челебија, *Путопис*, 265.

¹⁸⁷ Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. I, 813, 900, 903, 909 и св. II, 188.

Нови Пазар је за непуних десет година свог постојања био већ велико насеље и бројао 1390 становника. Вероватно се то становништво формирало од досељеника из Трговишта јер су услови за живот у новоформираном граду били повољнији. Могућно је и да су села Парице, Поток, и Туковац (ово последње се помиње 1468. године), чијим је обједињењем, како претпостављамо, настао Нови Пазар, била доста густо насељена. У знатном броју се досељавало и становништво са села, јер „део хришћанског становништва Новог Пазара сигурно је, по уобичајеној турској пракси, доведен у новоподигнути град“¹⁸⁸. Првим становницима Новог Пазара треба сматрати и одређен број турских војника и службеника, којих је првобитно овде морало бити у знатном броју, јер је овај град тада био војно утврђење и значајан административно-трговачки центар. Да је Нови Пазар био и значајан војни центар види се, иако из нешто каснијег времена, из Канун-наме босанског санџака 1516, према којој треба да се одреди 20 војника и стално намести у новспазарској вароши да би је чували¹⁸⁹.

О верској припадности становника не постоје детаљнији подаци, изузев оних према појима је, 1468. године, у Новом Пазару било 201 хришћанских и 75 мусиманских кућа, а 1485. године — 167 мусиманских и 71 хришћанска кућа. Из ових података се види да је првобитно у Новом Пазару било више хришћана (201:75 кућа) и да се тај однос битно изменио за само 17 година (167 мусиманских и 71 хришћанска кућа). Ако су ови пописи тачни или приближно тачни, онда узроке овој конфесионалној промени у корист мусиманског живља треба тражити у исељавању хришћанског становништва, у исламизацији градског и досељавању новог мусиманског становништва, у премештању турских војника у нове базе за даља турска освајања.

Сигурно је да су у мусиманским махалама живели Мусимани (исламизирани хришћани) и Турци, а претпостављамо да је морало бити више Мусимана него Турака. Турске породице, уколико их је тада било у Новом Пазару, могле су бити породице турских војника и цивилних лица која су била привремено или трајно настањена у овом граду. Те породице су, сматрамо, у највећем броју случајева овде засноване женидбом Турака са мештанкама, пајвише Мусиманкама. Није познато, нити је у предању очувано, да је било досељавања већег броја турских породица из Анадолије у Нови Пазар, као што је био случај са другим градовима на Балкану. Ако је то тако, онда произлази закључак да је процес исламизације у новспазарском крају почeo доста рано, чак и пре оснивања Новог Пазара. На то нас упућују и неки подаци: међу првим тимарницима старе Рашке, Србима и Турцима, помињу се (1455) и Мусимани, на пример: Хамза, син Ђурун; Хусеин, син Рајков; Мусиман Илијас¹⁹⁰. Четрдесетих година XV века веома се много помиње Шаин Жуњевић, трговац из Јелеча. Иако у дубровачким документима пише да је српски трговац, јер је из Србије, он је највероватније исламизирани мештанин из Жуњевића, код Јелеча, јер је име Шаин (Шахин) искључиво мусиманско¹⁹¹. Овоме иде у прилог и конста-

¹⁸⁸ О. Зиројевић, *Нови Пазар*, 111 — 116.

¹⁸⁹ Канун и канун-наме, 32.

¹⁹⁰ Х. Шабановић, *Крајишта...*, 44, 49, 64.

¹⁹¹ Ј. Калић, *Из историје Пријепоља...*, 147 (Ј. Калић наводи да је Шаин Жуњевич српски трговац. Дубровчани су га тако називали због тога што је долазио из Србије. Међутим, он може бити Мусиман, исламизовани

тација Богумила Храбака: „Када су децембра 1485. године дошли у дубровник трговци из Глухавице (код Тутина), међу њима је било мало Османлија, ако их је уопште било (већ су били Мусимани). Како се Глухавица од 1392. године налазила под турском управом, мора да је процес исламизације људи из трговачког слоја почeo раније“¹⁹².

Очигледно први исламизовани људи и у раšком крају били су тимарници и трговци, а њих су следили и остали. То што је и овде процес исламизације почeo доста рано, разлог је што су Турци давали бројне повластице онима који би примили ислам, а оне су биле примамљиве без обзира на то о којим се друштвеним слојевима радило. Тако су сви они који би примили ислам били ослобађани цизије, дакле, основног пореза¹⁹³. С друге стране, сви они који би примили ислам, без обзира на то ком су народу припадали, били су изједначен са Турцима у свему и могли су да се афирмишу на свим пољима и у свему као прави Турци.

Под хришћанским становништвом у раšком крају подразумевамо Србе, нешто мало дубровачких трговаца и мали број Цигана. Наиме, 1522/23. године помињу се два цематата Цигана — хришћана у новопазарском кадилуку, са 83 обична и 11 удовичких домаћинстава¹⁹⁴. Чињеница да их је било толико наводи на посисао да би они могли бити староседеоци и први становници Новог Пазара, јер сматрамо да су са Турцима долазили исламизирани Цигани, а не хришћани. (О Циганима као посебној етничкој групацији детаљније се говори у посебном поглављу у оквиру XIX века.) Није познато да је у Новом Пазару, све до XVIII века, било неких других хришћана. У документима римске курије помињу се у Старој Србији албански хришћани (католици). Код аустријских историчара: Ветеранија, Грбе, Арнета, Хамера има података да у Старој Србији живе албански католици. Рајко Веселиновић сматра да у томе „има много грешака, да су оне резултат слабог разликовања Срба и Албанаца и да се у Старој Србији до краја XVII века налазила 221 римокатоличка арбанашка кућа“¹⁹⁵.

Према томе, албански католици се помињу у Старој Србији и пре XVIII века, али се у новопазарском крају не помињу, без обзира на то што је Нови Пазар у то време био највећи и најзначајнији град поменутог краја.

Кас прилог чињеници да су у новопазарском крају, у периоду турске експанзије па до XVIII века, живели од хришћана само Срби (са оно мало Дубровчана и Цигана), говоре бројни српски сакрални споменици: Петрова црква, Ђурђеви ступови, капела краља Драгутина, Сопоћани, Црноречки манастир, који су били готово стално активни. У XVII веку изграђено је у селима око Новог Пазара двадесетак православних цркава. Не постоји или није сачуван никакав други споменик, осим неких помена дубровачке цркве, који би указивао на то да је неко други од хришћана, осим Срба, живео у Новом Пазару у време његовог оснивања па до XVIII века. Према томе, ако је рећ о првим исламизованим људима у овом крају, онда су то били исламизовани Срби. Због непроучености и недостатка података, тешко би

мештанин из Жуњевића. Име које он носи персијског је порекла и означава врсту припитомљеног сокола. Касније је то постало врло раширено лично име или само у муслиманском свету (А. Шкаљић, *Туриџими...*, 579).

¹⁹² Б. Храбак, *Домаћи трговци...*, 103.

¹⁹³ Х. Хаџибегић, *Главарина...*, 2.

¹⁹⁴ О. Зиројевић, *Цигани...*, 70.

¹⁹⁵ Р. Веселиновић, *Ко су „Албани“...*, 95 — 98.

била прихватљива претпоставка да у првим исламизованим људима у рашком, односно новопазарском крају треба тражити потомке јеретика које је Немања растерао.

Из пописа Крајшита Иса-бега Исхаковића (1455) види се да је међу његовим тимарцима било и доста хришћана. Познато је да су Турци, у недостатку властитих снага, у почетку користили затечене аристократске и војничке групе и учвршћивали припаднике домаће властеле у своје војничке редове без посебних услова¹⁹⁶. Неки од њих, као што смо већ истакли, били су први исламизовани људи овог краја. Од 180 Иса-бегових тимарника, колико их је имао, 50 су били хришћани¹⁹⁷. Овај број тимарника хришћана постепено се смањивао због тога што су или били исламизовани или су на неки други начин изгубили статус тимарника. „Ислам је, временом, стицао све већи број преобраћеника, али је крајем XV века још увек било тимарника чије су породице у три до четири генерације задржале хришћанску веру“¹⁹⁸. У каснија времена хришћанину није било лако постати тимарник и требало је да поседује велико поверење да би могао да се уврсти у ред турске аристократије, што није био случај са мухамеданцима. Ту и треба тражити разлоге што су тимарници и њихови наследници први примили ислам. Тако су, а то није усамљен случај, синови Јован-бега, властелина у Лимској долини, примили ислам јоп у XV веку и остали тимарници. Њихови потомци Беговићи — Расовци и данас чувају традицију о свом пореклу (има их у Бијелом Пољу и Новом Пазару).

Нови Пазар је у XV веку специфичан и по томе што је у њему готово од почетка његове историје било више муслманског него хришћанског становништва, и у том погледу било је мало сличних градова на Балкану. Тако је 1485. године однос муслманског и хришћанског становништва износио 78% према 22%. Ова структура у осталим градовима на Балкану била је у супротној сразмери када је у питању XV век. У 44 балканска града под турском доминацијом у XV веку однос хришћанског према муслманском становништву износио је 72,28% према 28,71%¹⁹⁹. Разуме се, тај се однос конфесионалне припадности мењао у корист муслманске вере израженије у тим градовима него у Новом Пазару.

Турци су, како истиче Олга Зиројевић, настојали, не бирајући много средства, да насеље новоосвојене и често опустеле крајеве, посвећујући при том посебну пажњу градовима.

Новопазарско становништво било је у великом броју са села. Долазили су сеоске занатлије, а управо крај о коме говоримо био је у прошлости познат, и то остао и касније, по знатном броју сеоских занатлија, нарочито металске струке, о чему говоре имена многих села, која су очувана до наших дана, па чињеница да је 1573. наређено босанском санџак-бегу да пошаље у Каменград одређен број радника — вичних рудара из новопазарских села да лију металне кугле²⁰⁰. Ова врста занатлија била је тако бројна због тога што су рудници у новопазарском крају били веома активни. „Читав тај планински крај с рудницима зове се у италијанским спомени-

¹⁹⁶ Х. Шабановић, *Босански пашалук*, 17.

¹⁹⁷ Историја народа Југославије II, 73.

¹⁹⁸ Х. Иналцик, *Османско царство*, 21.

¹⁹⁹ О. Зиројевић, *Добијање права грађанства...*, 82.

²⁰⁰ Ђ. Петровић, *Неки подаци...*, 175.

цима *Montanga dell argento*²⁰¹. У условима све већег продора робно-новчане привреде, град је занатлијама пружао више могућности за већи промет и бољи живот у целини. Уз то, Турцима је, као ратницима и освајачима, било стало да занатлије концентришу по градовима, одакле би их могли брже и ефикасније ангажовати у случају потребе. Због тога би вероватно занатлије који би напустили село и дошли да живе у граду били ослобођени обавеза према спахијама, а нове градске обавезе биле су мање и сношљивије. То се види из примера да је „у новопазарској махали Врбовац, или Милиндол, 1489. године живело 14 неверника (хришћана који су били ткачи) који су дошли из села и у старим селима плаћају харач и испенцу, а овде дају по шест акчи, неке врсте пребивалишне таксе²⁰².

Поред занатлија, у Нови Пазар су у XV веку долазили и други становници села, који су пауперизацијом остајали без средстава за живот. С. Вукосављевић је истицао да је српско сеоско становништво бежало у градове од разних насиља²⁰³. Овоме треба додати да су они становници села који би примили ислам у највећем броју случајева силазили у град.

Још од XV века новопазарске махале биле су подељене према конфесионалној припадности становника. Првобитно су се делиле на муслиманске, хришћанске, циганске и дубровачку колонију. Касније су своје махале имали Черкези (Черкез-махала) и мухацири (Мухацир-махала).

Захваљујући пре свега трговини која је у XVI веку постала све интензивија, Нови Пазар је знатно растао и по броју становника био трећа варош на путу Дубровник — Ниш. Трговину су држали Дубровчани, јер су „највише користи од балканске сувоземене трговине имали Дубровчани“²⁰⁴, а они се помињу у овом граду још од његовог оснивања. Међутим, поред Дубровчана, у Новом Пазару се помињу као трговци још и Турци, Срби, Муслимани, па чак и Венецијанци. За разлику од тога, занатством су се бавили мештани, и занатлија је у Новом Пазару стално било врло много. Тако, путописци наводе да је у XVI веку Нови Пазар велики занатски центар у коме живи „пуно мајстора“ који израђују металне производе, док су рудари у оближњим рудницима Рогозни и Глухавици били странци, претпостављамо потомци Саса. Они су поред рудника имали и своја насеља. Тако се још 1303. године на Рогозни помиње католична колонија²⁰⁵.

У XVI веку Нови Пазар је нагло растао и био, захваљујући изванредном положају у трговини Дубровника са Турском, заиста велики град. Многи путописци који су прошли кроз Нови Пазар у XVI веку (Курипешић — 1530, Рамберти — 1533, Шепер — 1533, Џеснау — 1547, Зено — 1550, Контарини — 1580; о њима је подробније било речи у историјском делу), говоре о Новом Пазару као великим и познатом граду који броји од хиљаду до шест хиљада кућа. Ако узмемо просек од тога, произлази да је Нови Пазар у XVI веку имао око 3000 кућа, што је сасвим могућно, а то значи да је имао петнаестак хиљада становника. Овај број, с обзиром на време, сам по себи говори о величини Новог Пазара. Путописац П. Контарини наводи 1580.

²⁰¹ Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 18.

²⁰² О. Зиројевић, *Добивања права грађанства...*, 87 (Врбовец је долина Шестова, односно она удолина која почиње испод Ђурђевих ступова и долази до Војничких ливада).

²⁰³ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва I*, 31.

²⁰⁴ Х. Иналцик, *Османско царство*, 192.

²⁰⁵ Зборник К. Јиречека I, 300.

године да у Новом Пазару има „6000 готово све самих турских кућа са сто хришћанских“²⁰⁶. Ми бисмо термин „турске куће“ заменили појмом мусиманскe куће, јер је сигурно и у XVI веку гро становништва овог града било мусиманско, а не турско. Истичемо то због тога што није искључена могућност да је било и турских породица, али не свакако онолико колико их је било у неким градовима суседног Косова и Македоније када су се досељавали из Анадолије. Турци су, ради ојачања свог мостобрана у Европи, насељавали Балкан турским породицама. Тако је султан Сулејман I пресељавао на Балкан анадолске номаде, склоне брзом прилагођавању²⁰⁷. Претежно су пресељавани они становници који су били непослушни, на пример после угушивања побуне у Анадолији, 1602. године. Међутим, не постоје подаци о правим турским породицама које би биле настањене у Новом Пазару, и то не само због мањкавости извора него и због тога што се у XVI веку није правила разлика између турског и осталог мусиманског становништва, већ је све сматрано турским. Ни у традицији или култури такве породице нису овде оставиле трага, као на пример, у Призрену или Битољу, па нас то наводи на закључак да кажемо да је број правих турских породица, оних које су досељене из Анадолије у Нови Пазар, био врло мали. Већи је број, свакако, оних мешовитих породица, које су формиране брачним везама турских официра и чиновника са мештаникама. То значи да су огромну већину становника Новог Пазара чинили Мусимани. Пошто је њих било тако много у односу на све друге, следи закључак да је процес исламизације у новопазарском крају у XVI веку био веома развијен, могућно више него у другим крајевима Балкана. Говорећи узгредно о доста развијеној исламизацији у новопазарској регији у XVI веку, Богумил Храбак наводи неке мусиманске трговце из Новог Пазара: Махмутовић Мустафа, Догановић Хајдар, Челебија Јусуп, Муса и Мустафа, „који су потурице бар у другом колену“²⁰⁸. Пролазећи кроз Фочу 1576, Филип Дифон-Кане је записао: „Сви хришћани овог места су се потурчили и велики су непријатељи путника“²⁰⁹. Но исламизација је у XVI веку била изражена у свим крајевима Балкана под турском доминацијом, о чему говори нагли прираст мусиманског становништва по градовима. Према подацима бугарског историчара Н. Тодорова, на кога се позива Олга Зиројевић, у 44 града на Балкану у првој половини XVI века, 51,11% чини хришћанско, а 40,09% мусиманско становништво. У другој половини XVI века овај се однос изменио; било је 36,07% хришћанско, 60,93% мусиманског и 3,00% осталог становништва²¹⁰.

Брз прираст градског мусиманског становништва био је карактеристичан и за многе градове у Србији, што се може видети на примеру Београда и Ужица.

У Београду су 1536. биле 4 мусиманске махале, са 79 кућа; 1560. било је 16 мусиманских махала, са 360 кућа; 1670. била је 21 мусиманска махала, са 600 кућа;

²⁰⁶ П. Матковић, Контарини, 66.

²⁰⁷ Х. Иналџик, Османско царство, 15 — 16.

²⁰⁸ Б. Храбак, Домаћи трговци..., 135.

²⁰⁹ Р. Самарџић, Београд..., 128.

²¹⁰ О. Зиројевић, Добивање права грађанства..., 82.

У Ужицу је 1516. било 160 мусиманских и 95 хришћанских кућа; 1536. било је 294 мусиманске и 33 хришћанске куће; 1572. било је 559 мусиманских и 44 хришћанске куће²¹¹.

У Сарајеву је 1485. било: 103 хришћанске, 42 мусиманске и 8 дубровачких кућа, а 1516. — 873 мусиманске, 94 хришћанске и 66 дубровачких кућа²¹².

И у XVI веку, као и раније, у Нови Пазар се досељавало исламизовано становништво јер је оно мало живело по селима, а у градове су радо прихватани. Констатација Вука Каракића о повлашћеном положају исламизованих људи важи за сва времена: „Ако се ко од раје потурчи, одмах има сва права као и остали Турци; не само што га неће прекорити пређашњом вером него ће га још свако радије помоћи него рођеног Турчина“²¹³.

Сасвим су ретки помени мусиманског становништва у селима новопазарског краја у XVI веку. Тако се у попису из 1585. године, међу већим бројем хришћанских, помиње и по неки мусимански сточар. Помиње се немусиманско Тузиње, што значи да је постојало и мусиманско Тузиње. Изузетак чини село Хамзић, код Новог Пазара (ратнија Островица), у коме су живели мусимански сточари: Самко, Хасан, Малик Али Пири, Иса Берин, Ахмед Бекир, Ајдин Али, Пазарац Махмуд, Луфти Мири.

Док се мусиманско становништво све више досељавало у Нови Пазар, дотле се српско у знатном броју исељавало у разне правце, тамо где би се указала прилика да слободније живи, да избегне исламизацију, да буде мање економски оптерећено. Тако се наводи да се у XVI веку велики број становника Босне и Херцеговине исеслило у Жумберак, Крајину и Сењско приморје²¹⁴. У Жумберку се помиње српска племићка породица Ђонлића, досељена 1535. из села Ђонлија код Новог Пазара²¹⁵. Жан Огист Де Ту наводи да је међу браниоцима Липова, које је 1552. напао Мехмед-паша Соколовић, било Рашана²¹⁶.

Сматрамо да су те сеобе уследиле после укидања влажких привилегија после мохачке битке 1526 а то је управо погодило овај крај где је живео много влаха сточара, о чему се говори у многим документима почевши од Крајишта Иса-бега Исхаковића²¹⁷.

С друге стране, дешавало се да су Турци у XVI веку пресељавали Србе на исток. Још је султан Мехмед Освајач 30000 сељака које је засујњио ратујући са Србима и Морејцима, населило у 35 напуштених села око Цариграда и наметнуо им ропски статус²¹⁸.

Међутим, и поред тога, села старе Рашке била су доста густо насељена хришћанима у XVI веку. Тако је регистровано у дефтеру из 1551—

²¹¹ Историја Југославије II, 90—93.

²¹² Х. Кресевљаковић, Еснафи..., 30.

²¹³ В. Каракић, Први и други српски устанак, 35, Хаџибегић, Пописи..., 593, 600, 601, 609, 610, 616.

²¹⁴ Б. Пејановић, Становништво..., 15.

²¹⁵ Ибарске новости од 8. IV 1976 (С. Равић, Сређани).

²¹⁶ Р. Самарџић, Београд..., 121.

²¹⁷ Власи су били ослобођени десетине, харача, испенде и ванредних пореза. „Та им је повластица дата стога што су они чували стражу на изложеним местима, а када би се појавио непријатељ, сви су учествовали као коњаници (Х. Хаџибегић, Главарина..., 24—25).

²¹⁸ Х. Иналџик, Османско царство, 200.

1553. у селима око Новог Пазара и Пријепоља 5142 цизијска домаћинства или у кадилку Стари Влах 1.867 цизијских домаћинстава²¹⁹. То значи да те сеобе у XVI веку нису биле масовне.

Од 13 дубровачких колонија, колико их је у XVI веку било у балканским градовима, једна је била у Новом Пазару. Она је 1559. бројала 12 настањених Дубровчана. Према извештају анонимног папског изасланника 1581, ти Дубровчани су овде имали своју капелу. Сматрамо, међутим, да је број Дубровчана у Новом Пазару морао у то време бити знатно већи, јер се преко овог града одвијала најзначајнија дубровачка сувоземна трговина; у тој трговини Нови Пазар је, као што смо то истакли у историјском делу, имао посебно место. Неке појединости о Дубровчанима у Новом Пазару сазнајемо из узгредних података. Тако се дубровачка влада жалила на неког Алагу Арнаута из Новог Пазара, који је чинио „дубровачким трговцима хиљаду мука“. Године 1530 наређено је новопазарском кадији да пусти на слободу дубровачке трговце из Новог Пазара: Фаћу Бучинића и Ивана нећака Јозефа, који су били затворени зато што су омогућили неком робу да побегне²²⁰. Међу овдашњим Дубровчанима било је и оних који су били врло богати као што је био (1573) Алојз Тилоти, дубровачки властелин²²¹.

Класна диференцијација градског становништва Новог Пазара одувек је била изражена. На једној страни било је много сиротиње, људи којих је током времена бивало све више или услед израженог наталитета или што је у град пристизало сиромашно сеоско становништво. Та сиротиња могла је овде наћи хлеба, радећи као послуга. Низи и средњи друштвени слојеви бавили су се у знатној мери кириџилуком, радили на изградњи и одржавању путева и објеката, на њиховом обезбеђењу, а на хиљаде лица бавило се препакивањем и паковањем робе²²².

Положај занатлија и трговаца зависио је умногоме од економских и политичких прилика у Османској Царевини. Тако је он био, у XVI веку у целини гледано, веома добар, јер је тада цветала континентална трговина, на друмовима није било много разбојника, безбедност је била већа, по провинцијама су буне биле ретке. Када је Царевина осетила озбиљнију кризу феудалног система, крајем XVI и у првој половини XVII века, када су у Србији и Босни повећане дажбине, а тиме и физички притисак на рају²²³, онда су у кризу почели да осећају и касније су је све више осећали трговци и занатлије по градовима.

Наспрам ових била је и повлашћена класа, са спахијама на челу, који су у новопазарској околини, као и другим крајевима, око Сјенице, на Пештери и сл. имали поседе — спахилуке, на којима је радила раја, у почетку само хришћанска. Сматрамо да је међу тадашњим спахијама у овом крају било и хришћана, али знатно мање него у првим годинама турске владавине, а више него што их је било касније. Ако су се међу повлашћеним слојевима овог краја, почевши од XVII до краја XIX века, налазили хришћани: Рашковићи, Јакшићи, Ћуцићи, Борисављевићи и други, онда

²¹⁹ Х. Хаџибегић, Главарина..., 61 и 79.

²²⁰ Т. Поповић, Турска и Дубровник..., 65, 163, 303.

²²¹ Р. Самарџић, Београд..., 129.

²²² С. Димитријевић, Дубровачки каравани..., 176—183.

²²³ Историја народа Југославије II, 480.

нема разлога да их није било и у XVI веку. Међутим, овај број, у односу на већину хришћана који су представљали ниже и средње друштвене слојеве, веома је незнатан. Додајмо овоме да је положај хришћана био, у целини посматрано, лошији од положаја муслиманске масе. Чак и у законима Мехмеда Освајача, који су важили као доста праведни, или праведнији од многих других, када се говори о опорезивању, посебно се говори о муслиманима, а посебно о хришћанима²²⁴. На једном примеру из 1661. године види се да и хришћански Цигани плаћају већи порез него муслимански²²⁵.

Уз представнике војне и цивилне власти, у Новом Пазару су седели и представници духовне, не само муслиманске власти. Петрова црква остала је за скоро све време турске владавине једно од најзначајнијих средишта православља и била је седиште рашких епископа (како пре ауто-кефалности тако и после 1219. године, па затим после формирања и укидања Пећке патријаршије), веома познатих и утицајних личности, чак и на политички живот онога доба. У XIX веку Петрова црква је, као што су то записале Ирбијева и Макензијева, позната била као света митрополија Рашке.

Не зна се поуздано колико је Нови Пазар имао становника у XVII веку, када је достигао своју кулминацију. Скромни подаци о томе што су нам их оставили путописци, контрадикторни су и нису довољно поуздани да би се на основу њих могло сигурно тврдити о броју новопазарских житеља у то време. Тако је, на пример, П. Контарини записао, крајем XVI века, да у Новом Пазару има 6000 кућа. Евлија Челебија је навео три хиљаде кућа са 40 — 50 махала. Дубровчанин Кабога (1706) констатовао је да је Нови Пазар, пре пожара 1689. године, имао 12 хиљада кућа, што сматрамо претераним јер Кабога није видео куће већ њихова згаришта, а није се претходно позвао на неки сигуран податак. Ако бисмо из свега овога потражили неку средину, Нови Пазар је у XVII веку могао имати око шест хиљада кућа са око 30 хиљада становника, што сматрамо реалним, јер је Нови Пазар у XVII веку био по величини, значају и броју становника друга варош у босанском пашалуку, одмах после Сарајева²²⁶.

У селима око Новог Пазара и у XVII веку су живели хришћани. Међутим, не постоје бројчани подаци о томе. Турски пописи нису комплетни јер они, по обичају, садрже само пореске обвезнике, а познато је да је било веома много оних који су били ослобођени пореза. Према турском дефтеру из 1623 — 1663. године у новопазарском крају (који тада егзистира у оквиру босанског пашалука), регистроване су две вароши и 202 села, у којима је било 1439 цизијских кућа (то су хришћанске куће јер су цизију плаћали само хришћани). Ако рачунамо да је свака кућа, у просеку, имала по пет чланова онда произлази да је у наведеним домаћинствима живело 7195 лица²²⁷.

Интересантан је овај краћи опис Новопазарца што га је оставил Левев, 1611. године:

„Овај свет јако воли доколицу у којој је одрастао и на коју је навикао. По ћео дан се одмарала и највише времена је пред вратима, испод кућне

²²⁴ Х. Иналцик, Османско Царство, 102.

²²⁵ Х. Хаџибегић, Главарина, 125.

²²⁶ К. Костић, Наши нови градови..., 29 — 30.

²²⁷ Х. Хаџибегић, Главарина..., 70.

стрехе која се надноси на улицу и забавља се у међусобном разговору и посматрању. Пију или воду или шербет од воде и мёда. Слабо подижу благо, то јест волове, краве, овце и козе²²⁸.

У већини босанских градова у XVII веку Мусимани чине већину градског становништва. У Новом Пазару је то било најизраженије, и то не само у XVII веку. Већину, пак, сеоског становништва чинили су хришћани. Још је Б. Курипешић (1530. године) записао о Босни: „Њих (хришћане) је турски цар, да само обрађују земљу, оставио до сада у њиховој вери“²²⁹. Из турских пописа Крајишта Иса-бега Исхаковића у области Бранковића види се да хришћани живе по селима. То се може закључити и из пописа из 1585. године, јер од 377 села, која су овим пописом обухвачена у кадилуцима Нови Пазар, Трговиште и Бихор, сасвим су ретки поимени мусиманског становништва на селу, док огромну већину чине хришћани. Ради примера наводимо имена становника неких села која се налазе у близини Новог Пазара. Село Јуна (Ујниче): Вук, Јован, Живко, Никола, Радивој, Дабижив; Бекова: Вучета, Радун, Радко, Радин, Нико, Ранко; Забрђе: Живко, Рајко, Стојан, Малин, Вукић, Драгић; Слатина: Цветко, Радоица, Птери, Нико, Милош, Вукашин, Нико, Радина²³⁰. На то се односи и констатација Ј. Дедијера који, говорећи о Босни, наводи: „По варошима (живе) Мусимани са разним балканским и оријенталним народностима, по низинама Мусимани и католици, а по планинама и брдима католици²³¹. Турски географ Хаџи Калфа (XVII век) записао је да у Бихору (крај који је удаљен од Новог Пазара осамдесетак километара) живе Срби и Арбанаси (арбанашки католици), а у Рожајама само Срби²³².

Петар Масарек је 1624. године записао да две трећине босанског становништва, што се може односити и на Нови Пазар, чине муhamеданци. Са том констатацијом се саглашавају и други путописци, као и у томе да већину градског становништва чини мусимански живаљ²³³.

Село је у XVI и XVII веку, вероватно зато што су у њему живели хришћани, или и због тога, било много више оптерећено дажбинама него град. Због тога су се сељаци, када би им се пружила прилика за то, радо исељавали у градове. С друге стране, да би избегли велика економска оптерећења и били лично сигурнији, многи становници села исељавали су се у друге крајеве, па „цела је земља (Јужна Србија) довде, готово опустела од људи, делимично од зулума, делимично услед куге, а остатак живи у крајњој беди и глади, што је разлог да на десетине бежи из заселака у друга места, нарочито сад, да не би били мучени неподношљивим дажбинама спашија“...²³⁴. Тако несигуран живот, условљен лошом материјалном основом и немилосрдном експлоатацијом, условио је врло развијену хајдучију хришћана, са симболичним изузетима и Мусимана, као што је случај са хајдуком Омер-агом Бексадићем, из Новог Пазара²³⁵.

²²⁸ Р. Самарцић, Београд..., 159 — 160.

²²⁹ Б. Курипешић, Путопис..., 22.

²³⁰ Х. Хаџибегић, Званични подаци..., 592, 593, 597, 598.

²³¹ Ђ. Пејановић, Становништво БиХ..., 22.

²³² Х. Калфа, О Балканском полуострву..., 57.

²³³ Ђ. Пејановић, Становништво БиХ..., 27.

²³⁴ С. Димитријевић, Дубровачки каравани..., 72.

²³⁵ С. Димитријевић, Дубровачки каравани..., 75.

И турски историчари се слажу да је хајдучија у XVII веку узела великог маха, а да је дошла као последица тешких намета, корупције и несигурности, „па ни цареке трупе нису могле савладати велике банде пљачкаша наоружаних пушкама“²³⁶.

Као врло значајна, ако не и најзначајнија караванска станица на Дубровачком путу, Нови Пазар је у XVII веку морао имати врло јаку и бројну дубровачку колонију. Луј Де Е (1626) истиче да сву трговину у Новом Пазару држе Дубровчани²³⁷. Записана су и нека имена новопазарских Дубровчана: Јухо Витић, Стојан Бајчетић, Вуин Парејтразовић, Вуица Марковић, Лазар Ђуровић, Паво Сргијевић, Лука Лазаревић, Михал Ључић, Милош Николић, Руде Русовић, Вуин Петровић, Дука Вукић, Дамјан Миловановић (из Голог Брда), Марко Мустанчија, Ђуро Елатковић, Џријевић и Сракочевић (1670) и многи дубровачки трговци: Бара Бени (1698) и Никола Бошковић (1690)²³⁸. Према једној процени, Дубровчана је у Новом Пазару било од 1670. до 1688. године 22 „али су у сезони стрижења оваци ишли по селима, па по некада није било ни једнога у вароши“²³⁹. Свакако да је много већи број био транзитних дубровачких трговаца који су преко Новог Пазара отпремали робу. Овоме је потребно додати да је тада у Србији било Дубровчана само у Београду и Прокупљу. Но, остаје чињеница и за XVII век да су „у истини Дубровчани овде добро виђени и миловани (поштовани) као и у свим земљама Турске, а њихови трговци су ослобођени царина“²⁴⁰.

Путописци истичу да су се кирилицулуком бавили власи, али и други људи који су били настањени дуж Дубровачког или Босанског друма. Тако се помињу: Матија Николић и Дамјан Виторовић из Билеће, Комадиновић из Расна (Пештер), Стјепан Савић из Корита, Милић, Ивановић и други. Међу кирицијама било је и Муслимана: Малић Османовић из француског кадилука и Сулејман Абдулажовић из Благаја.

Захваљујући сукобима три конфесије на тлу Старе Србије у XVII веку и касније, постоји, иако не баш много и директно о Новом Пазару, нешто података о исламизацији из тог периода. То није предмет све теме, али ћемо га се мало дотаћи, како бисмо бар унеколико употребили слику о исламизирању домаћег становништва. Из једног турског пописа махала у Новом Пазару са kraja XVI и почетка XVII века, набројанс је у скоро свакој махали по неколико синова Абдулаха, што значи исламизираних људи, а укупно их је било 56²⁴¹. Синови Абдулаха, тј. исламизовани људи, помињу се у XVI веку и на Пештери: Сефер Абдулах из Црвска, Мехмед Абдлах из Бара. Износећи наводе католичких мисионара, из извештаја које су слали Римској курији, а који се односе на процес исламизације, напомињемо да ићемо дубље улазити у њихово коментарисање и прилагођећемо са одређеном резервом на њихову веродостојност, ако ни због чега другог, а оно због тога што су долазили од оних мисионара који су губили

²³⁶ Х. Иналцик, Османское Царство..., 73 и 211.

²³⁷ Р. Самарџић, Београд и Србија..., 175.

²³⁸ С. Димитријевић, Дубровачки каравани..., 38; Р. Самарџић, Хајдучке борбе..., 44; В. Винавер, Дубровник и Турска..., 65.

²³⁹ В. Винавер, Дубровачка трговина..., 192 и 196.

²⁴⁰ Ф. Рачки, Бици — 126.

²⁴¹ Тапу Дефтер за Босну..., бр. 6; Хаџибегић, Званични подаци..., 593, 616.

своје вернике. Надбискуп Ђорђе Бинаки констатује 1683. године да у области Призрена, Гргора и Шегеца, где живи 1900 католика, већину чине жене, јер су им мушкарци примили ислам. „Многи католици су прешли на ислам пре кратког времена. Међутим, њихове жене и кћери остадоше у старој вери“²⁴². Фране Леонарди наводи 1640. године да у Скадру и околини живи око 20 хиљада католика, али немају бискупа те није „чудо што су Марковићи прешли на ислам, немогући подносити вишег толике дажбине и терете... Турске власти великом пореским притиском утичу на хришћане да прелазе на ислам... Хришћани из околине Улциња долазе у Улцињ, ступају у службу Турске, па полако прелазе на ислам“.

Према извештајима католичких мисионара, католици у Старој Србији, после 1690. године су били изложени исламизацији и прелазили су на ислам да би олакшали своје тешко стање, јер би у том случају давали само десетину од жетве и никакве друге дажбине. Сматра се да је на Пепитери побегло 50 климентских породица у Албанију да би избегли исламизацију. Надбискуп Томићић истиче да је у Новом Пазару велики број католика исламизован („потурчио се“) после рата 1737 — 1739. године и да су старој вери остале верне само неколике старице²⁴³.

Ходочасник Јерменин Симеон Лехаџи, који је прошао кроз Нови Пазар 1611. године, записао је да су многи балкански Словени примили ислам само да не би давали характурима. Он даље констатује да ислам није дубље продро са својом културом код Словена, јер су они од ислама примили само верске догме, а језик им је остао исти. Када су, истиче Лехаџи, дошли харакчије у Босну да прикупе характуре од хришћана, убрзо су се вратили у Цариград и обавестили султана да су у Босни сви примили ислам и да нису имали од кога да покупе характуре. Тад им је султан наредио да иду поново у Босну и „нека плате сви (характуре) иако су постали Мусимани, осим хација који су били у Меки. Видели су они (Босанци) да су се и вере липшили и да морају плаћати характуре па су почели да иду због характуре у Меку“²⁴⁴.

Милисав Лутовац истиче да су нови верници (они који би примили ислам) настојали тако што им је уступана земља у својину²⁴⁵.

Процес исламизације текао је постепено јер људи никада нису могли тако једноставно напустити стару и примити нову веру. То се види из великог броја извештаја почевши од XVI века: мушкарци су исламизовани, жене нису, један брат је примио ислам, други није, постоје јавни и потајни католици (они који су примили ислам али то скривају), итд. Тако, у једном извештају из 1743. године стоји да у Србији има две врсте католика: јавних и тајних. „Ови други, не могавши да поднесу пореске обавезе, издају се за Турке. Таквих потајних католика има на хиљаде у Србији и Албанији“. Уобичајено је да (1743) у неким местима мртваце носе на гробље с главом напред, као и свештенике. То долази отуда што Турци кажу да су свештеници (католички) на умрлом часу прихватили ислам. Папски декрет упућен 1744. године народу и клеру Србије, између осталог, искључивао је од све-

²⁴² Надбискуп Бинаки набраја у Јужну Србију, поред осталог, још и Скопље, Скопску Црну Гору, Ново Ердо, Јањево, Ђаковицу и Кратово (J. Радонић, Римска курија..., 100 и 107).

²⁴³ J. Радонић, Римска курија..., 142, 530 — 537, 677.

²⁴⁴ С. Лехаџи, Путевне заметки; Е. Мушовић, С. Лехаџи, 6 — 7.

²⁴⁵ М. Лутовац, Бихор и Корита, 40.

тих тајни потајне католике, па чак и жене. Последица тога била је да су и жене примале ислам, па се закључује. „Потајни католици, одбијени од учешћа у хришћанским тајнама, постају ватрени мухамеданци и огорчени противници католика“.

Многи хришћани који су исламизовани у XVII нису тако једноставно заборавили стару веру, јер су Муслимани, у знатном броју, тражили помоћ католичких свештеника при лечењу и куповали медаље са ликом свете Анастазије за своју мушку децу да би их одбили од чини и мађија²⁴⁶. Муслимани милешевског краја су веома дуже задржали неке заједнички верске манифестације са Србима. Тако су веома дарежљиво помагали манастир Милешево, долазили у њега, клањали се моштима св. Саве. Постоји и мишљење да је Синан-паша спалио мошти св. Саве због тога што су им се клањали Муслимани²⁴⁷.

У настојању да очувају стару веру, биле су, изгледа најупорније жене. Када су мухаџери 1879. године насељили Пештер, онда су они који су се настанили у Борошићи приметили како Шкријельске жене (Арнаутке), иако поодавно Муслиманке, долазе на католичко гробље у Борошићи и обављају неке верске обреде. „Тако је то остало све до 1912. године, када су се повукле да то више не чине јер их је било срамота од нас „правих“ муслимана“²⁴⁸.

Ни данас чак није ретка ствар да Муслимани са Пештери долазе у манастир Сопоћане или Црну реку да ту потраже лека.

Значајан моменат за исламизацију био је укидање пећке патријаршије (1776) и потчињавање српске грчкој цркви. Због укидања пећке патријаршије црногорски митрополит Сава Петровић је 26. II 1776. године упутио протест, који је потписало седам српских архијереја, међу њима и новопапарски, који су били изгнани и лишени својих парохија²⁴⁹.

Из тога што смо рекли сасвим кратко о исламизацији, види се да је економски моменат одиграо главну улогу у исламизацији. Међутим, има и доста других мишљења према којима је исламизација вршена и путем физичке присиле, а да се при том не мисли на данак у крви. Тако, Владимир Стојанчевић, говорећи о исламизацији у XIX веку, каже: „Насилно превеђавање (исламизација) раје код Јужних Словена, некада тако честе, после 1829. године, сводило се најчешће на појединачно обраћање из хришћанства у ислам, и то углавном у забаченим крајевима Турске“²⁵⁰.

На свој начин процес исламизације тумачи улема. Она искључује сваку присилу у исламизацији, позивајући се при томе на курански ајет који гласи: „У вери нема присильавања“. У тумачењу овог цитата каже се: „Овај ајет је највећи и најјаснији пропис којим се изриче пуне слобода вере. Муслимани су пазили увек на овај пропис и никога нису нагонили да силом прими веру“²⁵¹.

²⁴⁶ Ј. Радоњић, *Римска курија*, 570, 571, 646, 683.

²⁴⁷ Р. Самарџић, *Друга похара Милешева*, 154.

²⁴⁸ Сећања Хајдара Хабибулића, стогодишњака 1956. године. Још и данас се може чути на Пештери претња женама: „Удри крмачу док не дође дину (муслиманској вери)“, која може да подсести на отпор жене према исламизацији.

²⁴⁹ Ј. Радоњић, *Римска курија*, 683.

²⁵⁰ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи*.

²⁵¹ Кур'ан, поглавље Ел Бакаре, цитат 256, фн. 188, стр. 61 — 63.

Константин Михаиловић из Острвице је записао: „Није мали број оних који се сваке године добровољно потурче“²⁵². Освајајући Цариград, султан Мехмед II Освајач, обећавајући хришћанима верску слободу, „обавезао се да силом неће гонити у ислам, јер тако курбан налаже“. Разуме се има и других података. Тако је султан Селим I издао наређење Пири Мехмед-паши „да се све цркве претворе у цамије, да се забрани хришћанима јавно вршење верских обреда по богомольјама и да се побију сви који не приме ислам“²⁵³.

Сигурно је да на свој начин исламизацију тумаче турски извори, али су нам они углавном недоступни, осим када су у питању први исламизовани тимарници из овог краја, као и тумачења Халила Иналцика, турског историчара.

Може се закључити да су ислам најпре примили представници повлашћеног слоја, затим средњи, и најзад, они из нижих друштвених слојева²⁵⁴. То се највише односи на наш крај, јер сматрамо да је исламизација и у њему имала неке специфичности по којима се разликова од Босне: у Босни су исламизовани јеретици, у Рашкој, у време турске експанзије, готово да није било јеретика, или, ако их је било, тај број је морао бити мали да у општем процесу исламизације он није вредан пажње. Сматрамо, такође, да је у овом крају исламизација почела знатно раније него у Босни, јер се у овом крају први Муслимани помињу 1455, што значи скоро деценију пре пада Босне под турску власт. Истиче се да су седамдесетих година XV века Нови Пазар и Косовска Митровица у велико били исламизовани²⁵⁵. Сигурно је да је исламизација феномен што га је на Балкан донела турска управа, а она је затекла све поробљене народе у великим политичким и економским неприликама. Те неприлике, настале распадом Душанове царевине, у ствари су и припремиле терен Османлијама да загосподаре Балканом. Пропратна појава политичких и економских неприлика биле су и болести, нарочито колера, па је Нови Пазар, почевши од 1565. године био ендемско подручје заразних болести које су харале и односиле свој плен, понекад у катастрофалним размерама. О глади која је харала у Босни, крајем XVII века, летописац Фра Никола је забележио: „Куд год се макло, лежаху мртваци и није их копати имао ко“. Други летописац је о тој глади забележио: „И тада отац чедо за хлеб продаваше, син оца и кум кума, и брат брата. Тада беше роб 5 гроша, а во 15 дуката“²⁵⁶.

Према томе, у условима када је борба за опстанак основна људска преокупација, када се улажу сви напори за спас живота, а томе су подређени сви други људски инстинкти, не бирају се средства да би се дошло до циља. Ако је ислам пружао некакав спас у таквим бројним и различитим неприликама, а претпостављамо да јесте, онда су га људи прихватили као своју нову веру.

Истичемо да су они који би примили ислам остајали верни овој вери и готово да није било случајева, изузимајући појединачне, да се неко вра-

²⁵² К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 183.

²⁵³ Политика од 8. и 9. децембра 1976 (Р. Самарџић, Зачарано острво).

²⁵⁴ Ову тезу заступа и Васа Чубриловић у свом раду *Порекло мусиманског племства*, ЈИЧ 1935. године.

²⁵⁵ Историја народа Југославије II, 119.

²⁵⁶ В. Пејановић, *Становништво БиХ-а*, 18.

ћао из мусиманске у хришћанску веру. Зашто је то било тако, то је посебна тема. Владимира Стојанчевић истиче да су постојале ригорозне мере за оне који би покушали да се врате из ислама у хришћанство, али то сигурно не може бити главни разлог. Насупрот овоме, постоје многи подаци о томе да су они који би примили ислам постајали велики фанатици и сами чинили велике напоре на даљој исламизацији. Мехмед-паша Соколовић, исламизован као осамнаестогодишњи младић, исламизовао је велики број ближих и даљих рођака, па чак и свога отца старца Димитрија, а једном је изјавио: „Само Бог је хтео да ме призове у ову најбољу веру“²⁵⁷.

Они Мусимани који су раније примили ислам често су прекоревали оне који су то касније учинили. За оне који су исламизовани „тек“ у XIX веку, у Новом Пазару се и данас може чути да су „скоро крмке из торова истерали“. Напомињемо, такође, на примеру Новог Пазара, да раније исламизовани људи са малим изузетком говоре да су турског, а не словенског или албанског порекла, што није случај са онима касније исламизованим који без дилеме истичу да су исламизовани: Васојевићи, Пипери, Ђелопављићи, Дробњаци, Клименте, Шкреље, Хоти, Шаље и сл.

Овоме је потребно додати да је после укидања пећке патријаршије ситуација била знатно повољнија за исламизацију, јер су тада у Старој Србији сукоби католика и православних узели забрињавајуће разmere, што је користио ислам. Сигурно да патријарх није без разлога узвикнуо католицима 1776. године на јавном збору у Призрену: „Овде не заповеда ваш ћосави папа, него хвала Богу султан Хамид... Потчинити се католицима је што и потчинити се Јеврејима и Циганима“²⁵⁸.

НОВА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА НОВОГ ПАЗАРА

Аустро-турски рат 1683—1699 године представља крај једног живота Новог Пазара у правом смислу те речи. Тада су аустро-мађарске снаге, уз помоћ хришћанских устаника, прореле дубоко у унутрашњост Балканског полуострва. „Косово, Пећ, Скопље, Призрен беху у њиховим рукама“²⁵⁹. Кратко време 1689. године и Нови Пазар је био у рукама домаћих устаника, Аустријанаца и Мађара.

Борбе за Нови Пазар тада су биле жестоке, пропраћене незапамћеним крвотролићем. Тако, у једном извештају који је 1689. године приспео у Дубровник, стоји да су појединачне „царске трупе (аустријске и мађарске), ујединивши се са народом Старог Влаха, напале на Нови Пазар, који су напустили војска (турска) и народ и склонили се по планинама, а ови улазећи у Нови Пазар убијали су и пљачкали, а мештана на жезло и ватру метали све без разлике на пол и године... и поља око била су препуна лешева“. На крају извештаја стоји: „Прича се да поменути народ Старог Влаха ово учињи у освети за онај велики покољ, који су Турци причинили њима прошле године“²⁶⁰.

²⁵⁷ Р. Самарџић, Мехмед Соколовић, 33, 392.

²⁵⁸ Ј. Радонић, Римска курија, 674—675.

²⁵⁹ Т. Ђорђевић, Становништво Србије, 2.

²⁶⁰ Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље, 627.

Мусиманското становништво Новог Пазара је нестало у том рату, који је за њега бис кајкатастрофлнији, а Нови Пазар је до тада био велики град, највећи у својој историји и имао је око тридесет хиљада становника. Страдању су били изложени и Сјеница, Пријепоље, Бијело Поље, а и други градови ван Санџака. Тако су „у Ужицу убили 12000 Турака и разорили град“. У једном извештају стоји да су 1689. године Турци у Нишу имали десет, а у другом осамнаест хиљада „мртвих и утопљених“. „Лолазак аустријске војске у Скопље (1689) била је једна од највећих трагедија у историји тога града (процењује се да је Скопље тада имало од 40 до 60 хиљада становника). Напредан и богат град је претворен у пламен и букињу... Два дана и две ноћи горело је Скопље. Дим је помрачио сунце. Спаљено је 10—12000 кућа, око 40 цамија...“²⁶¹.

Сигурно да је један део новопазарског мусиманског становништва тада погубљен и да је од тада изгинулих људи формирало велико гробље на јужној периферији града — Газилар (гробље хероја), коме је овакво име дато по томе што су сви који су изгубили животе у том рату названи газијама (херојима). То, и данас највеће гробље у Новом Пазару, само је по себи споменик страховите катастрофе, којом смо означили крај једног живота Новог Пазара.

Има индиција да се знатан део мусиманског становништва склонио по шумама и збеговима, али се највећи део тог становништва, и то са читаве територије Санџака, повукао у једној масовној сеоби према истоку. Тадашњи бројни исељеници из Новог Пазара отишли су у Једрене и Истанбул и тамо формирали посебна насеља (махале) Јени базар (Нови Пазар). Изгледа да су избеглице из Новог Пазара и Дуге Пољане формирале два суседна насеља у Бугарској, којима су дали имена Нови Пазар и Дуга Пољана (На путу Варна—Трново). То значи да је у периоду продора устаничких, аустријских и мађарских снага 1689. године била сеоба мусиманског становништва, вероватно по броју исељених велика и масовна. (Међутим, за сада о овоме не може се ништа детаљније рећи због нетроучености извора.)

После краћег времена Нови Пазар је поново био у турским рукама, али од њега витке није било ништа. У поменутом рату њега су спалили и похарали хришћани да јед њега није остао „ни камен на камену“.

Реорганизована турска војска, са многим татарским јединицама, која је наступала за хришћанским снагама, била је осионија него икада раније према хришћанској живљу па је „одводила у ропство све редом“. „Из Скопља и околине Татари су одвели у ропство 6000 људи, жена и деце и спалили околна села“. Тада, после пеновоног дослaska Турака, нестало је и хришћанско становништво из новопазарског краја. Сигурно је да је и оно у том ратном вихору изгинуло, повукло се на север, склонило по збеговима и помрло од болести. Сасвим је сигурно да се највећи део старог рашчанског становништва повукао са Арсенијем III Чарнојевићем.

Дакле, 1689. године, уследила је прво сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем, пећким партијархом. „Читаве реке избеглица кретале су се средином јануара 1690. године ка Београду. Гомиле распамећених, изглад-

²⁶¹ Г. Станојевић, Србија у време бечког рата..., 105, 122—124, 142—143.

Д. Поповић, Велика сеоба Срба..., 24—25.

нелих и премрзлих људи, жена, деце и стараца кретале су се као утваре по снегу и цичи, остављајући за собом крзваве трагове и лешеве²⁶².

Сматра се да се тада из Старе Србије повукло око седамдесет хиљада људи и да се у тој маси, поред Срба, налазило и нешто Арнаута, Грка, Цинцира и Цигана. Из Новог Пазара, по наводима Т. Ђорђевића, тада се прије дружило Чарнојевићу око пет хиљада људи²⁶³. Не знамо да ли их је било толико, више или мање, али је чињеница да су тада села око Новог Пазара била насељена скоро само хришћанима, а од тада су многа опустела, особито она на Пештери. Милисав Лутовац наводи да је само Ибарски Колашин напустило много света и прикључило се Чарнојевићу и „да је толико људи пормло да их није имао ко да покопа“²⁶⁴.

Чињеница што је данас у структури становништва овога краја, међу Муслиманима и Србима, веома тешко наћи потомке оних породица које би биле старије од 1689. године говори о томе да је становништво новопазарског краја и муслиманско и хришћанско нестало у вихору бечког рата. Једино се сигурно зна да су то Хацибрахимовићи — које помиње Евлија Челебија, затим Беговићи и Хајдарпашићи — који су из Лимске долине, а у Нови Пазар су касно досељени; по народном предању могли би бити још и Кркишићевићи, Шаренкапићи, Бузговићи, Шехмустафићи, Имамовићи и Алијагићи. Међу Србима је још теже наћи старијика. Јевто Дедијер (1912) истиче да у Новом Пазару „постоје само две породице старијика: Кулагићи и Коматине, од којих је једна кућа исламизирана, а остало српско становништво у Новом Пазару, досељено је у XIX веку“²⁶⁵. Међутим, Кулагићи и Коматине су старијици у односу на XIX век, што не мора да значи да су у Новом Пазару и пре XVIII века. У старије српско становништво бисмо могли убројити: Старовлашане из Шароња, под Голијом, јер држе да су потомци Старовлаха који се помињу још у XV веку; Мијаљевиће из Старог Влаха; Јанковиће из Брезовице; Ђорђевиће из Островице, који су, према предању, потомци Бранковића.

Турским властима се није исплаћивало да им земља буде необрађена и ненасељена, па су настојали да је што пре и што боље наслеле било ким ко би је обрађивао. Због тога је велики везир Мустафа-паша Џуприлић објавио 1689. године „да ће се предати забораву све грешке које су Срби за време рата учинили и да се сваки слободно може вратити из емиграције у року од шест месеци“, а ко се не врати, имање ће му бити конфисковано. Наредбу је обновио и Хусеин-паша Џуприлић, који је обећао да ће бити ослобођени пореза сви они који су били побегли из Србије ако се врате на своју земљу. Било је случајева да су се неки враћали, али знатно више у северну него у јужну Србију²⁶⁶.

За етничку структуру становништва Новог Пазара, почевши од XVIII века па надаље, веома је значајна сеоба малисорских племена: Климената,

²⁶² Г. Станојевић, Србија у време бечког рата..., 185. С. Вуко-
сављевић, Историја сељачког друштва, 21.

²⁶³ Т. Ђорђевић, Становништво Србије, 2—4; Ј. Ћвијић, Бал-
канско полуострво, 134; Г. Станојевић, Србија..., 190—191. И. Косан-
чић, Новопазарски Санџак..., 37; Д. Поповић, Велика сеоба Срба..., 41.

²⁶⁴ М. Лутовац, Ибарски Колашин..., 86.

²⁶⁵ Ј. Дедијер, Нова Србија..., 293.

²⁶⁶ Т. Ђорђевић, Становништво Србије..., 20; Ј. Томић, Десет
година..., 204—205; Х. Хацибегић, Главарина..., 102.

Шкријеља (Шкреља), Хота, Шаља и Куча на Пештерску висораван почетком XVIII века²⁶⁷.

Године 1700. скадарски везир Худаверди Мехмединоговић силом је преселио 270 породица Климената, а са њима, или непосредно после њих, и Хоте, Шкреље, Шаље, Геге, из Брда (Малесија), код Скадра. „Турска је посли Карловачког мира насељила из горовитог Пилата у северној Албанији арбанашке горштаке на Пештер... која је била скоро опустела за време прве сеобе Срба“²⁶⁸.

Насељавајући Пештер Малисорима, скадарски везир је постигао два циља: насељио је пусту и ненасељену Пештер и ослободио се у Албанији бунтовних и немирних Климената и њихових суседа, традиционалних турских непријатеља.

Надбискуп Змајевић је 1705. године констатовао да католичку колонију на Пештери чине 251 кућа са 1987 чланова²⁶⁹. Међутим, сви Клементе нису остали на Пештери, већ су се, не могавши да одоле носталгији за родним крајем и да се прилагоде новим посебно климатским условима, враћали у Албанију и у два маха, у већим групама, разбијајући на том путу све турске посаде постављене да им спрече повратак. Први пут, 1707. године вратило се 147 кућа. Испред те дуге колоне људи и стоке од неколико хиљада оваци, говеди и коња, ишло је четири стотине мушкараца и три стотине жена, наоружаних до зуба. Други пут, 1711. године, вратило се још педесет породица²⁷⁰.

Мализори, који су насељили Пештер почетком XVIII века, били су католици сви од реда, па су са њима дошли и њихови свештеници, а долазили су касније и из Рима, по налогу Римске курије, како би их очували од исламизације. Они су имали своју богољубву на Пештери, у Камешница или Углу, коју су Турци порушили 1711. године због тога што су за повратак Клемента у Албанију окривљени католички свештеници са Пештери, па су сматрали да ће им се најбоље осветити ако им поруше цркву. На њеном месту су подигли цамију која им је послужила као база одакле су обављали исламизацију Малисора²⁷¹.

²⁶⁷ О пореклу Куче који су у XVIII веку насељили Пештер, а касније у већини исламизовани, има различитих мишљења. Исламизовани Кучи који су насељени у Рожајима тврде да су потомци црногорских Куче. Тако мисле и тврде и становници Ђерекара, Жабрена и неких других села и они истичу да се код њих никада није говорило албански. Донедавно је Рожаје било подељено на две махале које су имале своје цамије и гробље, у којим су живели исламизовани Клементе и Кучи и врло су се мало мешали. Исламизовани Кучи у Орљу (потомци Зук-Орље) сматрају да су од албанских Куче и код њих се говорило албански. Слично мисле и они исламизовани Кучи из Лескове и Шароња. Они се и данас презивају Кучи. С. Вукосављевић каже да су Кучи, који су насељили Пештер заједно са Клементама, исламизовани и „поарбанизовани великим делом“ (С. Вукосављевић, *Организација динарских племена*, 4). С. Дучић, дели Куче на црногорске, албанске и албанизоване (С. Дучић, *Живот и обичаји Куче...*, 34).

²⁶⁸ Ј. Томић, *О Аријутима...*, 78; Ј. Радоњић, *Римска курија*, 515.

²⁶⁹ Ј. Радоњић, *Римска курија*, 514.

²⁷⁰ Ј. Томић, *О Аријутима...*, 78—82; Ј. Радоњић, *Римска курија*, 530; С. Вукосављевић, *Организација динарских племена*, 4.

²⁷¹ Села Камешница и Угао била су најнасељенија Климентама. У Угу постоји тзв. католичко црквиште и стара цамија, најстарија на Пештери и сасвим је могућно да је то та цамија коју су Турци подигли 1711. на рушевинама цркве.

Село Камешница била је почетком XVIII века најнасељеније село Климентама. У њему су боравили католички мисионари од 1718 до 1722. године и одатле су извршили попис клименских католика на Пештери и у неким селима сјеничког, рожајског, тутинског и новопазарског краја. У документу стоји да су пописани само Клименте. Међутим, пописани су и остали Мализори (Шкријељи, Хоти, Шаље), јер се зна да су ови а не Клименте насељили нека села која су пописана (Црниш, Жирче, Крушево). Осим тога, мисионари су забележили да међу пештерским Мализорима има и мањи број припадника муслиманске и православне вере (D Ottomani e shismatici). Овај подatak нас упућује на закључак да је исламизација Мализори на Пештери почела врло рано, тако рећи одмах по њиховом насељавању на Пештери, као и то да су неки напустили католичку, а пришли православној вери²⁷².

Временом су пештерски Мализори исламизовани скоро сви. Сасвим су ретки они који су примили православље, као што су Клименте у Грлици, код Урошевца, можда Прекићи из Долова и они Срби из Рајетића на Рогозни који славе Архијакона Стевана (Стеванџан). На Пештери и у њеној широј околини, није познато да је неко остао веран католичанству. Процес исламизације, међутим, текао је веома споро и протегао се чак и на XIX век, о чему говори једна репортажа из „Новина београдског читалишта“ из 1848. године.

Камешнички мисионари су записали 1721. године да је на Пештери тада било 271 породица, са 1837 чланова, климентских католика. Међутим, према набројаним селима види се да је у питању нешто шира територија него што је Пештер. Нека тада регистрована села насељена католичким Мализорима припадају ужој ооклинини Новог Пазара: Крушево, Горанца, Јаничари, Мекиње, Долац. У Глушцу, Вучју Локви и предграђу Новог Пазара било је настањено 13 мализорских породица, са 30 лица (у документу се каже да су то били Клименте)²⁷³.

Натализитет код пештерских Мализори био је веома изражен, и овај крај, иначе пасиван и само за сточарство погодан није могао да пре храни све one који су долазили на свет. Због тога су они доста рано почели да се исељавају — не масовно, али стално. Од свих суседних крајева Пештери новопазарски крај и сам град Нови Пазар били су за њих најпривлачнији и највише их се у том правцу иселило. Није познато да су се после 1711. године више враћали према Албанији. Ова кретања према Новом Пазару, израженија него из било кога другог краја, почела су већ почетком XVIII века и још увек трају. Из једног пописа новопазарских ћемата 1717. године види се да у Ноовом Пазару има доста потомака Мализори са Пештери: Камешничани, Шарукићи, Вучелоквићи, Дукаћинци, Жирчани, Куртагићи, Глухавичани, Грачани, Дугопольци, Црнишани. Они су, као што се види, оставили стара презимена, а узели нова, обично по селима из којих су дошли у Нови Пазар²⁷⁴. Неки од њих стекли су током времена поседе у новопазарској ооклини и тако се уврстили у више градске слојеве: Шкријељи, Тимерчићи, Дервишхалитовићи, Куртагићи и др.

²⁷² Б. Петковић, *Један документ...*, 393—396.

²⁷³ Б. Петковић, *Један документ...*, 393—396.

²⁷⁴ Новопазарски сицил, АЗМ — НП; Е. Мушовић, *Новопазарска ћефилема из 1767. године*, 89—92.

Може се претпоставити да су се у Нови Пазар досељавали они Пештерци који су били исламизовани, јер се у структури новопазарског становништва не помињу православци или католици, досељени са Пештери. Могођућно је да им је примање ислама био услов да се иселе са Пештери и насеље у Нови Пазар, а онда су, укључујући се у службу и градски живот, стицали и одређена поверења и имања, а тиме и повољнији живот. Нови Пазар, као велики трговачко-занатски центар, био је непрестано примамљив за Пештерце јер се у њему ипак лакше долазило до средстава за живот. Он је и за њих био и главно снабдевачко средиште, па и данас Пештерци кажу: „Наше су најве у Пазару“.

Сеоба Малисора са Пештери није ишла даље од Новог Пазара ако ту не рачунамо Клименте који су се повукли са Арсенијем IV Јовановићем Шакабендом. У вези са тим С. Вукосављевић истиче: „Исламизирани Југословени, насељавајући поједиње крајеве, поред осталог и Санџак, постали су препрека за продирање Арбанаса у Шумадију и спречили су арбанашко опколавање Црне Горе“²⁷⁵.

Са исламизацијом Пештерца текла је и њихова денационализација. Многи од њих, нарочито они који су се исељавали у Нови Пазар, и Сјеницу, а затим они којима су у њиховим селима били суседи Муслимани или Срби, постепено су губили свој језик и обичаје. Тешко су прихватали турски језик, и број оних који је говорио турски био је веома мали. Сви од реда прихватили су српскохрватски језик — а то је био једини језик којим су се служили Муслимани — и мусиманске обичаје. Своје етничко обележје очували су у оним селима Пештери у којима су представљали компактније целине: Бороштица, Угао, Градац, Деврече, где се и данас више говори албански него српскохрватски. Јевто Дедијер у вези са тим наводи: „Под утицајем српског језика и културе, морали су да мењају свој начин говора, да науче српски акцент и многе српске речи, тако се прави Арбанаси са њима тешко споразумевају“²⁷⁶.

Међу првим становницима Новог Пазара, после 1689. године помињу се опет Дубровчани. Тако се 1704. године као власници безистана у Новом Пазару помињу Дубровчани, а 1706. године новопазарски муселим Ферхатага опорезовао је дубровачке трговце из Новог Пазара. То су вероватно они Дубровчани који су и пре 1689. године били у Новом Пазару па су за време рата побегли да би се по његовом завршетку поново вратили. То се може закључити из једног њиховог извештаја у коме се каже да су њихови домови у Новом Пазару попаљени 1689. године до те мере да је од њих остао само пепео²⁷⁷. Присуство дубровачких трговца у Новом Пазару после 1689. године, и даље, током XVIII века, говори да стари друмови Дубровачки и Бесански нису престали да функционишу, али је сигурно да њима нису више у оноликом броју као у XVII веку крстарили каравани.

После прве и друге сеобе Срба, један део турског племства, које је изгубило поседе преко Саве, насељио се у градове Санџака: Омербеговић и Ос-

²⁷⁵ Са Арсенијем IV Јовановићем Шакабендом повукло се око 200 католичких Клименти и на север. Двадесетак година касније, око 80 их се вратило у Турску, јер нису могли да се прилагоде новим условима живота преко Саве и да „подносе батине од Немаца“. Ти који су се вратили исламизовани су, а потомака оних који су отишли у Срем има сада у селима Ртковац и Јарак.

²⁷⁶ Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 277.

²⁷⁷ В. Винавер, *Дубровник и Турска...*, 37 — 41.

манбеговићи у Новом Пазару, Спаховићи и Гарибовићи у Сјеници, Дервићи и Хаџајлићи у Бијелом Пољу, Туркмановићи у Новој Вароши, Мезилцићи у Пријепољу, Шећерагићи у Новој Вароши, Хацијатлагићи у Пљевљима, Ђоровићи у Бихору. Код њих се и данас чува предање према коме су дошли из Славоније или Будима и кажу да су потомци турских спахија. У сећањима новопазарских Омербеговића и Османбеговића стоји да је њихов предак био турски официр мађарског порекла. У народу су све дошљаке са севера називали Мађарима и Хрватима (јер су дошли из Мађарске и Хрватске) па предање каже да од тада, а везано за њих, потичу неки топоними: Мађари — код Тутина, Хрвати — код Рашке. Они су у овом крају добили нове спахилуке као компензацију за оне изгубљене преко Саве. Истиче се да су били осиони и неподношљиви од пређашњих спахија и да су сурово поступали са рајом. „Тек од како су се почели досељавати у наше земље Муслимани из изгубљене Угарске, па редом из других земаља, одонда су и настале највеће тешкоће за рај“²⁷⁸.

Део новог племства у Новом Пазару формиран је и од турских официра који су се истакли у ратним збивањима на овом тлу после 1689. године. Такви су били Осман-паша Суша, чији су потомци данашњи новопазарски Шушевићи, и Ферхат-ага, родоначелник познате новопазарске феудалне породице Ферхатагића, која је од почетка XVIII века па све до 1837. године давала Новом Пазару муселиме.

Нови Пазар се није био ни опоравио од тешких ратних мука из 1689. године, а дошли су други ратови: 1716 — 1718. и 1737 — 1739. г. У овом другом, аустро-турском рату, Нови Пазар и његов крај доживели су нова разарања. За кратко време 1737. године Нови Пазар је био у рукама устаника, а када су се повукли „с капетаном Станишом, оставили су град празан и пуст“²⁷⁹.

За устаницима и Аустријанцима повукао се знатан број хришћана из новопазарског краја, придружујући се Арсенију IV Јовановићу Шакабенди, пећком патријарху. Међу њима било је доста и климентских католика са Пештери, јер су у поменутом рату учествовали заједно са Србима и Црногорцима против Турака. Надбискуп Тома Томичич јавио је 1855. године: „Пре рата Аустрије с Турском (1737—1739) у Новом Пазару је било много католичких кућа, али је један део католика избегао у Угарску, други посечен од Турака, а трећи се потурчио“²⁸⁰.

Прву пустош у новопазарском крају оставиле су војске које су крстариле у поменутом рату (1737—1739) и после њега. Тако је изузетно запамћен пролазак турских аскера 1770. кроз новопазарски крај, када су нанете огромне штете пре свега хришћанима: „Војска изеде жито и сир и масло и краве и овнове и хришћански домови од зулума опустоше. Сиротиња бе-

²⁷⁸ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва I*, 12.

²⁷⁹ Глиша Елезовић наводи да је Нови Пазар страдао у пожару 1785/86. године „за време напада одметника под војством Млатишуме и Палићака“. Међутим, биће да је дошло до неке грешке јер те године нису били живи ни Млатишума (Станиша Марковић) нити Палићак (Мојсије Рашковић) и вероватно да се то односи на 1737. годину, када је Нови Пазар заиста страдао. Поред тога, није уопште познато да је Нови Пазар катастрофално страдао било ој кога 1785. године (Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. I, 908, ФН).

²⁸⁰ Ј. Радонић, *Римска курија...*, 677 (Вероватно се ово повлачење односи и на католичке Клименте са Пештери јер су и у овом рату учествовали против Турака, услед чега је уследила и њихова велика сеоба преко Саве.)

жаше по леду и снегу и плакаху љуто на горку судбину... И тада Трговиште (вероватно данашње Рожаје) опусте од зулума²⁸¹. Као раније, и касније, тако су и тада заразне болести харале по Новом Пазару и допринеле проређивању његовог становништва. Тако је 1760. године у Новом Пазару била велика епидемија куге. Од ње је 1765. године умро дубровачки трговац у Новом Пазару Петар Мильковић, а 1783. године регистрован је у граду на Рашки велики помор од куге²⁸². Заразне болести у овом крају у XVIII веку биле су тако честа појава да је народ „навикнут на честе епидемије куге и умирања од ње, слабо на то обраћао пажњу“²⁸³.

Услед ратних тешкоћа и економских неприлика у које је Османска Царевина све више упадала, повећавају се старе и намећу нове порезе, што је положај раје учинило још тежим. То је, свакако, главни разлог што је хајдучија све више узела маха и што су шуме на путу Дубровник—Софija, којим се и даље обављала трговина, биле пуне хајдука, па је „цела земља готово опустела..., а остатак живи у великој беди и глади“²⁸⁴. Та хајдучија је наносила огромне материјалне штете, па су турске власти предузимале различите мере како би заштитиле друмове од „разбојника“. Поред осталог, Турци су сматрали одговорним целокупно становништво неког села за обезбеђење друма и уопште за борбу против хајдучије, а у накнаду за то ослобађали су их извесних пореза²⁸⁵.

У скоро опустеле пределе новопазарског краја долази муслиманско и хришћанско становништво са Пештери, из Бихора и Црне Горе. Бегови и аге их радо примају и без неких посебних услова, јер није имао ка да обраћује земљу²⁸⁶. Било је и случајева присилног пресељавања. Тако је 1768. године Смаил-паша пазарски преселио неке Бјелопавлиће у новопазарску нахију²⁸⁷. Сматра се да су њихови потомци данашњи Јакшићи у Ибарском Колашину и Новом Пазару и Ђурићи у Црепуљама. Јакшићи су током времена стекли велико поверење код турских власти па су били спахије, а они у Новом Пазару познати трговци, редовни чланови хућумета (турске управе) и утицајне личности.

После свих тих тешкоћа у којима се нашао Нови Пазар у XVIII веку, његова трговина, која је била жила кузвица овог града, није престајала, а њени носиоци били су врло упорни Дубровчани. Према неким извештајима, они су и у самом граду били изложени неприликама. Тако је дубровачки трговац из Новог Пазара Богашиновић морао 1717. године да напу-

²⁸¹ Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 3355 (Јован Ковачевић, сматра да се овај догађај односи на Трговиште код Новог Пазара; Саопштење на Симпозијуму о Расу и споменицима у долини Рашке, 1976. године у Новом Пазару). Међутим, тешко би било схватити да је у то време Трговиште код Новог Пазара било насељено и сасвим је извесно да је Г. Елезовић био у праву када сматра да је у питању данашње Рожаје и да се у то време под именом Рожаје сматрао цео рожајски крај, а градић — данашње Рожаје — Грговиштем (Г. Елезовић, *Турски споменици I*, 905 ФН).

²⁸² В. Винавер, *Дубровник и Турска...*, 61.

²⁸³ В. Илић, *Историјски развој здравства*, 14.

²⁸⁴ С. Димитријевић, *Дубровачки каравани...*, 72.

²⁸⁵ Х. Иналџик, *Османско царство*, 73, 211 (Ова клаузула да Турци задужују село да пази на друм и да у случају пљачке на територији неког села оно сноси последице, позната је и пре XVIII века.)

²⁸⁶ М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 40.

²⁸⁷ Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, бр. 3323.

сти овај град и да нађе уточиште код пештерских Климента, док се у другом извештају наводи како су Дубровчани растерани из Новог Пазара после рата 1737 — 1739. године. Па ипак, „једино место које су наши трговци задржали од толико старих које су некада држали у царству — то је Нови Пазар“²⁸⁸.

Од 1715 до 1755. године у Новом Пазару је било око шездесет дубровачких трговаца — петнаест врло богатих, а остали осредњи²⁸⁹. У једном извештају стоји да је Нови Пазар средином XVIII века припадао скопској дијацези, и да је у њему било 36 дубровачких породица. Најистакнутији међу њима био је Фране Богашиновић, који је у својој кући у Новом Пазару основао капелу, у којој се служила миса сваког дана. Надбискуп Томићић помиње 1855. године католичку цркву у гробље у Новом Пазару, а Иван Фране Јукић је записао, 1852. године, да је у Новом Пазару видео напала порушен самостан франшикански свете Ане²⁹⁰. (Сада у Новом Пазару нема ни трага ни од цркве ни од гробља дубровачког и нико не зна где су се налазили.) Од Дубровчана који су у XVIII веку били настањени у овом граду, неки се помињу: Јозо Марковић, Стјепан Кунић, Матија Бошковић, Фране Богашиновић (1723), Марко Божковић (1727), Јаков Путниковић (1728), Марко Петручи (1730), Драгојло Радић, Иво Брајчић, Матија Зебић, Матија Кунић, Доминико Николић²⁹¹.

У другој половини XVIII века број дубровачких трговаца у Новом Пазару је знатно смањен, али их је било још увек доста. Тако се, од 1750 до 1800. године помиње четрдесетак новопазарских Дубровчана, а неки и појединачно: Влахо Кунић, Антун Битер, Антун Брбора, Антун Кунић, Иван Бошковић, Иван Добросављевић. Синови Луке Мильковића, власници безистана у Новом Пазару, уступили су безистан јеврејским трговцима 1776. године јер је то време када слаби дубровачка континентална трговина, што је прецизније дефинисано 1771. године: „Одавно је престала наша трговина на суву“ и тада све више Муслимани преузимају новопазарску трговину у своје руке²⁹². Ово је, колико је познато, први помен новопазарских Јевреја. (О њима се говори у посебном поглављу у XIX веку.)

Ако сумирамо сва ова метанастазичка кретања, крајем XVII и у XVIII веку, долазимо до закључка да су она тада била најбројнија, најобимнија и најмасовнија. Тим се обама је наш крај био захваћен више него иједан крај босанског пашалука, а ситуација у том погледу била му је врло слична ситуацији у Србији. Становништво Србије, некадашњег смеђеревског санџака, било је тада проређено до граница невероватноће. Тако је аустријска окупација 1718. године затекла Србију готово пусту. На селу је било једва четири хиљаде породица, са 50 — 60 хиљада становника. Године 1737. Србија је могла имати 80 — 100 хиљада становника, а 1740. године овај број је смањен на око 60 хиљада лица²⁹³.

Специфичност миграционих кретања у новопазарском крају отледа се у томе што је становништво у њему врло брзо надокнађивано доласком

²⁸⁸ В. Винавер, *Дубровник и Турска...*, 41 — 46.

²⁸⁹ В. Винавер, *Дубровник и Турска...*, 46 — 59.

²⁹⁰ Ј. Радонић, *Римска курија*, 559 — 664. И. Ф. Јукић, *Путопис*, 128.

²⁹¹ В. Винавер, *Дубровник и Турска...*, 46 — 59.

²⁹² В. Винавер, *Дубровник и Турска...*, 113, 114, 125.

²⁹³ Т. Ђорђевић, *Становништво Србије...*, 25; *Историја народа Југославије II*, 1279.

планинца. Сигурно је и то да се становништво склањало по планинама у време неприлика, не одмичући се од града, па се враћало на стара огњишта чим се ситуација смири. Тако је Нови Пазар крајем XVIII века имао између 10 и 12000 становника²⁹⁴, што, према просеку становништва Србије или босанског пашалука, значи ипак доста. Кад не бисмо знали да су у време о коме говоримо биле изражене многе и највеће сеобе и из нашег краја, имао би се утисак да није било већих кретања становништва из нашег града²⁹⁵.

МИГРАЦИЈЕ, ИМИГРАЦИЈЕ И СТРКТУРА НОВОПАЗАРСКОГ СТАНОВНИШТВА ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА

Освит XIX века означава почетак организованих ослободилачких покрета на Балкану, а њихов лучнонаша и претеча био је први српски устанак. Ови покрети и све што им је претходило били су пропраћени знатним метанастазама у балканским земљама. Новопазарски санџак био је тада једно од најизраженијих метанастазичких подручја јер је био позорница бурних и значајних дogaђаја током читавот XIX века.

Разлози за бројна миграциона кретања санџачког становништва у XIX веку, када је, готово у целини, изменењена његова структура, јер је нестало старо а дошло ново становништво, веома су различити и треба их тражити у врло тешком економском положају који је још више отежан немирима и ратним годинама; у многим новим и тешким наметима, у даљем, иако нешто блажем процесу исламизације; у примамљивим понудама српске владе да се насељи Србија, која је била богатија, за живот погоднија него брдски предели Санџака, а уз то и од 1833. слободна; у акцијама да се насељи топличко-куршумлијски крај; у глади, болестима и тежњама планинца да сиђу у плодне равнице.

О тешком положају пре свега Срба у Санџаку у XIX веку постоје бројни подаци код путописаца, царинских извештача са Јавора и Рашке, као и историчара. Навешћемо само неке од њих: Никола Васојевић, енглески вицеконзул у Новом Пазару, извештава 1840. године: „Турци врше свакодневна насиља над женама и децом, а деца се присиљавају да пређу на ислам, а хришћанске богомоље се обешчашћавају“²⁹⁶. Ако се може веровати Николи Васојевићу, онда том извештају нису потребни коментари. О несносном положају Срба у новопазарском крају и шире од њега, потресни су извештаји путника Ирбијеве и Макензијеве, Еванса, као и Александра Гиљфердинга²⁹⁷. На основу тих и других података и извештаја, као и архивских материјала, слику о том стању комплетирали су: Иван Косанчић, Јевто Дедијер, Емилио Цветић, Владимира Стојанчевић и други. Они су, међутим, са малим изузетцима, говорили само о тешком положају Срба, занемарујући не много лакши положај и живот Муслимана. У новим условима, пропраћеним општим тешкоћама Османске Царевине, по-

²⁹⁴ К. Костић, *Наши нови градови...*, 31.

²⁹⁵ Средином XVIII века и Босна је била веома много разређена становништвом. „Број Муслимана у Босни смањен је од 1732—1737. године за 66 хиљада због куге и ратовања“ (М. Хаџијахић, *Неки резултати...*, 291).

²⁹⁶ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, 190.

²⁹⁷ А. Гиљфердинг, *Путовања...* 237.

ложај Муслимана, нарочито санџачких, био је такође веома тежак, посебно средњих и низких друштвених слојева. Терет ранијих и нових обавеза падао је и на њих свом тежином. Од 15917 мусиманских сељака у новопазарско-тутинском крају, колико их је било крајем XIX века, 12734 били су у чифчијском односу²⁹⁸. То је свакако један од битних разлога што се, поред српске јавља и мусиманска хајдуција и што све чешће Мусимани, заједно са Србима, учествују у акцијама против Турака. Тако су се у Рожају и Бихору, 1853. године, побунили против турских власти удруженi мусимански и хришћански сељаци, одбивши да плате намете. Тако је „у суштини економски положај мусиманских сељака у систему турског феудализма био сличан положају хришћанских сељака“²⁹⁹.

Услед великих економских оптерећења и наталитета, село је било изложено великом сиромашењу. Огроман број сиромашних сељака у Санџаку бежао је у градове, тражећи тамо хлеба, тако да је „готово целокупно становништво у санџачким градовима досељено са села“³⁰⁰. Нови Пазар је у том шогледу био врло карактеристичан јер у структури његовог српског становништва готово да се не може наћи породица чији би преци били из времена пре 1800. године, већ су сви, како то истиче Јевто Дедијер, досељени са села. Иако не баш тако изразита, ситуација је била слична и са мусиманским становништвом.

Прилив сеоског становништва у XIX веку у Нови Пазар изазвао је масовно осиромашење градског живља, који, у скученим условима економског живота овога града, није могао да обезбеди солидну језистенцију. Новопазарски песник Сулејман Табаковић из XIX века каже да је Нови Пазар пун сиротиње („Све фукара голи факир“), да у њему царују неправда, корупција и анархија³⁰¹.

Не знамо да ли је и у Новом Пазару настављена исламизација у XIX веку, али у његовој околини јесте, али знатно мање него раније. Владимир Стојанчевић истиче да је у Старој Србији у XIX веку исламизација ћршена знатно мање него раније и да је она вршена у „виду појединачног и породичног добровољног прелажења на ислам“³⁰².

О томе да је на Пештери у XIX веку још увек текао процес исламизације говори репортажа „Новина читалаштва београдског“ број 12 од 12. III 1848. године:

„... У овим пределима (Пештер) има и таквих домаова, у којима се налазе по два брата, пак један верује Христу, а други Мухамеда, један клања, а други се хрсти. У неким кућама има и по три брата и сви држе да су Турци, а отац им је Србин, и тако синови клањају, а отац се хрсти, а када Бајрам дође, сви заједно прославе, отац иде у цркву, а синови у цамију. У овим пределима и то се може наћи да два брата Турчина, у једној кући живећи, један држи за жену булу, а други христијанку, па једној име Ана, а другој Назија“.

Иван Косанчић је записао:

„У садашњем мусиманском становништву у Новопазарском Санџаку има много потурчених Срба, који су прешли на ислам највише од сто

²⁹⁸ В. Шалипуровић, *Раоничка буна I*, 16.

²⁹⁹ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, 236, 314, 384.

³⁰⁰ И. Косанчић, *Новопазарски Санџак...*, 36.

³⁰¹ Е. Мушовић, С. Табаковић..., 137—142.

³⁰² В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, 384.

година на овамо, а и много доцније... Многи су примили нову веру да би избегли тешке зулуме и муке. Код њих се чува традиција и везе са хришћанима и многи су задржали стара презимена³⁰³.

На не тако давну исламизацију указују и бројна заједничка српско-муслманска презимена којих у новопазарском крају има у знатном броју: Ђукићи, Ђеранићи, Чековићи, Чоловићи, Гредићи, Губеринићи, Карапићи, Каришићи, Коматине, Корачи, Ковачевићи, Кучевићи, Лековићи, Луковићи, Паламаревићи, Пејовићи, Раденковићи, Танкосићи, Трипкоњићи.

До 1930. године данашњи Хајровићи из Вржегрнаца, презивали су се Марковићи. Народ их још увек зове Марковићима. Слично је било и са Муслманима Драшковићима из Лукара, који су недавно узели презиме Тахировић.

За миграциона кретања санџачког становништва у XIX веку изузетно су значајна настојања да се насељи Србија, која је у првој половини XIX века била слабо насељена. Познато је да су Карађорђе, кнез Милош и Михаило Обреновић настојали да насеље Србију брђанима обећавајући им врло примамљиве услове, што је, посебно за становнике Санџака, било врло привлачно. Тако „до 1833. ма ко се настанио у Србији признавао се за сопственика земљишта које је заузимао“³⁰⁴. Због тога се српско становништво из Санџака масовно исељавало, особито у Шумадију.

Српски живаљ из Санџака, у односу на црногорски, који се такође у великом броју исељавао у Србију, а кога је пут водио преко Санџака, имао је велика преимућства у вези са исељавањем у Србију јер му је граница била близу, а пут краћи, па су они углавном отишли, а уместо њих дошли су и задржали се Црногорци. Због тога што су исељавања узимала тако великог маха, постојала је могућност да се сви Срби иселе из Санџака па је српска влада често доносила одлуке о затварању граница и забранила усељавања у Србију како се не би „проређивало православно становништво у још неослобођеним крајевима“. Тако је Закон о насељавању странаца у Србију, који је потписао кнез Михаило, 10. фебруара 1865, био повучен исте године³⁰⁵.

На тако рећи масовне сеобе санџачких Срба утицала су настојања и апели да се осамдесетих година XIX века насељи и топличко-куршумлијски крај.

Значајан фактор који је утицао на миграције у нашем крају биле су гладне године и болести. Тако се као гладне године, пропраћене болестима, помињу: 1815, 1817, 1818, 1839, 1863, 1874. Од осам епидемија колере, које су харале Европом од 1860 до 1912, ни једна није мимоишла Нови Пазар. У свим тим годинама биле су врло изражене сеобе, особито српског становништва, а по масовности истицала се она 1863. године³⁰⁶.

Да овоме додамо и констатацију Г. Гравје да је и у XIX веку „Санџак био у неку руку природни канал, којим је одлазио сувишак планинског становништва, које се осећало стешњено у својим планинама“³⁰⁷.

Процес миграција санџачког становништва текао је скоро непрестано током целог XIX века, али су те сеобе бивале повремено масовније на

³⁰³ И. Косанчић, *Новопазарски Санџак...*, 20—21.

³⁰⁴ Г. Гравје, *Новопазарски Санџак*, 13—14.

³⁰⁵ М. Хаџијахић, *Неки резултати...*, 298.

³⁰⁶ В. Илић, *Историјски развој здравствене службе...*, 6, 14.

³⁰⁷ Г. Гравје, *Новопазарски Санџак...*, 13.

пример сеоба после Карађорђевог похода и повлачења из Санџака 1809; после тога — 1821; затим у време реформи султана Махмуда II, тридесетих година XIX века; за време глади и војевања Омер-паше Латаса 1863—1865; после Берлинског конгреса 1878. и 1882, када је почело насељавање топличко-куршумлијског краја.

Српски народ у новопазарском крају, трпећи бројне неприлике и насиља од турских власти, дао је свој допринос припремама првог српског устанка. Средиште оних који су се одметнули од турских власти, као и касније легло устаника, била је планина Голија. Да би осујетили српске акције, Турци су још 1790. године предузели казнену експедицију на Голији, похватали велики број српске деце и жена, спровели их на тржишта Леванта и продавали³⁰⁸.

У време Карађорђевог похода на Санџак, велики број муслиманско становништва из Новог Пазара и околине склањао се по шумама и збоготовима, а у знатном броју се повукло према Босни. Иво Андрић је то описао у својој приповеци *За логоровања* на следећи начин: „Варош (Вишеград) пуня је избеглица из Ужица, Новог Пазара и Сјенице. Све што је бежало пред Карађорђем слегло се овде устрашено, голо и босо, без хране и новца“. Такође се у великом броју повлачило муслиманско становништво према Македонији и даље ка Цариграду и оно се више није враћало. Чињеница је да је град Нови Пазар 1809. године доживео још једно велико разарање и расељавање јер је био попаљен и, како то истиче Вук Каракић, „поаран“. Предање каже да је тада извршен покољ оних мусиманских грађана који су се били склонили у цамији на врху данашње Улице ослобођења те да је том улицом (ту улицу називају још и Судски сокак) текла људска крв, па је она због тога донедавно била позната под именом Масли сокак. Покољ је извршен и у Сјеници, онда када се сјеничко становништво било већ предало. А. Протић наводи у својој *Повесници* да су устаници тада посекли две и по хиљаде глава у Сјеници и да су их набили на коле³⁰⁹.

Када се Карађорђе повукао из Санџака, после неколико веома значајних победа, онда се за њим повлачило и српско становништво у великом броју, па је записано: „За време Карађорђевог похода на Нови Пазар и касније, преселили су се из вароши, а нарочито из околине, многи Срби у Србији и тај се процес није никако заустављао. Раселили су се и многи мусимани“³¹⁰. Према томе, за време првог српског устанка била су масовна кретања санџачког становништва свих конфесија и тај процес је настављен током целог XIX века. Мусиманско становништво се кретало према Босни, Косову и Македонији, а српско — углавном према Србији. Тако се наводи да је новопазарски владика хаџи Захарије побегао 1821. године са шездесет душа у Црну Гору, а оставио два или три калуђера у манастиру. Те исте године жале се трстенички сељаци како су им људи из новопазарског краја одузели њиве и ливаде. У тамснијем селу Руђеници насељили су се 1821. неки Марко и Никола из новопазарске нахије³¹¹.

³⁰⁸ Ј. Радонић, *Римска курија...*, 677.

³⁰⁹ Са излагања др Васе Чубриловића 1954. на Академији у Београду, која је посвећена 150. години првог српског устанка. Вук Каракић, *Први и други српски устанак*, 163. А. Протић, *Повесница...*, 15.

³¹⁰ Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 291.

³¹¹ Д. Вуловић, *Нахија пожешка...*, 57 и 62. Вероватно су ови калуђери остали у Петровој цркви јер је она била седиште епископа.

Масовна сеоба Срба из Санџака према Шумадији била је 1822. године, када је „велики број Срба из Санџака побегао у Кнежевину Србију“³¹². Године 1827. десет до петнаест српских породица из новопазарског краја иселило се у Липово и Реово код Караванџа, јер нису могле да издрже више велика пореска отпорећења. Следеће, 1828, због истих разлога иселили су се неки Срби из новопазарског у чачански крај, а 1829. око сто кућа хришћана од Гусиња, Бихора и Пештери доселило се у Сјеничко поље „због које каквих неправди“ и чекали су згодну прилику да се пребаце у Србију³¹³.

Тридесетих година XIX века новопазарски крај, као и цела Босна, био је захваћен покретима Муслимана против реформи султана Махмуда II. Око 12000 Муслимана из Босне прошло је преко Новог Пазара на путу за Косово. Њима се придружио велики број Новопазарца, па су однели значајну победу над султаном војском код Липљана. Пролазак те војске, а затим и долазак турске војске, изазвали су нове велике економске и политичке погрешке у овом крају. Да би се прехранила та силна војска, требало је прикупити велике количине хране, а она је купљена од муслиманског и српског становништва уз употребу силе, при чему нису били попитећени ни бегови и аге. Ове нове обавезе погоршала су и онако тежак положај сеоског и градског становништва, па се санџачко становништво и тада исељавало.

Станење се нарочито погоршало када је сломљен отпор султанових противника. Настали су тада бескомпромисни обрачуни између присталица и противника султанових, при чему су ови први тирански поступали и завели страховладу. У том погледу се нарочито истичао новопазарски мурселим Ејуп-паша Ферхатагић. Он је у својој другој владавини (1832—1836) протерао из новопазарског краја у Малу Азију око двеста педесет муслиманских породица јер нису хтели да испуњавају царску обавезу. Испред Ејуп-пашине страховладе, коју је на крају и сам платио животом, склањали су се и Срби. Тако је 1833. године одсељено из новопазарског краја у Србију пет стотине шеснаест лица која су се насељила у Ариљу, Јавњици и Ужицу. Шест година касније тражило је педесет новопазарских породица да се исели у крупнечачки крај³¹⁴. Исељавања Санџаклија су била тако масовна да се наводи како су Бихорци и Пештерци насељили, у првој половини XIX века, села Космај: Врбицу, Ропочево, Сопот, Кораћицу, Врачево, затим Гружу, љубићка села, села код Чачка и Лепенице³¹⁵. Јован Цвијић налази у скоро сваком селу Шумадије досељенике из Сјенице и Пештери³¹⁶. По исељеницима из Санџака бројна места у Србији су добила имена: Корићани — код Кнића, Врачево — код Космаја, Сеничани — код Аранђеловца.

Као што се види, услед многих сеоба у првој половини XIX века етничка структура новопазарског становништва веома много је изменењена, изразито код српског и видно код муслиманског становништва. Међутим, тешко је дати прецизније податке о томе колико се тога становништва

³¹² М. Војводић, *Нови Пазар...*, 246—253.

³¹³ Д. Вуловић, *Нахија по жешика...*, 249, 256.

³¹⁴ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, 143, 236, 389—393.
И. Косанчић, *Новопазарски Санџак...*, 51.

³¹⁵ М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 152—153.

³¹⁶ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво...*, 129.

иселило, јер о томе нема тачних података. Према једним, новопазарски крај (вероватно већи део Санџака) напустило је у првој половини XIX века око седам стотина српских породица³¹⁷. Ако упоредимо податке пунописаца, онда се до поузданних закључака не може доћи, али се и из њих види да су миграције биле велике: Барон Гамери наводи да је Нови Пазар почетком XIX века имао 9000 становника; Пуквиљ (1807) наводи цифру од 12000, а Амадеј Шомат (1808) 15000 становника. Овај последњи истиче да новопазарско становништво чини 5000 Турака, 100 Јевреја, 600 Цигана, а остала су православни Срби³¹⁸. Међу онима који су тада привремено боравили у Новом Пазару, нарочито за време митровданског панаћура, који је трајао и по месец дана, могли су се срести: Албанци, Босанци, Немци...³¹⁹. Упоређивањем ових бројева, који су доста непоузданни, са онима из каснијих година, на пример из 1838. године, када је Нови Пазар имао 6000—8000 становника, или са Јукићевим подацима из 1858. године, према којима је Нови Пазар имао 12000 становника, онда се може закључити да су сеобе биле честе. Међутим, о броју исељених Санџаклија тешко је дати прецизне податке због тога што је у то време било и велико усељавање у Санџак, нарочито Брђана, Црногораца и Херцеговаца.

Притиснути пре свега економским проблемима, Брђани, Црногорци и Херцеговци су се у XIX веку исељавали у Србију, „где је било доста пусте земље“, и то са знањем и без знања власти. Овај процес њихових миграција трајао је, са повременим прекидима, током целог XIX века. Да су то често биле веома масовне сеобе говори и податак према коме се, 1889. године, иселила, у три групе, из Црне Горе у Србију 1081 породица са 7235 лица³²⁰. Највећи део се повлачио преко Санџака, особито онај који се крећао према Куршумлији и Топлицама, јер је то била најкраћа и најбоља веза.

Намера Брђана, Црногораца и Херцеговаца била је да се наслеле у Србију, али су се многи, из различитих разлога задржали и остали да живе у Санџаку. Они су се првобитно задржавали у Санџаку на одређено време, како би се одморили од напорног и дугог пута и због регулисавања граничних прелаза. Јован Цвијић је то овако прокоментарисао: „Често исељеници нису ишли из земље матице у земљу колонизације, већ су се краће или дуже задржавали у пролазној или етапној земљи, тј. они што су стизали са црногорских Брда задржавали су се око Сјенице и на Пешићи и у Старом Влаху, пре него што сађу у Моравску Србију“³²¹.

Међу исељеницима који су се преко Санџака кретали према Србији помињу се: Бјелопавлићи, Пипери, Васојевићи, Кучи, Дробњаци, Морачани, Колашинци, Ровчани, Братоножићи. Они међу њима који су, из било којих разлога, остали да живе у Санџаку, заузимали су места раније исељеног српског становништва јер „Рашана заосталих из старина тешко да има у Санџаку. Све је досељеник“³²¹.

Вишегодишњим испитивањем дошли смо да сазнања да у композицији српског становништва новопазарског, тутинског и сјеничког краја

³¹⁷ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, 143, 236, 389—393.
И. Косанчић, *Новопазарски Санџак...*, 51.

³¹⁸ К. Костић, *Наши нови градови...*, 190.

³¹⁹ Б. Пејовић, *Исељавање Црногораца...*, 49, 132—136, 151, 219, 407, 423.

³²⁰ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво...*, 123.

³²¹ И. Косанчић, *Новопазарски Санџак...*, 25—26, 35, 142.

готово да нема ни једне породице чији преци нису досељени из Црне Горе, Брда и Херцеговине у XIX веку. Код тог света веома је добро очувана традиција о том пореклу (црногорско-херцеговачком), очувани су обичаји који се данас могу срести једино у Црној Гори, црногорски нагласак речи, јекавштина, акцентовање речи, фолклор и народни мелос³²².

Било је више разлога што се поменутото становништво задржало у Санџаку. Један од најважнијих је често затварање границе и забрана усељавања у Србију. Такве одлуке су највише погађале оне који би дошли до границе, па су остајали у Санџаку не могавши да се пребаце и уселе у Србију нити пак да се врате у Црну Гору и Брда. Тако су се од око сто педесет породица Дробњака, које су 1812. кренуле за Србију, многе задржале у селима Старог Влаха и око Новог Пазара. Или „новембра 1882. око сто педесет црногорских породица, које су кренуле за Србију, само што су прешле Нови Пазар, забрањен им је улаз у Србију“. Сметње око исељавања настајале су и због тога што је српска влада ограничавала улазак оних лица која долазе из Црне Горе, а без средстава су са животом, као и одлуке црногорске владе да се не издају пасоши за исељавање онима који имају ма шта своје у Црној Гори.³²³

Тим многим миграцијама у XIX веку били су погођени бегови и аге, па и сама држава јер је земља запуштена и није имао ко да је обрађује. Због тога су муслимански феудалци задржавали пролазнике, молећи их да остану на њиховим читлудцима да обрађују земљу, у почетку без неких већих обавеза и уз гаранцију личних и верских слобода. Често се дешавало да су се бегови и аге међусобно свађали око тога коме ће припасти чифчија. Тако су се посвађали бегови Хајдарпашићи и Ђоровићи око насељавања Вучетића (Морачена) у Долину и Сувом Долу на Пештери. Када су се Рабреновићи (чији су потомци данашњи Спасојевићи у Бриници код Сјенице) зауставили у Сјеничком пољу да се одморе од напорног пута за Шумадију, пред њих је изашао бег и замолио их („пошто сте добри људи“) да као чифчије остану код њега и да за настањивање бирају место које желе у Сјеничком пољу. Када је један од пролазника показао прстом на данашњу Брињипу, бег је рекао: „Нека вам је срећно“, и, попевши се на брежуљак, јатаганом махнувши у два правца, рекао што је од тада њихово. Тако су они остали да трајно живе у Брињици. Прилике су очигледно биле такве да су сада бегови и аге морали да моле и љубазније поступају према чифчијама, за разлику од ранијих и каснијих времена, када су према овом становништву били груби и нељубазни.

Истовремено док су се Срби исељавали у Србију, а у Санџак досељавали Брђани, Црногорци и Херцеговци, досељавало се муслиманско становништво из Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, јер је „Санџак служио као склониште већине муслимана српске расе, који су редом остављали динарске земље које су прешле у руке разних хришћанских држава, Свакад, кад год је један комад султанове земље падао у руке хришћанима, увек су овде (у Санџаку) придолазиле њихове масе“³²⁴.

³²² Ове податке сам прикупио после десетогодишњег испитивања обиљежених села у општинама Тутин, Сјеница и Нови Пазар.

³²³ Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногораца...*, 408 — 409, 130 — 138. И. Косанчић, *Новопазарски Санџак...*, 35.

³²⁴ Г. Гравје, *Новопазарски Санџак...*, 11.

Тај процес усељавања муслимanskог света, нарочито из Србије, приметан је још од 1804, видније од 1833. и 1867. године. У новопазарском крају и данас има потомака тада досељених породица из Србије: Дервиш-нурвићи из Новог Пазара, досељени су из Карањовца (Краљева), Бејковићи и Нишлије из Новог Пазара, а по предању и Маврићи из Пожеге, досељени су из Ниша; Хаџиавдићи и Бајрактаревићи (Кладнички) из Ужица. Број оних који су досељени из Црне Горе, Босне и Херцеговине много је већи и о њима ће се посебно говорити.

Досељено је у новопазарски крај и нешто албанског становништва, неколико родова Мурића из Мурије — у Северној Албанији и Гашана — са Косова. Они су првобитно насељили нека села око Новог Пазара, али су убрзо силазили и у сам град. Тако се наводи да је осамдесет породица Мурића населило Нови Пазар, долазећи из ближе околине. Међутим, они су се врло брзо ородили са Муслиманима, изгубили ранија обележја: језик, обичаје, начин одевања, тако да се сада сви идентификују као Муслимани иако су многи од њих задржали раније презиме Мурићи³²⁵. Такође су и бројни Гашани променили презиме, а оних који су задржали старо презиме има само у Вапи, код Сјенице.

На нове миграције и имиграције сандачког становништва утицали су догађаји за време и после босанско-херцеговачког устанка 1875. године. Ти догађаји нашли су одјека и у новопазарском крају, а Нови Пазар је у време јаворског рата 1876. био велико војно средиште јер се испред српске војске, којом је командовао Чолак Антић, повлачила турска војска према Новом Пазару. Истиче се да је тада у Новом Пазару било концентрисано: 6300 низама, 860 редифе, 1200 коњаника, 450 тобција. Истовремено се водила велика дипломатска активност око Новог Пазара. Тако је 16. јануара 1878, на састанку Министарског савета Србије, изнет захтев да се Нови Пазар прикључи Србији, а девет дана касније Игњатијев је преговарао са Турцима „да се уступи Ниш Бугарској, а у замену Нови Пазар Србији“, што је кнез одбио јер је било „противно интересима Србије“³²⁶. Разуме се, сви ови и други догађаји били су пропраћени великим миграцијама, а међу њима посебно место припада сеоби мухацира (муслимански исељеници) и усељавању Срба у Топлице и Куршумлију.

Разматрањем сандачких миграционих кретања могу се уочити одређене карактеристике. Наиме, много су се више кретали хришћани, док је кретање Муслимана, све до 1878. године, имало некако привидан карактер, разуме се, ако се изузему 1689. и 1809. година. Могло би се претпоставити да су сеobe муслимanskог становништва — посебно ако се оно одвоји од турског или других оријенталних примеса — када би ово становништво било приморано на сеобе, онда су оне имале привидан карактер: ово становништво се склањало по шумама или суседним местима, па би се поново враћало у град и свој крај када би се за то указала прилика. То је Јован Цвијић прокоментарисао на следећи начин: „У метанастазичкој области има један део нашег народа који је био најмање покретљив. То су муслимани Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака до планине Рогозне“³²⁷. За разлику од тога „покретљивост српског становништва у Новопазарском Санџаку јача је него у ма којој другој области нашег народа“³²⁷.

³²⁵ Р. Ж. Петровић, *Становништво...*, 232.

³²⁶ Н. Шкеровић, *Записници...*, 186, 195—196, 338, 340, 342.

³²⁷ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво...*, 137.

Ситуација се у том погледу знатно мења после босанско-херцеговачког устанка, 1875. године, и Берлинског конгреса, 1878. године. Отада у великом броју долазе муслуманске избеглице из Херцеговине, Босне, Црне Горе, а на граници два последња века и из Лимске долине.

Први мухацири почели су да долазе у Нови Пазар још у првој половини XIX века, а нарочито од 1877. године, и тај процес је трајао до 1925. године, када су дошли последњи мухацири из Колашина у Црној Гори. За све то време не би прошла скоро ни једна година а да се у Нови Пазар не би бар неко доселио из поменутих крајева. В. Шалипуротовић сматра да су сеобе мухадира у Рашку и Полимље биле највеће од 1908—1911. године³²⁹. Међутим, у Нови Пазар је највише мухацира дошло 1878. године. То значи да се примедба Шалипуротовића односи на босанске мухацире и на један шири регион од Новог Пазара. Можемо да фиксирамо и неке године када су те сеобе биле масовније: 1863, 1878—1879, 1882, 1908—1909, 1912—1913, 1924—1925. Тако се 1909. године из Босне иселило 16905 мухацира. Сматра се да је Босну и Херцеговину од 1878. године, када је извршена аустро-угарска окупација Босне и Херцеговине, напустило око 150000 мухацира. Уместо њих, окупаторске власти вршиле су колонизацију свог становништва. Тако је број колонизованих Аустријанаца и Мађара у Босни од 1895. године износио 63 376³³⁰.

Најпре су у Нови Пазар у већем броју дошли никшићки мухацири. У Никшићу је до 1877. године било 410 муслуманских и 40 хришћанских породица, тако да „пре 1878. године на далеко није било силније мухамеданске вароши од Никшића“³³¹. Истиче се, а то потврђује и Петар Шобајић, да су сви никшићки Муслимани исламизовани Словени („потурчени Срби“), и да међу њима није било правих Турака.

Сигурно је да нема еклатантнијег примера да се становништво једне конфесије тако масовно и брзо иселило као што је пример са никшићким Муслиманима. Тако је за свега неколико година, од 1877. до 1882. године, Никшић напустила 391 муслуманска породица³³².

Један од праваца којим су се никшићки мухацири кретали према Турској био је Новопазарски санџак. Пошто је овај крај још био под Турцима, а како су мухацири пошли у свет без ичега — голи и боси — то су се они задржавали, почевши од Лимске долине па даље, где би им се указала прилика да могу опстати. Тако је велики део мухацира и остало на територији Санџака и Косова³³³.

За долазак мухацира из Никшића у Нови Пазар везана су и многа предања. Према једном предању, велики број Никшићана, пошто се одмо-

³²⁸ И. Косанчић, *Новопазарски Санџак...*, 25.

³²⁹ В. Шалипуротовић, *Културно-просветне и политичке прилике...*, 303.

³³⁰ В. Богићевић, *Емиграција...*, 175, 182.

³³¹ Ј. Џвијић, *Балканско полуострво...*, 142; Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногорца...*, 294; П. Шобајић, *Никшић*, 65—67.

³³² Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногорца...*, 294.

³³³ Мухацири који су, после 1878. године, насељили Косово, у приличном броју су албанизирани, особито тамо где су представљали мањину. Говоре у знатном броју албански и у последњем попису (1971.) писали су се као Албанци. Такав је случај са Нумановићима сада Хашими или Сеферовићима (Пипери) сада Омери у Мазгиту, а досељени су из Никшића.

рио у Новом Пазару неколико дана од напорног и дугог пута, изразио је жељу да ту отсане за стално. То су им првобитно, без двоумљења, одбиле градске власти и настојале су да их што пре и што даље отпрате од Новог Пазара. Новопазарци су као разлог наводили да су никшићки Муслимани преварили 1876. године Новопазарце јер су довели рањене хришћане у овај град и лечили их у Алтун-alem цамији, уз свесрдну помоћ грађана, све као Муслимани. Тек када су ови напустили Нови Пазар, Новопазарци су сазнали да су их Никшићани обманули и лажно им представили рањенике из 1875. године, па су се зажлели да ће се за то осветити Никшићанима било када³³⁴. То је свакако био некакав мотив, био он истинит или не, али, у суштини, Новопазарци су хтели да се ослободе тог света који је био без средстава за живот и који би погоршао и онако тешку економску ситуацију овом граду.

Било како било, никшићки мухачири су остали у Новом Пазару у великом броју, али су око њиховог останка избили жучни сукоби, у којима је као жртва пао један високи градски функционер. Погодба је постигнута тако да Никшићани могу остати да живе у овом граду, али да се настане на његовој периферији. Уступљено им је земљиште на јужној периферији, тзв. Хацет, они су ту формирали своју махалу и у њеној средини подigli цамију. Та махала се и данас назива Никшићка, а цамија у њој — Мухаџирска.

Скоро сви никшићки Муслимани који су се настанили у Новом Пазару, а то је случај и са онима у Бијелом Пољу и Сјеници — Љуце, Јувари, Џидићи, Брунчевићи, Мулићи, Бајровићи, Дервишевићи, Пашовићи и други, — узели су ново презиме — Никшићи, па се њихови потомци и данас тако презивају. Сасвим је мали број оних који су задржали ранија презимена.

Потребно је истаји да су никшићке мухацире у Новом Пазару мештани веома дugo презирали. Називали су их мухаџирским фукарама (сиротињом). Многи од њих су насељени у селима око Новог Пазара, па се „Никшић са околином“ помиње као порекло врло многих породица у новопазарском санџаку³³⁵.

После никшићких мухацира, у Нови Пазар су почели да долазе мухачари из Бонсе, Колашина и, најзад, из Бихора. Разлика је у томе што су они из Никшића нашли тако рећи одједном, док су сви други долазили постепено, почевши од 1878. године, у већим или мањим групама. Највећи део, као и они из Никшића, желео је да остане у Санџаку, а нарочито у новопазарском крају, који је, у односу на друга места Санџака, био привлачнији и повољнији за живот. Поред осталог, и због тога што су их на том тешком путу пратиле болести, глад и немаштина, па је записано да „Муслимани с целом кућом одлазе из своје домовине и селе у она подручја што су још остала под владавином султана“³³⁶.

Исељавање колашинских мухацира почиње још 1861, затим 1878. године, али тада једва приметно, а касније све више, да би на крају закључ-

³³⁴ Ово сам сазнао од др Јована Вукчевића, адвоката из Београда, јер је у групи рањеника који су лечени у Новом Пазару 1876. године био и његов прадеда.

³³⁵ И. Косанчић, *Новопазарски Санџак...*, 30.

³³⁶ В. Богићевић, *Емиграција Муслимана БиХ...*, 180.

но са 1925. годином, Муслимани дефинитивно напустили колашински крај. У Колашину је, као и у Никшићу, било доста Муслимана који су такође исламизовани Словени. По једном попису из 1896/97. године у кази Колашин било 6337 становника. Од тог броја било је 4067 Муслимана³³⁷. Изгледа да су највеће миграције колашинских Муслимана биле после 1912. године, јер је 1911. године у доњоколашинском срезу било 10.187 Муслимана од 13911 становника, колико је тада укупно имао тај срез³³⁸. Према црногорским изворима, Црну Гору је 1914. напустило 8 до 10 000 Муслимана, а austriјски извори истичу да је тај број износио 16 507 лица. „Само пљевальски крај напустило је 340 мусиманских породица“³³⁹.

Исељавање колашинских Муслимана Сретен Вукосављевић је овако прокоментарисао:

„У Вранешком Колашину исламизовани Морачани, Ровчани и Кучи били су потисли старо православно становништво потпуно. После ослобођења (1912) њих су на исти начин потисли опет досељени Морачани и Ровчани, сада они који су православни“³⁴⁰, а Машо Врбица наводи у једном извештају да се колашински Муслимани нерадо раздвајају са огњиштем, али када је то за веру, весело иду“³⁴¹.

Практично, последњи Муслимани напустили су колашински крај 1924/25. године, после потгије Башка Бопковића, која је неосновано приписана колашинским Муслиманима. Највећи део тада исељених Колашинаца отишао је у Турску, али се један део задржао по бројним санџачким местима и у Новом Пазару.

Колашински и бихорски Муслимани који су се насељили у новопазарски крај у већини су, попут Никшићана, узели ново презиме Колашинци, односно Бихорци. То је случај и са Србима који су овамо дошли из Колашина и Бихора, раније или касније.

Сеоба мухацира из Босне према Турској такође је текла преко Новопазарског санџака. Оне су биле најјаче после 1882. и 1908. године. Знатан део Босанаца се задржао и у Новом Пазару, али мање него у градовима северозападног Санџака.

Не постоје прецизни подаци о томе колико је мухацира населило Нови Пазар. Сви они који су се покренули из Босне, Херцеговине и Црне Горе нису се задржали у Санџаку, већ су се расули од Лимске долине до анадолских планина. Неки од њих нису ни намеравали да се задрже у овом крају, исто тако као што нису остале ни оне бројне породице које су то желеле. Према наводима Ивана Косанчића, у Јабланици и Нови Пазар се доселило, само у току три године, од 1908 до 1911. године, 60 — 70 мухачерских породица, а у цео Новопазарски санџак 450 породица, са око 2000 лица³⁴² Међутим, овај број је много већи јер је сеоба мухацира биле и пре 1908. и трајале су после 1911. године. Постоје мишљења по којима се број Муслимана у новопазарском крају повећао доласком мухацира за 15%³⁴³.

³³⁷ Р. Скендер, Управна подела..., 39.

³³⁸ Ж. Шћепановић, Друштвено-политичке прилике..., 96.

³³⁹ Вабић, Миграције..., 166 — 167.

³⁴⁰ С. Вукосављевић, Историја сељачког друштва I, 19.

³⁴¹ Ђ. Пејовић, Насељавање Зете..., 75.

³⁴² И. Косанчић, Новопазарски Санџак..., 66.

³⁴³ В. Шалипуровић, Српске школе..., 18.

Потомака мухацира данас има већи број у Новом Пазару. Поред оних који се презивају: Никшићи, Колашинци, и Бихорци, то су још: Алибашићи, Алићи (раније: Шпаге), Аломеровићи, Атовићи, Бабићи, Бајровићи, Башовићи, Бегановићи, Бошњаци, Бошњовићи, Брунчевићи, Чађевићи, Ченгићи, Чоковићи, Чокрлије, Чуљевићи, Чустовићи, Демовићи, Дервишевићи, Дураковићи, Џидићи, Џубуре, Фазлагићи (Кадрићи), Фортини, Голоши, Хаџалићи, Хаџибулићи, Хаџовићи, Хасанбеговићи, Хасићи, Хасковићи, Хрчићи, Хрњаци, Хусковићи, Иковићи, Јандрићи, Каћровићи, Калићи, Капетановићи, Колићи, Козице, Кријешторци, Кураховићи, Куртовићи, Лукачи, Љуце, Љушари, Љутковићи, Махмутовићи, Међедовићи, Мециновићи, Меховићи, Мекићи, Мелићи, Мујовићи, Мустафићи, Мушовићи, Пашовићи, Пепићи, Рецепефендићи, Салковићи, Саражевићи, Селмановићи, Серхатлићи, Смаилагићи, Сукићи, Саховићи, Врањаковићи, Зејнеловићи, Звездићи, Жупићи и бројни други, који су у новије време узели нова презимена.

Описујући мухацире који су насељили Санџак, Сретен Вукосављевић је записао:

,Већином досељени из најбољих наших племена, здрави, крепки и плодни, они су били насртљиви на сваку страну, били убојити и осиони“³⁴⁴.

Мухацири, посебно никшићки, пошли су у свет, остављајући своју имовину или продајући је буд зашто. Црногорски историчари: Ђ. Пејовић, Н. Ракочевић, Ж. Шћепановић, истичу да су многи мухацири добијали помоћ од црногорске владе ради исељавања, као и то да су многима, нарочито Колашинцима, откупљивана имања.

Осииони због изгубљене отаџбине, уз то гладни, голи и боси, мухацири су донели у Нови Пазар своју свађалачку природу и тако пореметили до тада добре међусобне односе православних и мухамеданаца. „У Санџаку је било живо сећање о добром међусобном животу православним и мусиманским сељака, док нису дошли најновији мусимански досељеници из оних планинских области које је Црна Гора ослободила од Турака“³⁴⁵. „Мусимани староседеоци, много су мирнији и сталоженији од досељеника из некадашњих турско-црногорских пограничних области. Они су у ове и онако некултурне области, унели много више дивљине, несигурности, пљачке, насиља и крвне освете“³⁴⁶. Према томе, истиче се да је Нови Пазар, после долaska мухацира, постао стециште арогантних и осионих људи.

У целини посматрано мухацири су били нежељни гости у Санџаку и на Косову јер су долазили без средстава за живот и то у оне крајеве који су баш тада били изложени наглом и великим сиромашењу. Због тога су нерадо прихватани, а они су пак били веома упорни да остану јер даље нису могли. Глад и болести су их немилосрдно сатирали, па је та сеоба окарактерисана као веома трагична и Јован Цвијић је повлачење никшићких Мусимана назвао лутањем, а оно је у правом смислу и било лутање, пут у неизвесност, у непознато. Вукман Шалипуровић каже:

,Муаџерско питање било је једно од најтежих социјалних питања од окупације Босне. Свет до тада није видео у тим крајевима (Старој Србији) теже беде и љуће сиротиње од муаџера. На пустим лединама крај градских насеља муаџери су умирали од глади и зиме... На беговска имања нису

³⁴⁴ С. Вукосављевић, *Историја с.д.* I, 48.

³⁴⁵ С. Вукосављевић, *Историја с.д.* I, 55.

³⁴⁶ Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 289.

могли бити колонизирани, јер то нису дозољавали бегови, а такође ни на вакуфска имања, јер то није дозвољавала ни исламска црква ни држава. Остало је да се насељавају на пашњаке и утрине³⁴⁷.

Мухацири су донели и своје обичаје, схватања и језик. Тамо где су представљали већину и компактнију целину они су наметали суседима оно што су донели са собом. Потребљао је истаћи да се у Санџаку веома лоше говорило до доласка мухацира. Узрок томе су различити утицаји језичких култура које су се вековима укрштале на овом изразито миграционом подручју. То је био српски језик, који је овде увек био једини и доминирајући, али са лошим акцентом, са изгубљеним гласовима ч, л, х, са изразитом јекавшином, много турцизма, много албанских речи јер се, судећи према неким путописцима, и у Новом Пазару доста говорило албански (језик пештерских Албанаца:... „у вароши (Новом Пазару) има доста Арнаута који говоре оба језика и босански и свој“³⁴⁸. Доласком мухацира језик је знатно оплемењен чистотом, али не подједнако у свим местима у Санџаку. Овај се утицај ипак најмање осетио у Новом Пазару, много мање него у суседној Сјеници, јер су мухацири у Новом Пазару представљали мањину. Језичка разлика, формирана тада, приметна је и данас у санџачким градовима.

Долазак мухацира умногоме је изменио економску па и етничку слику Санџака. Овај долазак се поклапа са изградњом нових моравско-вардарских — и замирањем стarih путева, који су за Нови Пазар и Сиџак у целини значили живот. То је изазвало нагло и опште осиромашење целокупног овдашњег становништва. Мухацири, који су пристизали, били су у ствари без средстава за живот, па су допринели том осиромашењу. Они су вршили директан притисак на српско становништво и настојали да га потисну како би се настанили на њиховим местима. Због тога су Срби бежали у Србију. „Само код Царинарице на Јавору прешло је од 1. марта до 30. новембра (1889) 822 мушка и 433 женска лица“³⁴⁹, или „тако је, 1889. у једној наоружаној поворци, кренуло према Србији из Срећана и Дежеве 90 породица“³⁵⁰. Томе су допринеле и турске власти, које су вршиле притисак на бегове и аге да напуштају уговоре са Србијом — чифчијама — како би их приморали да напусте читлуке и на њих „населе мухацире као погоднији елемент, за мир и поредак у земљи“. Живот Срба отежавање је уступањем испаша, утрине и шума мухацирима, који су их крчили и настањивали³⁵¹. Аге су нерадо прихватали за чифчије мухацире јер су важили као слаби земљорадници, али им је подршка турских власти и судова послужила да повећају обавезе Србима — чифчијама, да уведу трећину уместо четвртине, тако да је и то био разлог што су многи Срби напуштали своје читлук-сахибије; тај процес је трајао све до 1912. године³⁵². Срби из новопазарског краја су се у великом броју исељавали у источну Србију (топличко-куршумлијски крај), где су радо прихватани јер је требало насељити те пределе, у то време расељене, и тако ојачати српским националним елементом

³⁴⁷ В. Шалипуровић, Раоничка буна II, 14.

³⁴⁸ И. Ф. Јукић, Путопис..., 128.

³⁴⁹ Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, Српске школе..., 73.

³⁵⁰ Ибарске новости од 27. IV 1976 (С. Равић, Срећани).

³⁵¹ СИП, ДА-ПП, Ф-V, 1912. I досије, пов. 479.

³⁵² СИП, ДА-ПП, Ф-V, 1912. № 1176 и досије II 6877.

тамошњи бедем према Турској. Од оних 60 хиљада људи који су напустили Стару Србију у последње две деценије XIX века³⁵³, свакако да је највећи број отишао у правцу југоисточног дела Србије. Често се дешавало да су се неки Срби враћали у Санџак из Куршумлије и Топлице јер нису могли да се прилагоде тамошњим приликама. Да се знатан број Срба иселио у поменуте крајеве после 1882. године, говори и чињеница што се још увек одржавају многе рођачке везе између овдашњих Срба и оних који су се иселили у Куршумлију и Топлицу.

Значи да је доласком мухаџира а исељавањем Срба ојачала муслиманска националност у Санџаку. Она је, међутим, ојачала и на рачун албанске националности. Јер, пештерски Мализори су се веома брзо размножавали па су њихови потомци били доста распрострањени у источном делу Санџака, о чему нас детаљније обавештавају Александар Гильфердинг и И. Ф. Јукић. Овде се свакако, убраја и поменути долазак Мурића из Албаније и Гашана са Косова. Највећи део њих је непрестано притискао на Нови Пазар настојећи да се у њему насеље, и то не само у XIX веку. Досељавањем, мухаџирима су се помешали с њима, поженили с мухаџиркама и, као културно слабији, брзо су се претопили у муслиманску масу и доста брзо заборавили мализорско порекло.

Описујући санџачке Муслимане почетком XX века, то значи после доласка главнине мухаџира и њиховог доприноса уобличавању муслиманске националности, Јевто Дедијер каже:

„Муслимани чине већину у варошима Старе Рашке... Цело то муслиманско становништво говори српски, а у варошима поред српског и турских... Сеоско муслиманско становништво говори једино српски, и то јужним наречјем, с особинама црногорског и херцеговачког говора... О начину говора, по својим обичајима, а нарочито по свом менталитету, они чине једну целину с босанским муслиманима“³⁵⁴.

Подаци које су нам оставили путописци о Новом Пазару у другој половини XIX века показују да је Нови Пазар, и поред многих миграција, и даље остао велики и доста насељен град. Иван Фра Јукић је записао 1852. да је Нови Пазар, са 4000 домаца и 12000 становника, друга варош по броју становника у Босни, одмах после Сарајева, које је тада имало 10 000 кућа, док је на трећем месту Бања Лука, са 3 000 кућа. Говорећи о структури новопазарског становништва, Јукић каже да га чине: пет јеврејских породица, 150 хришћанских, „а остало су Турци и Цигани... у вароши има доста Арнаута“³⁵⁵. Сматрамо да Јукић није у праву да су „остало Турци и Цигани“, јер никада, па ни у XIX веку, ни једни ни други нису чинили већину становника овога града; напротив, увек су били у изразитој мањини. Сама чињеница да не помиње Муслимане као становнике Новог Пазара говори да их није разликовао од Турака и да под Јукићевим Турцима треба сматрати Мисливане. Под Арнаутима он вероватно подразумева досељене Пештерце и мали број трговаца и закупаца земље који су тада почели да долазе из Ђаковице и Пећи у Нови Пазар, јер других није могло бити.

³⁵³ В. Стојанчевић, *Прилике у западним крајевима косовског вилајета*, 290 — 300. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво...*, 131.

³⁵⁴ Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 289.

³⁵⁵ И. Ф. Јукић, *Путопис...*, 128.

У време везирања Омер-паше Латаса у Босни, извршен је 1850/51. године попис становништва босанског ејалета. Према њему, у Новопозарском санџаку тада је живело 24 000 муслуманског и 20 492 хришћанског становништва. Истиче се да ови први чине већину у два санџака босанског ејалета: сарајевском и новопазарском, затим да муслуманско становништво већином живи по градовима, а хришћанско по селима. Муслумани су чинили већину у следећим казама Новопазарског санџака: Нови Пазар, Митровица, Вишеград, Трговиште (Рожаје) и Бихор, а већина хришћана је у казама Нова Варош и Сјеница. Подаци о Сјеници односе се на села, а не и на град, јер А. Гиљфердинг наводи да у то време у Сјеници, од три стотине домаћина, само су четири хришћанска³⁵⁶.

Према Александру Гиљфердингу, који је 1857. године оставио неке податке о Новом Пазару, овај град има хиљаду и пет стотина муслуманских кућа и око сто хришћанских, са приближно 12 хиљада становника. Он истиче да је пре 1809. године било више хришћана у граду, али да су се иселили у Србију. Иако Гиљфердинг покушава да разликује муслуманско становништво по етничкој структури, он ипак о томе није имао јасне представе или није могао да их створи за тако кратко време док је боравио у Новом Пазару. Тако Турке не одваја од Муслимана и Рома, а сматра да су сви они који носе албанску ношњу — Албанци, што, када је упитању санџак, свакако није тачно. Ово због тога што су многи Муслумани носили албанску ношњу: чакшире, ћулафе, фермене. Ову ношњу су у великој мери чак донедавно, носили и Срби, нарочито они на Пештери, или, на пример, Равићи у Попама. Ову ношњу су донели са собом Мализори почетком XVIII века, када су насељили Пештер, а она је била тоpla, јевтина, рађена у домаћој радиности па је, с обзиром на време, била економична и популарна. Тако, Гиљфердинг истиче: „Иза Старог Влаха, тј. преко босанске границе, нема Словена који су примили ислам, изузев малог броја грађана Новог Пазара“. Непоузданы су његови подаци када говори да у селима око Новог Пазара: Дежева, Судско Село, Попе, Ђонлије живе Албанци (ова села су сада, углавном, насељена Србима). Средином XIX века у овим селима су живели Муслумани, а не Албанци, јер су њихови потомци који сада живе у граду Муслумани и никде није забележено нити је остало у сећању да су Албанци. Тако су новопазарски Пулићи, досељени из Попа, исламизовани Васојевићи. У Дежеви су живели Даздаревићи, исламизирани Црногорци, који су тамо имали и своје агалуке. Њихово гробље и данас се чува у Дежеви недалеко од школе. Ирбијева и Макензијева истичу да у Дежеви и Судском Селу „живе само муслумани“. Када Гиљфердинг говори о албанском становништву у селима Крушевица и Лукарима, онда може бити у праву јер и данас ту углавном живе потомци Хота иако су изгубили сва ранија етничка обележја³⁵⁷.

Из једног пописа Новопазарског мутесарифлукса (округа), као дела Босанског вилајета, кога је 1875. године, извршило Министарство војске

³⁵⁶ А. Гиљфердинг, *Путовања...*, 122.

³⁵⁷ А. Гиљфердинг, *Путопис ...*, 118, 125, 131, 148, 263—264. Б. Петковић, *Један документ о насељавању Пештери*.

Кнезевине Србије, види се да је на тој територији живело 82 081 мушкарац, од тога су били 48 320 хришћани. По казама то је дато овако:

Новопазарска каза	6 431 хришћана и 6 208 муслмана (мушкараца)
Митровачка „	1 511 „ 1 522 „
Васојевићка „	3 957 „ 432 „
Трговишча (Рожаје)	4 164 „ 8 206 „
Бјелопољска	4 272 „ 5 742 „
Пријепољска	5 717 „ 1 927 „
Колашинска	3 097 „ 2 905 „
Сјеничка	3 006 „ 2 117 „
Нововарошка	9 283 „ 1 801 „
Пљевачка	6 891 „ 2 892 „

Раније уочена разлика у конфесионалној структури градског и сеоског становништва и у овом попису је евидентна. Наиме у градовима, углавном, већину чини муслманско, а у селима хришћанско становништво. Тако је тада у Новом Пазару (граду) регистровано 2 000 муслманских и 300 хришћанских кућа.

Познато је да је српско-турски ратиште према Новопазарском Санџаку 1876—1877. године, остало без већих или скоро никаквих територијалних промена, јер су се и овде као и на другим боиштима, ствари завршиле онако како су то хтели велике силе. Међутим, акције српске војске према Санџаку у том рату и њено повлачење, имале су за последицу врло изражене миграције српског становништва из Санџака према Србији. Помена о тим миграцијама има у архивама, али без бројчаних података.

Према Русовом прорачуну, у Новопазарском Санџаку је 1886. године живело 123 000 становника, од чега 200 Јевреја и 1 800 Цигана. Јевреји су живели само у Новом Пазару, док је Цигана било и по другим градовима и селима у Санџаку, али сматрамо да их је у Новом Пазару било највише.

У новопазарској кази (срезу) било је, према попису из 1892. године, 18 900 муслманских становника и 15 102 хришћанина³⁵⁸, а према попису од 1896. године у граду је било 1 740 дома; у 334 села, која су припадала новопазарској кази, било је 3 535 кућа. Број становника у кази износио је 19 744 муслманских (мушких 10 386, женских 9 359), а хришћанских 15 179 (мушких 7 756, женских 7 423) и Јевреја 156 (мушких 73, женских 83)³⁵⁹. И, на крају, према подацима из Годишњака косовског вилајета из 1899. године, Нови Пазар, са селима која су му припадала, имао је 18 744 муслманског и 14 871 хришћанског становништва. Вероватно да су Јевреји сврстани у ову другу категорију, јер се не помињу као посебност, а сигурно се зна да их је тада било у Новом Пазару.

Закључак је да се у XIX веку јављају и на селу муслмански становници, што је раније било ретко, али остаје и даље чињеница да на селу већину чине хришћански, а у граду муслмански становници, као и у свим градовима Санџака изузев Нове Вароши, где су већину чинили хришћани.

³⁵⁸ П. Влаховић, Становништво НП-а, 392.

³⁵⁹ С. Ризај, Управна подела..., 37.

У поменутим пописима нема више Дубровчана, који су имали тако значајну улогу у животу Новог Пазара и били његови становници од дана оснивања. Тешко је претпоставити до када су се одржали у овом граду, да до 1809. или касније, и шта је било са њима. Сигурно је да је трговина у XIX веку старим Дубровачким друмом била сведена на најмању меру због немирних времена и несигурности на друмовима и да је потпуно прекинута почетком девете деценије XIX века, када су изграђени моравско-вардарски путеви. Претпостављамо да су се Дубровчани повукли из Новог Пазара у Дубровник, али није искучена могућност да су се неки ту и задржали. Према традицији, новопазарски Станићи и једна породица Митровића потомци су Дубровчана, а у Сјеници би то могли бити Муслимани Растићи и Пучићи.

У етничкој композицији становништва Новог Пазара у XIX веку помињу се, поред Муслмана, Срба, Албанца, Турака, много више него раније, и Јевреји и Цигани. У документима се не помињу и Черкези, али се зна да их је било. О некима од њих, без обзира на то што су и раније живели у Новом Пазару, а о којима до сада није било детаљније речи, рећићемо нешто више.

ЈЕВРЕЈИ, ЦИГАНИ, ЧЕРКЕЗИ

У привредном животу Новог Пазара, посебно у XIX веку и касније, Јевреји (код бројних путописаца познати као Чифути) играли су веома значајну улогу и били су познати као веома добри трговци. Тако су, почевши од 1882. године, држали највећи део трговине и капитала у својим рукама и били су најбогатији људи у Новом Пазару.

У доста оскудним подацима о становништву Новог Пазара, Јевреји се у овом граду први пут помињу у XVIII веку. Њих је, међутим, овде било и много раније, могућно још у XVI веку, када је Нови Пазар имао врло значајну улогу у балканској сувоземној трговини и када је заузимао, као трговачки центар, врхунски пиједестал у породици балканских градова.

Турци су почетком XV века подстицали досељавање Јевреја у градове, јер су их сматрали елементом који развија трговину и доноси благодеј³⁶⁰. Т. Ђорђевић истиче да су Јевреји морали бити становници свих већих градова на Балкану још у XVI веку и да се у Сарајеву помињу још 1541. године³⁶¹. Како је Нови Пазар, почевши од XVI века па све до 1878. године, био друга варош у Босни по величини и привредном значају, и једна од највећих на средњем Балкану, онда нема разлога да Јевреја није било и у Новом Пазару још у XVI веку³⁶². Да би сви новопазарски Јевреји, којих је у овом граду 1942. године било 292, а те године су их ликвидирали немачки фашисти, могли бити потомци једне породице још из XVI века, говори и чињеница што су се сви сматрали рођацима.

Јевреји су дошли у Нови Пазар из Сарајева и припадају групи шпанских Јевреја. Томе иде у прилог и чињеница да су до првог светског рата знали да говоре шпанским језиком исто као и они у Сарајеву³⁶³.

Према једном извештају из 1776. године, синови дубровачког трговца из Новог Пазара Луке Миљковића уступили су свој безистан у Новом Па-

³⁶⁰ Х. Иналџик, Османско царство, 199.

³⁶¹ Т. Ђорђевић, Јевреји у Србији..., 202.

³⁶² Е. Мушовић, Нешто с новопазарским Јеврејима..., 150.

³⁶³ Х. Крешевљаковић, Еснафи и обрги..., 12.

зару јеврејским трговцима³⁶⁴. Према подацима Амадеја Шомата, у Новом Пазару је 1807. године било сто Јевреја. Сматра се да је у то време у европској Турској живело око 300 хиљада Јевреја³⁶⁵.

Иван Ф. Јукић пише, средином XIX века, да се међу четири хиљаде новопазарских домаца налази и пет јеврејских. Овакво смањење броја новопазарских Јевреја у односу на 1807. годину, када их је било стотинак, вероватно је настало због великих немира почетком XIX века, нарочито после 1809. године, када је Нови Пазар страдао. Претпостављамо да су се тада многи од њих склонили у Сарајево, и да су се отуда, иако не сви, касније вратили, јер, према Русоу, у Новом Пазару је 1866. године било 200 Јевреја. Године 1896. регистровано је у Новом Пазару 156 Јевреја (73 мушакрца и 83 жене). Према попису из 1899. године, било је 170 новопазарских Јевреја (83 мушки и 87 женских лица). Сасвим је могућно да се крајем проплог века неколико јеврејских породица иселило из Новог Пазара у Сјеницу³⁶⁶.

Новопазарски Јевреји су у Новом Пазару имали своје гробље и синагогу, а од 1877. и посебну школу³⁶⁷.

Цигани су давнашњи становници Новог Пазара, али међу њима нема више оних старих јер су и они, као и друге популације, нестајали, селили се, а од разних болести страдали више од других.

Немамо података да је у новопазарском крају било Цигана пре доласка Турака. Било је доста занатлија ковача, али не знамо ко су били: Срби, Саси, Цигани или неко други. У доста оскудним подацима о Циганима преовладавало је мишљење да су Цигани дошли у југословенске земље са Турцима. Међутим, најновија истраживања показују (радови Мухамеда Мујића, Ђурђића Петровић, Олге Зиројевић) да их је било и пре Турака.

Доласком Турака у југословенске земље јавља се и већи број Цигана, а то значи да су они у знатном броју дошли испред Турака или са њима. Потребно је истаћи да су Цигани код Турака били у повољнијем положају, иако су и код њих били грађани другог реда, него код било ког европског народа: бивали су заптићени разним прописима, служили су турску војску као градске посаде или свирачи, чису били много прогађани или потцењивани. Турци су их прихватали и као добре занатлије — коваче — нарочито у немирним годинама када су ковали оружје и снабдевали војску другом ратном опремом.

У вези са тим, Олга Зиројевић истиче:

„Велики број Цигана-ковача, дошао је с турским освајачем и оти су од најранијих времена били укључени у османску војну службу, а у складу са значајем посла који су обављали уживали су одређене повластице. Налазили су се у састав градских посада и израђивали оружје и друге гвоздене предмете“³⁶⁸

³⁶⁴ Е. Мушовић, *Нешто о новопазарским Јеврејима...*

³⁶⁵ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, 317.

³⁶⁶ Архив ЗМ.

³⁶⁷ Е. Мушовић, *Нешто о новопазарским Јеврејима*, 148 — 154. Јеврејско гробље и синагога у Новом Пазару очувани су до наших дана, али у врло лошем и запуштеном стању. Синагога се налази у центру града, на десној обали Рашке, покрај Чифутске ћуприје (срушене пре 15 година) и стотинак метара испод главног градског моста. Гробље се налази у Поток махали, на левој страни улице Ђурђеви ступови; неограђено је, а надгробни споменици су углавном попадали.

³⁶⁸ О. Зиројевић, *Турско војно уређење...*, 198.

Изгледа да су Цигани, бар они у Босанском пашалкуку, почели озбиљније да напуштају скитачки начин живота тек у XIX веку. Турским властима било је стало да их одвикавају од чергарења и да их привику на седелачки начин живота. Тако је босански валија, 1805. године, наредио градовима у босанском пашалкуку, према томе и Новом Пазару, да се Цигани више не „клатарају“ већ да пређу на седелачки начин живота. Босански Цигани су обећали, 1820. године, да више неће чергарити, већ да ће се усталити на једном месту и бавити ковачким занатом, али су то обећање убрзо погазили. Царским ферманом од 1845. године заповеђено је босанском везиру да дозволи Циганима настањење по селима и градовима, где они жеље, и да их треба навикавати на земљорадњу³⁶⁹.

Ипак су се Цигани тешко одрицали чергарења. Ако би се некада тога и одрекли и настанили у граду или селу, њихов живот је постајао удобнији и бољи од оног ранијег — луталачког. Њихоз свети и традиционални ковачки занат увек им је доносио пристојне приходе.

Први подаци о новопазарским Циганима потичу из 1522/23. године, када се у новопазарском кадилуку помињу два цемата Цигана хришћана, са 83 обична и 11 удовичких домаћинстава³⁷⁰.

Чињеница да су ти Цигани били хришћани наводи на мисао да се ради о Циганима који су одрање, могућно још и пре турског периода, били негде из неког оближњег насеља, па су се, после оснивања Новог Пазара, преселили у њега. Друга могућност је да су то они Цигани који су, бежећи испред турске најезде, остали у овом крају, а сасвим је мало вероватно да су они дошли са Турцима, јер претпостављамо да су Цигани који су долазили са Турцима морали бити исламизовани још током сеоба или у првим деценијама турске власти, поред осталог и због тога што они никада нису били чврсто одани било којој религији.

За сада нема података о новопазарским Циганима, од 1523. године па до почетка XIX века, али можемо са сигурношћу тврдити да их је у том периоду, када су у граду на Рашки цветали занати металске струке, морало бити у Новом Пазару, и то у знатном броју.

Нешто више података о Циганима у Новом Пазару имамо од почетка XIX века, али морамо истаћи да ни за ове Цигане не знамо да ли су чергари или нису. Према подацима које је оставио Амадеј Шомат, 1808. године, међу 15000 становника Новог Пазара 600 су Цигани³⁷¹. Иван Ф. Јукић наводи, око 1850. године, да у Новом Пазару живи 12 хиљада становника и да „гро становништва чине Турци и Цигани“³⁷². Овај Јукићев податак треба прихватити са великим резервом јер у Новом Пазару никада већину становништва нису чинили ни Турци ни Цигани, али га наводимо као индикатор да је тада у Новом Пазару било Цигана, и то у знатној мери.

Према Русовом попису 1866. године, у Новопазарском санџаку било је Цигана, и то: у новопазарском кадилуку 77 кућа, са 195 лица; у сјеничком — 9 домаћинстава, са 20 лица; у нововарошком — 20 домаћинстава, са 36 лица; у пљеваљском — 15 домаћинстава, са 50 лица³⁷³. Очигледно је

³⁶⁹ М. Мујић, *Положај Цигана...*, 110 — 143.

³⁷⁰ О. Зиројевић, *Нови Пазар*, 116.

³⁷¹ К. Костић, *Наши нови градови...*, 32.

³⁷² И. Ф. Јукић, *Путопис...*, 128.

³⁷³ М. Мујић, *Положај Цигана...*, 170.

реч о Циганима који су живели у градовима и селима поменутих кадилука. Највише их је било у Новом Пазару, што је и разумљиво ако се зна какву је улогу Нови Пазар имао у то време као знатан трговачко- занатски центар.

Новопазарски Цигани су се у XIX веку селили и у знатном броју повлачили према истоку, заједно са Муслиманима, али су наместо њих долазили нови из других крајева. Остали су углавном досељени крајем XIX века, и то из: Берана (Иванград), Гусиња, Рожаја, Петњице, Сјенице, Белих Вода, Ђерекара. То значи да су долазили из мањих санџачких градова и са села, па је могућно да су многи тада прешли са скитачког на седелачки начин живота, јер нити је записано нити у традицији очувано сазнање о томе откуда су дошли у места из којих су досељени у Нови Пазар.

Черкези су становници Новог Пазара, као и других крајева Балкана, од друге половине XIX века. Они су напустили своју постојбину, Кабрахадорску и долину реке Кумбе на западној половини Кавказа, пошто су Руси заузели Кавказ и јужно-руске степе. Сматра се да је тада испред Руса побегло око 400 000 Черкеза. Они су се насељили у разним крајевима Турске Царевине, од тога око 40 000 на Балкану. Турске власти су настојале да насеље пограничне области Черкезима, па су они у знатном броју насељени у Македонији, на Косову, у Новом Пазару, Нишу и Прокупљу. Наводи се да су Ниш и Прокупље насељили 1862, а Косово 1876. године. Из Косова су дошли у Нови Пазар. Тихомир Ђорђевић, који је једини нешто записао о њима, наводи да их је у Нови Пазар дошло 20—30 породица, што је сасвим прихватљиво.

По свему судећи, Черкезе су и у Новом Пазару, као и другим местима, турске власти веома добро прихватиле. Добили су посебну локацију у граду и на њој изградили, од прикупљене помоћи, куће, те тако формирали Черкеску махалу. Настојали су да их укључе у привредни живот, али су посебне напоре улагали да их учврсте као мусиманске вернике и тако у њима добију што верније поданике, а због Руса, стварали су код њих мржњу на све хришћане.

О боравку Черкеза у Новом Пазару очувана је успомена у имену Черкез-махале, у којој су становали док су били становници града. Ова махала се налази на десној обали Раашке, недалеко од ушћа Јошанице у Раашку. Судећи по ниским кућама које су грађене од ћерпича а покриване сламом и ћерамидом, и уским кривудавим сокакима, у Черкез-махали се веома бедно живело и у врло лошим хигијенским условима. Наводи се да су од свих новопазарских махала биле најбедније Черкеска и Ковачка махала. У народу је очувано сећање на лепе физиономије Черкеза и весео, али бедан живот. Изгледа да су веома тешко укључивали у привредни живот и да су се нерадо бавили и градским и пољопривредним занимањима³⁷⁴.

Черкези су отишли из Новог Пазара: прва група још крајем XIX века, а други касније и закључно са 1912. годином. Због лоших хигијенских прилика били су на удару разних заразних болести, а нарочито су страдали у време епидемије колере 1908—1911. године. Запамћено је тада да их је умирало и по 10 у току једног дана. Углавном, од њихових потомака нико

³⁷⁴ Т. Ђорђевић, Черкези..., 69—81. Енциклопедија Лексикографског завода I, 693. П. Влаховић, Становништво..., 389.

више није остао у Новом Пазару. Она једина черкеска породица која сада живи у Новом Пазару досељена је 1945. године из Приштине, а у Приштину нешто раније из околине Урошевца.

О свом животу у Новом Пазару Черкези нису оставили никаквог трага, осим успомене на бедан живот, а и чињенице да су истицали да им је и тај тако тежак живот био бољи од онога што су га имали у својој постојбини на Кавказу. На основу тога може се закључити да они у овом граду нису имали никакву значајнију улгоу било у којој области живота. Томе иде у прилог и чињеница да их нико од путописца не помиње као посебну етничку групацију у Новом Пазару.

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И САДАШЊА СТРУКТУРА НОВОПАЗАРСКОГ СТАНОВНИШТВА

Нови Пазар, са селима која су му припадала (новопазарска каза), ушао је у XX век са 33 615 становника, али су, што показују каснији пописи и други подаци, миграциона кретања настављена. На њих су утицале веома нестабилне политичке и тешке економске прилике, карактеристичне за то време, када је судбина Османског Царевине била запечаћена и када је њен опстанак био само питање времена. То време било је пропраћено општом анархијом у целој Царевини, а посебно у Новопазарском Санџаку, тада најистуренијем делу Турске према Европи. „Од 1896. године до данас, побуне, убиства, разбојништва нереди сваке врсте су ствари које су ушли у навике и живот овога народа и државе (Турске)“³⁷⁵.

Целокупно новопазарско становништво преживљавало је тада тешке неприлике па је у миграцијама тражило излаз из хаотичног стања. Српско становништво се склањало у Србију, а мусимански, немајући куда, миравало је све до 1912. године и због безизлазне ситуације препуштало се временској стихији па шта му она донесе.

Као и раније, тако и тада, пропратне појаве економских, социјалних и политичких неприлика биле су болести, иначе традиционални гости новопазарског краја. Нарочито је плодну жетву однела колера која је харала у Новом Пазару од 1908. до 1911. (Колерне године). У тој великој епидемији колере помрло је много света у Новом Пазару. Бивало је дана када је дневно сахрањивано и по 72 умрла. „Људи који су претходног дана укопавали мртве, следећег дана бивали су и сами укопани. У граду је због тога владала велика паника“. Сматра се да је у поменутом периоду помрло више од две хиљаде људи, и то Мусимана, Цигана и Черкеза, док од те болести није регистрован ни један смртни случај код Срба или Јевреја. Гастон Гравје наводи да је у Новом Пазару зараза колере однела 1912. године 1 100 људских живота из Новог Пазара³⁷⁶.

Из следећих података се види да су у то и такво време биле доста изражене миграције, пре свега српског становништва из Санџака у Србију: године 1900. иселило се из новопазарско-сјеничког краја у Србију преко Јавора 240, а 1901. се иселило 1 432 лица. На другим прелазима миграирало

³⁷⁵ ДА — СИП — ПО 1911. Ф-Х, П/6-IV, пов, бр. 554.

³⁷⁶ Г. Гравје, Новопазарски Санџак..., 62 и Ф.Н. В. Илић, Историјски развој здравства..., 15. Казивања: Сулејмана Расовића (75), Мехмеда Коничанина (82), Махмуда Елфића (72), Николе Вулетића (78).

је 1 250 Срба у Србији³⁷⁷. Само из Ибарског Колашине, у време Колашинске афере 1901. године, отишло је у Србију 60 Срба³⁷⁸. Тада се из самог Новог Пазара иселило доста Срба. Из добро очуваних надгробних споменика код Петрове Цркве и на Малом гробљу, који потичу с краја прошлог и почетка овог века, а то су до 1912. године била активна градска гробља, моту се прочитати бројна презимена, каквих више нема у Новом Пазару: Атанасковић (Стефан, 1892), Авакумовић (Авакум, 1833), Андија (Ристо, 1899), Бошковић (Бошко, 1885), Бутчновић (Емона, 1833), Борисављевић (Милева, 1872), Босиковић (Јован, 1877), Ћиројевић (Стефан, 1855), Чарапић (Лелисава, 1884), Ђосовић (Јован, 1891), Драгићевић (Лука, 1889), Ђулас (Јосиф, 1893), Ђурковић (Андија, 1911), Хаци-Васовић (Јован, 1880), Јањовић (Јован, 1880), Јевтовић (Нићивоје, 1891), Кајсарић (Михаило, 1889), Лончар (Вучко, 1809), Марковац (Милош, 1863), Мишовић (Косто, 1873), Наумовић (Јелена, 1908), Нешковић (Јеротије, 1887), Павловић (Софроније, 1890), Протић (Тодор, 1883), Раковић (Анка, 1902), Сарамандић (Милентије, 1912), Соварић (Никола, 1809), Симовић (Периша, 1877), Смудић (Милан, 1863), Талајовић (Симона, 1876), Товарљанин (Радојко, 1894), Вуловић (Трифун, 1914)³⁷⁹.

На место Срба који су се исељавали долазили су претежно муҳаџири, али и становници са села — Мусимани и Срби. Јевто Дедијер пише 1912. године да су све српске породице у Новом Пазару досељене из околних села и да су од старијаца остали само Кулагићи и Коматине. Но, у то време муслимански досељеници у град били су, свакако, бројнији у односу на Србе. Да су се многи становници доселили са села у Нови Пазар говоре и данас врло бројна презимена новопазарских породица која упућују на села одакле су дошли: Аливеровићи, Араповићи, Балоте, Баљинци, Бачевци, Бачићани, Беловођани, Бесничани, Бишевци, Богућани, Ћрнчани, Ћрнишани, Чаровци, Читлучани, Чмањчани, Чокрлије, Делимехићи, Детанци, Долићани, Доловци, Дражани, Дражевичани, Дугопольци, Ђерекарци, Фијуљани, Глоговичани, Глухавичани, Гошани, Грачани, Гурдијельци, Хрваћани, Јабланичани, Јаворовци, Јеребичани, Качапори, Каличани, Камешничани, Кијевчани, Кладничани, Кошковци, Крљићи, Крушевљани, Личине, Лукарчани, Маљевци, Машозићи, Међугорци, Мелајци, Миховићи, Нурковићи, Паљевци, Пружљани, Радетинци, Ракоњци, Рамошевци, Расовци, Рашиљани, Режевичани, Рогињци, Сашани, Старчани, Ступљани, Суводолци, Шарани, Шароњци, Шипчани, Тузинци, Угљани, Вапљани, Величани, Врујчани, Жирчани.

Нов елемент међу новопазарским становништвом, досељен крајем прошлог и почетком овог века, били су Ђаковчани и Пећани. Око четрдесет породица Албанаца из Ђаковице и Пећи, углавном занатлија, ханџија, трговаца, досељено је у Нови Пазар. Највећи део њих узели су презиме: Ђаковци и Пећани, али су неки задржали и ранија презимена: Јахијагићи, Раовци, Шабанагићи, Комановићи Затрићи и сл. У Новом Пазару је већина тих породица стекла богатство и углед у граду. Неке њихове породице иселиле су се 1934. године у Албанију, а неке у Турску после 1924. и 1958. године, док их је највише остало да живи у Новом Пазару.

³⁷⁷ В. Шалипуротовић, Раоничка буна I, 64 — 65.

³⁷⁸ В. Стојанчевић, Прилике..., 301.

³⁷⁹ Надгробне споменике код Петрове цркве и на Малом гробљу снимио сам августа 1975. године. Мало гробље је пола српско, а пола муслиманско. Надгробни споменици су до те мере помешани да је гробље готово тешко поделити.

Нови Пазар је и у првој деценији XX века био изложен све израженијем економском пропадању. У њега се све више досељавају мусимански и српски сељаци који напуштају села у знак протеста јер више нису могли да издрже велике обавезе и насиља бегова и ага. Сâm Нови Пазар био је седиште бегова и ага, који су својом осионашћу и настојањима да што више извкују од чифчија, били надалеко познати. „Нови Пазар је седиште бегова и најбешњих и наљућих ага не само ове области; они су нарочито склони отмицама и зулумима, и зато је Нови Пазар сталино био једна од најнесигурнијих и најфантичнијих вароши европске Турске“³⁸⁰. Међу оним беговима и агама који су се истицали осионашћу наводе се: Амир-ага Хаџифејзовић, Хамид-ага Заморовић, Јунус-ага Гледовић, Чемо-ага Гегић, Амир-ага Весовић, Јунус-ага Мулахадовић, Риза-бег Муратбоговић, сви из Новог Пазара³⁸¹.

До 1912. године појединци из породица које ћемо навести живели су од чифчијских односа. Многи од њих не припадају беговским или аганским кућама, а до читлука су дошли у новије време женидбеним или неким другим везама. Те породице су:

Абдићи	Гегићи	Муртабеговићи
Абдулахефендићи	Годовци	Наилбоговићи
Агушевићи	Граховци	Неципашићи
Бајрактаревићи	Гробовићи	Нокићи
Башићи	Гусињци	Омербоговићи
Бербериштани	Хаџикасумовићи	Османбоговићи
Бихорци	Хасимујовићи	Пећани
Буђевци	Хафизовићи	Петлаче
Бузговићи	Халачи	Плојовићи
Цриочани	Хамзагићи	Плунџевићи
Чалаковићи	Хрваћани	Потлате
Чаприћи	Худовићи	Приштевци
Чаровци	Ибрахимовићи	Расовци
Чавићи	Иковићи	Рифатовићи
Ђеримагићи	Имамовићи	Роховићи
Ђилерцићи	Јузбашићи	Салихбоговићи
Ђоровићи	Кулунџикићи	Слезовићи
Ђуркићи	Каврајићи	Смаилбоговићи
Даздаревићи	Кочи	Шабагићи
Делићи	Коматине	Шабанагићи
Дервишбоговићи	Копковићи	Шаренкапићи
Дражани	Кучи	Шехалићи
Џанефендићи	Латовићи	Шкријельи
Жирчани	Љајићи	Шушевићи
Ејубеговићи	Маврићи	Тахирбоговићи
Елмазбоговићи	Мељаци	Токалићи
Еминбоговићи	Мудеризовићи	Тртовци
Горанџани	Мујчиновићи	Вранчевићи ³⁸²
Фејзагићи	Мулахадовићи	

³⁸⁰ Ј. Дедијер, Нова Србија, 292.

³⁸¹ ДА — СИП — ПП, Ф-В, 1912, Дос. II 6877.

³⁸² ПА-О. Коничанина. У Новом Пазару је у то време била и једна српска породица — Јакшићи, која је имала своје спахилуке.

Поред бегова и ага, сопственици земље били су држава, вакуфи, а затим цркве и манастири: Бања, Милешево, Св. Тројица, Црна Ријека³⁸³. На свим тим поседима радили су српски и мусимански сељаци³⁸⁴.

Трговином и занатима у Новом Пазару и другим санџачким градовима бавили су се Мусимани, Срби, Јевреји, Албанци, Цигани. Наводи се да је „Србима била ускраћена могућност за већи рад и да се јаче обогате”. „Дискриминација према хришћанским занатлијама и трговцима била је карактеристична за исламски оријентални град у Босни, како у погледу избора круга и обима делатности, тако и у односу према цеховској организацији”³⁸⁵. Други подаци говоре да се Срби у санџачким градовима бавили трговином у знатном броју, да је било веома богатих Срба трговаца: Стевовићи, Веселинчићи, Борисављевићи, Павићевићи, Пајевићи, Бајићи, а у Новом Пазару: Јакшићи, Кулагићи, Хаситомовићи, и да су „Срби-трговци, заштићени од турских власти, несметано пословали“ те да су, почетком овог века, удруженi са мусиманским трговцима, основали прву банку у Новом Пазару³⁸⁶.

Занатством су се бавили средњи и нижи друштвени слојеви, нарочито синови официра и чиновника који су остали без посла. Официри су били Турци, а чиновници Турци и Мусимани и, симболично, Срби. Плате су им биле мале и нередовно су исплаћивани, па, у највећем броју случајева, нису бирали начине да на неки други, недозвољени начин дођу до новца, због чега су биле врло развијене корупције и уцене³⁸⁷.

Недостају нам прецизни подаци о Мусиманима у Новом Пазару и његовој околини почетком овог века. Тада се појам мусиман у смислу етничке и верске припадности није разликовао, па су, у највећем броју случајева, заједно сврставани Мусимани, Турци, Албанци, Цигани, Черкези, дакле сви они који су припадали мусиманској вери. Неки историчари који су желели да означе санџачке Мусимане као посебност, називали су их Србима мусиманске вере, потурченим Србима, исламизованим Словенима³⁸⁸. Међутим, већина је оних који су све оне који су исповедали мусиманску веру називали Турцима, што је било апсолутно погрешно. Неки су сматрали Турцима све оне који су говорили турски језик, што је такође нетачно, јер су, у условима када је целокупна администрација била на турском језику, многи Мусимани, па чак и Срби, знали турски. С друге стране, беговима и агама је конвенирало да Турци, иако они то углавном нису били, буду потомци Османлије, под чијим је ореолом створена некада моћна Царевина, али више због тога што им је систем турске владавине омогућавао лак и безбрежан живот, који се заснивао на експлоатацији чифчија. За њима су се у великом броју поводили средњи па и нижи друштвени слојеви, који су најчешће од њих зависили, па су за себе прихватали назив Турчин. Званичним турским властима то је посебно годило јер су оне од свог настанка форсирале политику туркофилства. У ту сврху коришћена је и исламска религија, која је сматрана „турском вером”, па, адекватно томе, сви они који су је исповедали били су Турци, а иза тога

³⁸³ В. Шалипуровић, Раоничка буна I, 16.

³⁸⁴ Ј. Дедијер, Нова Србија, 293.

³⁸⁵ Н. Филиповић, О проблемима..., 278.

³⁸⁶ В. Шалипуровић, Раоничка буна I, 19—20.

³⁸⁷ В. Шалипуровић, Раоничка буна I, 33, 41—50.

³⁸⁸ Ј. Дедијер, Нова Србија, 188—189.

се крио великотурски хегемонизам. Он је, у условима непросвећености и израженог верског фанатизма, што је било карактеристично за новопазарски крај, нашао погодно тло, и жртве такве политике били су Муслимани. Такву политику, било од кога она долазила, многи сматрају дискриминаторском: „Израз Турчин” употребљавао се као термин дискриминације босанског Муслимана од њихових хришћанских суграђана. Поменуте илузије делили су не само хришћани него и Муслимани"³⁸⁹.

Може се закључити да су миграциони кретања у новопазарском крају настављена и у првој деценији XX века, те да у том погледу није било неких битнијих разлика од сеоба у XIX веку. Но, и поред тога, Нови Пазар је, са 13 847 становника, колико је имао 1911. године, остао и даље највећи град у Санџаку, што се може видети из следеће табеле.

Новопазарски Санџак 1911.³⁹⁰

Становништво вароши 1911.				
Вароши	Становника	Муслимана	Немуслимана	%
Нови Пазар	13 847	12 304	1 543	11,1
Пљевља	8 090	6 552	1 448	18,1
Сјеница	3 882	3 256	626	16,1
Пријепоље	3 895	3 296	599	15,3
Нова Варош	2 707	1 842	859	31,8
Беране	2 244	1 687	560	24,8

Испред српске војске, која је 23. октобра 1912. године улазила у Нови Пазар, повлачило се мусиманско становништво из Новог Пазара преко Рогозне, према Косову, у оном правцу куда се повлачила турска војска. Његову огромну већину чинили су Муслимани, а незнатно Турци, Черкези и Роми. Према томе, сматрамо да Муслимани и нису могли бити криви, или не бар њихова већина, за све оне неприлике које је преживљавао новопазарски крај последњих година, већ су и сами много због тога испаштали. Међутим, они су се плашили српске војске која после тако дугог времена долазили у Нови Пазар, војске чије праве намере нису знали, а у свему томе пропаганда је чинила своје. Због тога се то становништво одлучило на повлачење. Међутим, догађаји су убрзо показали да је таква зебња Муслимана била неоснована, јер се српска војска веома поштено и коректно односila, пре свега према мусиманском свету. Генерал Михаило Живковић, командант ослободилачке војске, одмах је пустио на слободу све заробљене баптизумске и упутио их према Рогозни да враћају мусиманско становништво које је одбегло из града. „Идите и реците им да се враћају својим кућама;

³⁸⁹ Н. Филиповић, О проблемима..., 278. Поистовећивање Муслимана са Турцима није ни данас реткост у Санџаку код многих Муслимана и Срба, нарочито оних непросвећених. Мора се истаћи да је то било посебно актуелизовано у време исељавања сандачких Муслимана у Турску почевши од 1951. године.

³⁹⁰ Г. Гравје, Новопазарски Санџак..., 18.

да се жене и деца не мрзну и гладују. Реците им да их нико неће узнемиравати и да ће мирно и слободно живети“.³⁹¹ Поред напуштених мусиманских кућа биле су постављене српске страже тако да никоме ништа није опљачкано. Пошто су добили гаранцију на пуну слободу и равноправност у свему са Србима, већина одбеглих Мусимана вратила се у своје домове. Један део, онај који је био највише фанатизован, који и поред свега није могао да сквати долазак српске војске другачије него као окупацију; који није могао да се помири са насталим променама и који је, можда, сносио одређену кривицу за ранија недела, није се враћао већ је продужио за Турску. Тешко би сада било рећи колико је било таквих породица које се нису вратиле у Нови Пазар 1912. године, јер о томе нема писаних података, а предања нису поуздана, али је сигурно да их је било доста.

Обећања генерала Живковића, дата Мусиманима из Новог Пазара, убрзо су и испуњена. Нико није погубљен, нико опљачкан. Међутим, све то није зауставило видан процес исељавања новопазарског мусиманског становништва у Турску. Одлазили су они који нису могли да се помире са српском влашћу, они најконзервативнији и најфанатизованији, они који су вапили „за добрым старим временима“ и који су отишли у непознато да их траже. Нарочито су била знатна исељавања 1913. године, када су отишле многе породице Турака, Цигана и последњи новопазарски Черкези. Том одласку у Турску допринеле су сеобе Мусимана из ослобођених крајева Црне Горе, које су биле врло масовне још од 1912. године. „Мусимани целог Санџака били су после 1912. године захваћени таласом исељавања у Турску, остављајући често своја имања и куће и скоро боси пошли у свет. Тако се из плевальског краја иселило 340 породица; из Шаховића, Мојковца и Равне Ријеке 453 куће. Само у мају 1914. године из Бихора је кренуо за Турску 550 домаова, а у беранској општини пријавило се за исељавање 557 породица“³⁹².

Аустроугарска окупација за време првог светског рата донела је нове неприлике Новом Пазару, и његово становништво је тада проређено на специфичан начин. Наиме, Аустро-Угарска и Турска прогласиле су први светски рат као рат који је поведен за уништење мусиманства, те да сви који знају „за дин и иман“ (мусиманску веру) треба да пођу у спасоносни рат. Због тога су у неколико наврата, служећи се при том верским фанатизмом и заосталошћу, купили такозване ћурумлије (добровољце). Били су то мушкарци од 18—50 година, који су отерани у Галицију, на фронт против Руса. У суштини, они, нису били никакви добровољци, јер су силом мобилисани, а лажно име требало је код маса да прикрије суштину ствари. Већина ћурумлија из Новог Пазара изгинула је у ратовима са Русијом, нешто што је преживело остало је да живи у Андолији, а да се никада нису вратили својим кућама. Сматра се да се тек сваки десети вратио својој породици, па је Нови Пазар тако остао без способне мушкине главе. Из тог времена потиче ова песма и данас популарна у Новом Пазару:

„Бог убио Ризах-ефендију
Што покупи младу ћурумлију
Те остале цуре испрошене
Испрошене ал' не одведене“³⁹³.

³⁹¹ Е. Мушковић, *Нови Пазар...*, 279.

³⁹² Т. Пејовић. *Исељавање Црногорца...*, 295.

³⁹³ Архив ЗМ — НП.

На бројна миграциона кретања настављена после првог светског рата утицале су веома несрећене политичке прилике, економска и социјална беда. Посланик Сабит Коркут је, 1921. године, у Парламенту овако окарактерисао живот у Санџаку:

„Народ овога краја (Санџака) јако је заостао и у културном развију. Он живи најпримитивнијим животом. Све је некултурно. Разлике готово никакве нема између муслиманској и православног живља; сви су они на истом степену културног развија. Ово се стање да опазити на свему и сваком кораку... Има места која уопште нису везана никаквим путевима. Дивљина се примећује на сваком кораку. Земљиште се обрађује најпримитивнијим справама, саобраћај се врши товарним коњима“³⁹⁴.

Исељавање Муслимана у Турску интензивирано је после 1920. године, када је њихов положај у Краљевини СХС био погоршао. Муслимани из Босне и Херцеговине су, у вези са тим, 3. маја 1920. године упутили Петицију краљу, у којој се истиче да су Муслимани одани Краљевини СХС, али се протестује због настојања да се Муслимани учите грађанима другог и трећег реда, и „да су тесногруди политичари слободу и равноправност заменили неједнакошћу, а братство претворили у осветнички прогон“. Затим се истиче да су уцене и пљачке Муслимана врло честе и да је „лична безбедност (Муслимана) у многим крајевима силно угрожена“, па да је однос чиновника и судова сасвим другачији према Србима него према Муслиманима. „Ми не тражимо привилегије, али не можемо трпети ни понижења и запостављање. Хоћемо правду, једнакост, слободу коју ужијавају друге конфесије“³⁹⁵. Текст би се могао односити и на санџачке Муслимане, јер им је положај био сличан.

У веома незахвалном положају нашли су се црногорски па затим и санџачки Муслимани после 1924. године. Убиство Бошка Бошковића, обласног управитеља Колапшина (ЦГ), неоправдано је приписано комити Јусуфу Мехонићу³⁹⁶, што је послужило као повод да се дефинитивно раселје колапшински — вранешки Муслимани. Највећи део њих је пошао за Турску, али су се делом задржали и у новопазарском крају.

Муслиманске комите из Санџака били су државни одметници и у овим крајевима правила су велике неприлике, нарочито српском становништву, кроз пљачке, уцене и убиства. Против њих су предузете акције којима су руководили Коста Пећанац и војвода Милић. У тим акцијама за ликвидацију мусиманских комита (Јусуф Мехонић, Фериз Салковић, Хусеин Бошковић), много је трпело мусиманско становништво Санџака, па је и то условило продужетак исељавања за Турску.

Економску заосталост Санџака подједнако су подносили сви његови становници, али су Мусимани, на другим пољима, били у неравноправном односу према осталима. Многи Мусимани су после 1919. године били позатварани и осуђени. Тако је од 1919 до 1923. године осуђено у Новом Пазару 334 Мусимана, од тога 128 на теже казне (од једне до ддвадесет

³⁹⁴ Новости од 22. септембра 1921. године.

³⁹⁵ ДА — СИП. Збирка Војислава Јовановића Ф-26-а.

³⁹⁶ Бошко Бошковић, убио је неког Дуловића из Крње Јеле, у Морачи. Због тога је пао као жртва крвне освете са још пет рођака. Он је био жртва политке око уједињења Црне Горе и Србије од противника те политике у Црној Гори.

година робије и на смрт)³⁹⁷. Муслимани су потискивани и са власти и са чиновничких положаја. Тако су, према подацима Алманаха зетске бавовине из 1930. године, у 17 општина среза дежевског (чије је седиште било у Новом Пазару), председници и деловође општина били само Срби, а само у војковачкој општини председник је био Мусиман. Тако је било у судским и другим установама.

Веома неповољном положају новопазарских Мусимана допринела је њихова непросвећеност: велики број неписмених и изузетно низак ниво образовања. Мусиманска деца су веома мало похађала световне школе, чак и ниže, а средње посебно. Број Мусимана који су похађали гимназију у Новом Пазару од 1919/20. до 1940/41. износио је 158 ученика, а у то исто време ову школу је похађало 1475 Срба и Јевреја³⁹⁸. Ни један Мусиман из Новог Пазара није у предратном периоду завршио велику матуру у новопазарској гимназији. Томе је доста допринесо и верски фанатизам, а и социјална беда. Међутим, мало је шта рађено на разбијању тога фанатизма и на настојањима да се побољша обухват мусиманске деце школама. У целини, највише су се школовала деца чиновника, трговца и богатијих занатлија, а незннатно деца са села или из нижих друштвених слојева, па било да су српска или мусиманска. Било је међутим, и прилично богатих Мусимана који су могли да школују децу али су их нерадо давали да уче „влашке школе“ јер ће им се тако одродити. Тако, у жељи да очувају „туркалук“ и „чистоту“ ислама, многи су сигурно секли гране на којима су стајали. У том погледу је Нови Пазар предњачио међу свим другим санџачким градовима, нарочито оним у Лимској долини. Но, било како било, мусиманска деца су остајала нешколована, па је писмен човек у овом граду био реткост, а последице свега тога морале су били негативне.

Адекватне образовним приликама биле су културне, здравствене и друге прилике, које су имале изузетни значај за живот народа овога краја.

Ипак, изнад свега, најбитнији елеменат који је утицао на исељавање Мусимана у Турску у периоду између два светска рата био је економске природе. Нови Пазар је у то време био изразито сиромашан град и стечиште сиротиње као мало које друго место у земљи. Привредна перспектива била му је лоша и изгледи за опстанак његових људи практично никакви. Ситном трговином и занатством бавио се знатан део градског становништва. Крупнија трговина била је у рукама Јевреја и неколико трговаца Мусимана и Срба. Већину становништва чинили су нижи друштвени слојеви, који су представљали најамну радну снагу. Највећи део те сиротиње настао је механичким приливом са села, услед великог наталитета, али и од породица ага и бегова. Неспособни и неприпремљени за живот, јер су вековима живели на терету чифчија, они су после аграрне реформе били изложени наглом сиромашењу и многи су дошли до просјачког штапа. Број таквих породица није био мали, јер је у Новом Пазару до 1912. године живело више од три стотине беговских и аганских породица.

У једној ситуацији бесперспективности, израженој у имовинској и личној несигурности, многи, нарочито Мусимани, тражили су утеше у вери

³⁹⁷ У то време осуђено је 59 Срба и 3 Јеврејина, од тога пет Срба је осуђено на теже казне. Према попису из 1920. године у новопазарској општини је живело нешто мало више Срба него Мусимана и око 200 Јевреја (ИА — Н. Пазар, Књига осуђених лица општине новопазарске 1919—1923. године).

³⁹⁸ Архив ЗМ — НП.

и губили огромно време у петодневним молитвама, од којих, осим духовног задовољства, нису имали никакве користи. Они који су могли, исељавали су се у Турску, али вести, које су отуда стизале сд оних који су тамо већ отишли, нису биле добре. Од доба Кемала Ататурка исељеници из Југославије нису могли да се настане где су желели већ само у граничним пределима према Персији или у слабо насељеним деловима централне Анадолије. Ненавикнути на климатске услове, карактеристичне за тај део Азије, многи су пре времена помрли. Готово је сигурно да потомци Муслимана тада досељених у Турску данас чине најсиромашнији део турског друштва, особито они који су населили граничне турско-персијске територије.

После 1936. године одлазак Муслимана у Турску је прекинут. Међутим, како се економска ситуација у Санџаку није побољшавала, идеја о даљем исељавању у Турску била је стално присутна. У вези са тим, боравио је у Новом Пазару од 5. до 9. октобра 1938. године реис-ул-улема Фехим Спахо и апеловао на санџачке Муслимане да не напуштају земљу³⁹⁹.

Статистички подали о броју становника у Новом Пазару, у прве четири деценије XX века, потврђујући чињеницу о многим санџачким миграцијама и имиграцијама. При томе се може закључити да је од 1912. године миграрило само муслиманско становништво, и то према Турској.

Почетком нашег века новопазарска каза имала је 33615 становника (муслиманских 18744, а хришћанских 14871)⁴⁰⁰. У тој кази регистровно је 1911. године 44793 становника (Муслимана 25826, Срба 18967). У самом граду је тада живело 12304 муслиманских и 1543 хришћанска становника⁴⁰¹. Број становника у новопазарској општини 1920. године износио је 36966, од чега 18516 Срба, 18243 Муслимана и Јевреја 207⁴⁰². Најзад, године 1941. срез дежевски (садашња територија новопазарске општине) имао је 41630 становника.

Ови подаци говоре, поред осталог, да су већину становника у граду чинили Муслимани, а на селу Срби.

Међу становницима Новог Пазара, у периоду између два светска рата, било је десетак руских емигрантских породица, које овамо нису дошли одмах после 1917. године, већ су биле настањене у другим местима, па су, у потрази за хлебом, касније дошли у Нови Пазар. То су породице: Балашов, Бакуњин, Јермаков, Ковалев, Козлов, Ржевски, Сјусјукалов, Золотаревски. Неки од њих били су лекари (Алексеј Бакуњин, Михаил Јермаков), други техничари, учитељи, академци, па су веома добро дошли овом граду који није имао својих школованих људи. Овде су били лепо прихваћени, солидно материјално награђени и веома поштовани.

Са многим супротностима, пре свега економским и социјалним, са израженом национално-етничком нетрпељивошћу, са низом нерешених виталих питања, Нови Пазар је дочекао други светски рат, који је овом крају донео велике недаље. Немачке фашистичке снаге, окупирајући Нови Пазар, 16. априла 1941. године, настојале су да заваде Муслимане и Србе и да ликвидирају Јевреје. У шачици трговца, зеленаша, пробуђених ага и бегова и других асоцијалних типова, окупатор је нашао своје сараднике. Како Нови

³⁹⁹ Архив В.И.И. — 17 К-76, Ф 1, бр. рег. 55/6.

⁴⁰⁰ Архив ЗМ Нови Пазар. Из Годишњака косовског вилајета за 1899.

⁴⁰¹ Архив ЗМ — Нови Пазар. Подаци скопског валије за новопазарску казу 1911.

⁴⁰² Архив ЗМ — Нови Пазар.

Пазар у предратном периоду није имао индустрије ни радничке класе, то није имао ни своју организацију Комунистичке партије Југославије. То је окупатору, уз друге факторе који су наслеђени, олакшало да своју поробљивачку политику успешније спроводи у дело. Ова политика отпочела је убиствима и другим видовима застрашивања (пљачком и паљевинама) и стварањем раздора између Муслимана и Срба, пре свега враћањем права беговима и агама на четвртину. То је на овом терену створило такве проблеме да су са становништвом Новог Пазара прављене различите комбинације око његове даље судbine. У главама проалбански оријентисаних људи стајало је да Нови Пазар треба прикључити такозваној „Великој Албанији“ и из њега иселити Србе. Таква политика је делимично спровођена у току окупације јер су из града и многих села ове општине многе српске породице побегле у Србију остављајући сву своју имовину, а одлазећи голи и боси. С друге стране, политика четника Драже Михаиловића била је усмерена ка ликвидацији санџачких Муслимана. Ова политика лепо је дефинисана у акту број 370. до 20. децембра 1941. године, што га је Дражка Михаиловић упутио мајору Лашићу у вези са оснивањем четничког покрета у Црној Гори. У петој тачки тог акта стоји да Санџак треба очистити од Муслимана⁴⁰³. Постојала је и комбинација, коју је диктирао Анте Павелић, а прихватио је онај део ага и бегова који су били против прикључења Новог Пазара „Великој Албанији“, да се санџачки Муслимани иселе у Босну и тамо настане уместо исељених босанских Срба, тако да би у Босни живели само Муслимани и Хрвати.

У условима тоталног безакоња и анархије, када су до краја биле угрожене лична и имовинска сигурност, отпочео је братоубилички рат који је, на територији новопазарске општине, однео свој највећи плен 1941. године. Да није било међусобне солидарности људи, узајамног чувања и поштовања, као и рада Партијске ћелије, формиране јуна 1941. године, која је све своје снаге уложила да се очувају братство и јединство, исход 1941. године могао је бити још крвавији и тежи. На територији општине Нови Пазар потчинуло је у 1941. години 756 лица, а попалено је 2792 куће⁴⁰⁴.

Немачки фашисти су затекли у Новом Пазару 240 Јевреја, свих узраста и доба. Одмах по уласку у Нови Пазар запосели су њихове куће и постепено али сигурно лишавали их имовине, а ограничили им кретање у граду од 6 до 18 часова. Одређене су улице којима су се Јевреји могли кретати, било им је забрањено свако удаљавање из града. Они најугледнији били су постављени за чистаче клозета, стажова у којима су били смештени немачки официри, затим као чувари телефонских стубова и копачи канала.

Крајем марта 1942. године, на јеврејски празник, Пурим, немачки фашисти су за непуна три часа позатварали све Јевреје. Тог дана су дотерали и Јевреје из Дуге Польане (10) и прикључили их затвореним новопазарским Јеврејима. Од тога нису били поштетењени ни изнемогли старци, ни деца у колевкама, ни труднице.

Немачка СС полиција и албански жандарми потерали су ову престрављену масу Јевреја, која је бројала 230 лица, и све их затворили у касарну на Градској тврђави. Тамо су их, гладне и жедне, држали пуна три дана. Четвртог дана су их извели пред касарну, и после краћег задржавања, фор-

⁴⁰³ Архив ОК-СКС Нови Пазар, Ф-1941-44. бр. 370 од 20. XII 1941.

⁴⁰⁴ М. Радовић, Нови Пазар..., 329.

мирали колону. Према сећању савременика, то је био дан ужаса и патњи какав се не памти. На чудно запомагаље и лелек ове изгладнеле и преплашне масе, на тужне жалопојке жене, на крике новорођенчета, које је тога јутра угледало свет, окупило се народ из чаршије. Обливени знојем, полицајци су са припремљеним пиштољима и пендрецима оптравчавали око дуге колне која се кретала главном улицом.

Дуга колона, са по троје у реду, са бајатим хлебом под мишком на којој је још увек стајала жута трака стављена пре годину дана, са волујским колима у која су потоварени изнемогли старци и деца и Мошо Бахар, који је пао при поласку и није могао виспе доћи к свести, изгубила се пут Рашке. Потиштени и психички исцрпљени, претпостављали су шта их све очекује.

Из Рашке су Јевреји укрцани у теретче вагоне и, преко Косовске Митровице, претерани на Сајмиште у Београду, где су били смештени, а затим у току 1942. године ликвидирани. Тако је Нови Пазар остао без Јевреја, својих стarih грађана, који су имали веома значајну улогу, пре свега у привредном животу овога града и краја⁴⁰⁵.

Текле су веома споро тешке године последње окупације Новог Пазара. Гинуло се, полако, пљачкало, а становништво бежало где је могло да нађе спаса. Способни младићи силом су мобилисани у разне непријатељске јединице. Само 12. јуна 1943. године присилно је мобилисано 600 мусиманских младића из града и околних села. Транспортовани су до Земуна, а одатле, после петнаестодневног боравка, пребачени у Немачку. Тамо су били на четвромесечној обуци, а онда распоређени на различите фронтове широм Европе⁴⁰⁶.

Велики број људи изгинуо је 1944. године од бомбардовања. Америчка авијација је у неколико наврата бомбардовала Нови Пазар 1944. године, а највише 7, 8. и 9. новембра, због тога је овај град тада био пун непријатељских војника јер су се овуда повлачиле немачке јединице из Грчке, а са њима и њихови сарадници — домаћи издајници.

Услед огромних неприлика које је Новом Пазару донела последња окупација, становништво овог краја, и српско и мусиманско, било је изложено великим незгодама. Због тога је био изрежен и процес миграција. Српски живаљ, уз многих села и из самог града, морао је да бежи према Рашкој, и даље ка Крагујевцу. Ако су неке породице и остале, онда су то биле жене и деца. Одлазило се само да би се животи спасли, а остављана је целокупна

⁴⁰⁵ Е. Мушовић, *Нешто о новопазарским Јеврејима*, 152 — 154. Од 292 Јевреја, колико их је 1941. године бројала новопазарска јеврејска општина, 27 их је било у Сјеници, 10 у Дугој Пољани, 9 у Тутину и 5 у Рашкој, а остали у Новом Пазару. Спасени су сјенички и тутински Јевреји. Донедавно су у Новом Пазару живеле две јеврејске породице, али су се и оне иселиле — прва у Израел а друга у Београд.

Новопазарски Јевреји су се и даље бавили трговином, а запатима и земљорадњом само симболично. У овом граду су, у периоду између два светска рата, имали: 75 кућа, 32 дућана, и на периферији 25 њива. Живели су доста изоловано и настојали да се много не мешају са другима. Политика их скоро није интересовала па су према различитим режимима били толерантни и сматрани су лојалиним грађанима.

Од 1961. године успео сам, преко квартовских одбора, а уз велику помоћ Мија Радовића и Моша Ментовића, да прикупим и имена свих новопазарских Јевреја, дакле њих 292. По један примерак тога списка налази се у архивима Јеврејске општине у Београду и Завичајног музеја у Новом Пазару.

⁴⁰⁶ М. Радовић, *Нови Пазар...*, 357.

имовина. Ове породице, међутим, углавном су се, са изузетком неколико чиновничких породица, вратиле одмах после ослобођења. Истовремено су муслиманске породице бежале у град из оних села која су угрожавали четници (Вучја Локва, Хрватска, Дежека), и мало се која тамо вратила, већ су остале да живе у Новом Пазару.

У току другог светског рата Нови Пазар је доживео тешка разарања и тако постао још сиромашнији. Требало је учинити огромне напоре да се обнови разрушени град, да се обезбеди исхрана становништву и, упоредо с тим, да се рашчисти све оно што је преживело, оно тешко бреме заосталости, које је вековима спутавало развој града и живота људи у њему.

Захваљујући радном ентузијазму људи, као и помоћи шире друштвене заједнице, Нови Пазар се доста брзо опорвљао од последица рата и постављао темеље свом новом привредном развоју. Тај привредни развој, међутим, текао је много спорије него у другим крајевима наше Републике. Задругу је овај крај био без комуникација и, готово препуштен сам себи, таворио у једном забитом кутку. Индустриски објекти који су подигнути, нискоакумулативне су природе и таквих капацитета да ни издалека нису могли да приме све оне који су тражили запослење па било да су из града или села, која су била изложена изразитој пауперизацији. Због тога су улице биле пуне доколичара који су пред вратима Завода за запошљавање чекали на посао. Како су наталитет а и механички прилив становништва били вруло изражени, то је бивало све више оних који су тражили посла. У потери за радним местима изазвана су многа миграционна кретања, нарочито српског живља према Краљеву, Крагујевцу и Београду, и муслиманског према Турској и Босни. Приметно је да су се људи из овог краја запошљавали као сезонска радна снага по Војводини — у пољопривреди, и по Србији — у грађевинарству.

Сматрамо да посебну пажњу привлачи доста изражено исељавање Муслимана у Турску, нарочито од 1951. до 1970. године. Идеја за исељавање Муслимана у Турску јавља се одмах после ослобођења, али исељавање почине 1951, а озбиљније 1954. године. Најпре су почели да се исељавају представници турске народности из Македоније, а онда се то проширило и на Санџак, на оне породице које су себе сматрале турским иако ту у 95% нису биле. У Турску се одлазило после добијања отпуста из држављанства СФРЈ и васике — дозволе — од турских власти за усељавање. Да би се добила та васика, а добијала се преко Турске амбасаде у Београду, требало је да се докаже припадност турској народности, а то се доказивало ако је неко знао десетак турских речи.

Око добијања докумената за исељавање у Турску развиле су се силне махинације. Неки службеници Турске амбасаде у Београду продавали су васике, најпре попуњене, а касније само формуларе. Најјевтији су биле „васике Пероваче“ које су као формулари продаване у новопазарском крају 1966. године по цени од сто хиљада динара.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ Тако су називане популарно оне васике које је прдавао Пера Мастиловић, службеник Турске амбасаде у Београду и тако дошао до великих средстава. Због тога је осуђен у Окружном суду у Новом Пазару 1967. године на седам година строгог затвора (Архив ОС Нови Пазар, Кривични уписник 1967. године).

Исељавање санџачких Муслимана у Турску било је интензивно од 1953. до 1957. и од 1965. до 1971. године⁴⁰⁸. Првобитно су се санџачки Муслимани исељавали у Македонију, тамо привремено боравили и одатле настављали пут за Турску због тога што су у Македонији лакше добијали отпуст из држављанства. Потребно је, међутим, истаћи да сви они Муслимани који су отишли у Македонију са намером да се одатле иселе у Турску нису отишли у Турску већ је више таквих остало у Скопљу, Титовом Велесу и њиховој околини. Према слободној процени, која се помиње у информацији Општинског комитета СКС Нови Пазар 1971. године, преко Македоније се иселило из Новог Пазара, Тутина и Сјенице око 4200 лица.

Исељавање у Турску преко Македоније трајало је до доношења новог Закона о југословенском држављанству, 1. јануара 1965. године, а од тада се исељавање обавља директно и нико више не одлази преко Македоније.

Закључно са 1964. годином број исељених лица из новопазарске општине у Турску износио је 2693 (у том периоду се иселило из Тутина 1248, а из Сјенице 1263 лица. Значи, укупан број исељених са територије Међуопштинске конференције СКС Нови Пазар, износио је 5144 лица)⁴⁰⁹. Поред ових, исељен је и велики број Муслимана из других крајева Санџака: Јимска долина, Бихор, Корита, Бистрица, Рожаје.

Скоро сви они који су се одселили у Турску у поменутом периоду били су сиромашног стања. Од 5144 лица, која су напустила територију Новог Пазара, Сјенице и Тутина, било је само 15 домаћинстава која су поседовале више од десет хектара земље. У радном односу било је 109 лица, већином као физичка радна снага. Већинз су неписмени или са четири разреда основне школе. Међу исељеницима био је само један са факултетском школском спремом и пет са завршеном средњом школом⁴¹⁰.

Мусиманско становништво било је, особито од 1965. године, поново притиснуто проблемом исељавања у Турску. Сваког јутра су аутобуси из Новог Пазара одлазили за Истанбул пуни исељеника и сваког јутра се на аутобуској станици понављала иста слика: лелек и врисак оних који су одлазили у туђ свет. Од 1965. до 1967. године добило је отпуст из држављанства СФРЈ 2164 лица из општине Нови Пазар, од тога из града 655, тако да се број исељеника у Турску до априла 1967. године попео на 4857 (од тога из града 2023, а остало из новопазарских села). Из Сјенице је у то време отпуштено 585, а из Тутина 1419 лица. Када се сабере број исељеника до средине 1967. године из поменуте три општине, онда он износи 9316 лица⁴¹¹.

Друга фаза исељавања у Турску, време од 1965. до 1970. године, нешто је специфичнија. Људи су тада све више долазили до сазнања да одлазак у Турску не решава питање њихове егзистенције и да је тај одлазак донео огромна разочарења онима који су тамо отишли. Дошло се до сазнања да је тај свет насео пропагандама и лажима. Због тога се све више одустајало од

⁴⁰⁸ Архив ОК-СКС, НП, Ф-1971. Информација о исељавању Муслимана у Турску и њиховом повратку.

⁴⁰⁹ АРХИВ ОК-СКС, НП, Ф-1967. Подаци с исељеним лицима у Турску од 30. априла 1967.

⁴¹⁰ Архив ОК-СКС, НП, Ф-1965. Информација о припремама и захтеву мусиманског живља за исељавање у Турску, 15. XI 1965.

⁴¹¹ Архив ОК-СКС, НП, Ф-1967. Подаци о исељеним лицима у Турску од 30. априла 1967.

даљег одласка, а код органа наших власти било је све виште молби за повратак оних који су се иселили. Они који су се већ били спремили да иду, у великим броју су одустајали у последњем тренутку. Тако је 1967. године од 706 лица из новопазарске општине, која су добила отпусте из држављанства СФРЈ, одустало од одласка 426 лица. Године 1968. одустало је 155 (од 308) и 1969. и 1970. године вратило је документа и одустало од исељења 153 лица (од 398). Тада су се неки вратили из Турске, тако да је број повратника 1970. године износио 163.

Број исељених лица од 1967. до 1970. године са територије трију општина износио је 3658. Ако се овом броју дода и онај од 9316 раније исељених особа, онда укупан број исељеника у Турску из новопазарске, тутичке и сјеничке општине износи 13074 лица⁴¹².

Основни разлог за исељавање Муслимана у Турску у послератном периоду јесте економске природе, док се сви други: верски фанатизам, рођаштво, зебња од новог рата и сл. надовезују на њега. Општине Нови Пазар, Тутин и Сјеница биле су привредно заостале и изразито недовољно развијене и без неке веће привредне перспективе (планинско-брдски крај, без путева и индустрије). Као прилог томе, може се, поред осталог, навести да је највећи број људи отишao из Тутина (у просеку) јер је та општина најсиромашнија, и то да су одсељена најсиромашнија доманинства.

Као други разлози, поред економских, који су били основни, наводе се: верски фанатизам, породични, рођачки, политички, страх од рата и одређени притисци који јавно никада нису излазили на вдело. У свему томе не-пријатељска пропаганда имала је посебну улогу и они најнаивнији највише су јој и наследали⁴¹³.

Друштвено-политичке организације Новог Пазара озбиљније су се позабавиле проблемом исељавања Муслимана у Турску од 1965. године и од тада уложиле знатне напоре да се процес исељавања заустави. Због тога је тема исељавања била веома присутна на бројним састанцима, почевши од сеоских па до међупротинских. Говорило се да људи не напуштају огњиш-

⁴¹² Подаци о исељавању Муслимана у Турску дати су за територије општина Нови Пазар, Тутин и Сјеница, јер су те општине чиниле међупротинску конференцију СКС. На одређеним местима дате су појединости везане само за Нови Пазар, када се то могло.

⁴¹³ У материјалима МОК СКС Нови Пазар од септембра 1967. године, у вези са узроцима исељавања Муслимана у Турску, стоји, поред осталог: у послератном периоду, нису у довољној мери долазиле до изражaja специфичности ових крајева, те решења нису увек била повољна за третман овог подручја као неразвијеног коме је потребна стална и систематска помоћ шире заједнице, како би се превазишла велика заосталост... Разлике у темпу развоја у односу на друге крајеве не смањују се, већ се осетно увећавају (и поред свих успеха...). Имајући у виду полазну основу, уз то високо изражену стопу прираштаја, наслеђену општу заосталост неписменост, недостатак сопствених кадрова за економско-друштвени развој, нарочито се заоштравају проблеми, као што су: незапосленост, социјално-здравствене прилике, просвећеност, стамбено-комунални проблеми и др. У свим досадашњим оценама основног узрока који мотивише људе да се исељавају, изражена су скоро јединствена гледишта да је основни узрок економске природе. Не видећи перспективу да успешно реше питање егзистенције, људи се покрећу... Српски живаљ миграира унутар земље, ка развијеним регионима, а већина мусиманског живља одлази у Турску.

Као други разлози наводе се: историјско наслеђе, историјско религиозно-психолошки моменат, непријатељска пропаганда, несигурност и страх за опстанак Муслимана у овом крају у случају рата. (Архив ОК-СКС, НП, Ф-1967. г.)

та, да наилазе боља времена, да се не наседа лажима и пропаганди, јер је живот у Турској тежак и одлазак тамо ништа не решава. Било је и захтева да се административном забраном спречи одлазак у Турску.

Одустајање од одласка у Турску почело је још 1965. године, али су тада захтеви били сасвим ретки. Како подручје, које је предмет наше пажње, од тада почине јаче да се развија у привредном погледу, како вишак радне снаге све више одлази у иностранство, то је и број захтева за исељавање мањи, а број оних који су тражили повратак све већи⁴¹⁴.

Док су се Мусимани исељавали у Турску, приметан је био одлазак Срба према привредно развијеним регионима Србије. Међутим, одлазак Мусимана прекинут је 1970. године, јер више нико не жели нити захтева да се исељава у Турску, а одлазак Срба је натиснути и он је и данас евидентан. Нарочито одлазе становници са села. И миграције Срба су условљене економским моментом, али је и ту присутна пропаганда. Оне породице које су се иселиле у Шумадију, куда највише иду, много боље решавају своја економска и сва друга питања него у селима у новогазарском крају. Тамо дођу до добре и квалитетне земље на релативно јевтин начин. Села су повезана добрим путевима и електрифицирана су. Она пружају бољу могућност да се деца редовније образују, а боље су у целини здравствене, културне и све друге прилике везане за човеков живот, него што су оне које могу да пруже села овога краја.

Међутим, без обзира на број исељених лица, становништво Новог Пазара било је из године у годину све бројније. Поред врло израженог наталитета, био је видан, виднији него било када раније, механички прилив становништва. Нови Пазар је био врло примамљив, нарочито од онда када је у њему почела да се развија индустрија у њешто појачаном обиму и у њега су се досељавали становници Лимске долине, Бихора, Корита, Пештери, Ро-

⁴¹⁴ Санџачки Мусимани, исељени у Турску у послератном периоду, настанили су се у градовима: Истанбулу, Бруси, Адапазару, Измиру. Готово нико није насељен у неко турско село. У целини, тамо су лоше прихваћени и доживели су огромна разочарења. О њима се нико не стара, у потпуности су препуштени сами себи, па како се ко снађе. Формирали су посебна насеља на периферијама поменутих градова: Кучукој, Пендик — у Истанбулу, Вуџа — у Измиру и сл. Тамо су изградили куће уз помоћ кредита до којих су долазили под доста неповољним условима. Куће су им или без инвентара или са веома лошим инвентаром. Немају канализације, воде, а донедавно нису имали ни светла. Чим направе куће, мушкарци иду у западноевропске земље да тамо траже посао. Жене и деца, чак и од 12 година, запошљавају се по приватним фабрикама, радећи и по 12 сати дневно за ниске наднице. Фабриканти долазе камionima за радну снагу у насеље југословенских Мусимана, потоваре и на исти начин их враћају после завршеног радног времена. Велики број исељеничке деце остаје непшколован; сасвим је мали број оних који похађају средњу школе, а они који студирају могу се на прсте пребројати. Тамо су узели нова презимена: Аксој (светли род), Јилдиз (звезда), Демир (гвожђе), Ак-Бајрак (светла застава), Санџакли (Санџаклије) и сл. Ничега немају на српскохрватском језику: школа, штампе, културно-уметничких друштава или било шта друго тако да су изложени апсолутном турцизирању.

Живот већине Мусимана који су се иселили у Турску тежак је и мукотрпан, али није гори и теки од оног живота што су га имали у Санџаку у време исељавања. Сада, када је и овде економска ситуација другачија, многи би се вратили и, према слободној процени, до које сам дошао консултујући велики број наших исељеника, око 40% њих би се вратило у Југославију кад би за то постојали одређени услови.

(У Истанбулу и Бруси боравио сам 25 дана 1968. и 15 дана 1973. године и за то време обишао велики број наших исељеника.)

жаја, Рогозне, Иванице, Рашке, Лешка, Ибарског Колашина. Из већине ових места углавном се у Нови Пазар досељавало мусиманско становништво. Српско становништво које је после рата досељено у Нови Пазар, углавном је из околних села; Лешка, са Рогозне и Голије.

Попис из 1971. године омогућава нам да пратимо прилив становништва у град. Тако је број становника у општини Нови Пазар 1948. године износио 44022; 1953 — 50189; 1961 — 58777 и 1971 године 64326. Прираштај у граду још је био израженији. Нови Пазар је изашао из другог светског рата са нешто више од 11000 становника, а по попису 1971. имао је 28950 становника. Права слика о броју досељеника у Нови Пазар добиће се ако се узме у обзир у не мало исељавање из њега⁴¹⁵. Највећи механички прилив у општини Нови Пазар забележен је од 1953. до 1960. године, када је дошло са стране и населило се 6133 лица, од чега у граду 4111⁴¹⁶.

Прилив из села у град био је у послератном периоду веома изражен. Индустриски објекти у граду запошљавали су и оне из града, али и оне са села. Тако, на пример, Текстилни комбинат „Рашка“ запослио је 1956. године 49 радника из града и 48 са села; 1966. године 39 из града и 50 са села и 1976 10 из града и 67 са села⁴¹⁷. Слично је било и са другим радним организацијама.

СТАНОВНИШТВО ПРЕМА НАРОДНОСТИ НОВОГ ПАЗАРА ПРЕМА ПОПИСУ 1971. ГОДИНЕ

	Укупно	Нови Пазар
Укупно	64 326	28 950
Црногорци	359	298
Хрвати	41	40
Македонци	36	31
Мусимани	37 140	22 571
Словенци	11	9
Срби	25 076	5 322
Албанци	307	271
Бугари	5	3
Мађари	12	11
Русини	1	1
Турци	775	102
Аустријанци	1	1
Јевреји	3	3
Немци	2	2
Пољаци	1	1
Роми — Цигани	210	—
Руси	9	8
Украјинци	1	1
Власи	1	1
Нису се национално изјаснили:	226	203
— нису се изјаснили (чл. 41. Устава)	35	29
— Југословени	183	167
— Регионална припадност	8	7
Остали	5	1
Непознато	124	70

⁴¹⁵ Архив СО-НП, Ф-1973. Попис становништва и станови 1971. године, Нови Пазар 1972.

⁴¹⁶ Попис становништва и станови у Новом Пазару 1971. године, страна 20.

⁴¹⁷ Према подацима Статистичке службе Текстилног комбината „Рашка“, Нови Пазар.

Најпрецизније и најкомплетније податке о становништву Новог Пазара дао је последњи попис (1971. године). Он је нарочито вредан пажње јер су у њему први пут до краја испитоване пуну демократичност и слобода опредељења. То је истовремено први попис у историји у коме су се Мусимани могли писати као национална посебност. Према томе, он је дао и најпрецизније податке о броју Мусимана у новопазарском крају, што до сада није био случај, јер су се у ранијим пописима различито идентификовали, према пописним рубрикама, и то као: Турци, Срби мусиманске вере, Југословени, национално неопределjeni, и сл.

Према попису становништва и становка од 1971. године, општина Нови Пазар имала је 64326 становника, а сам Нови Пазар 28950.

На основу пописа могло би се закључити да у овом крају има још Турака јер се тако идентификовало 755 лица (у граду 102). Међутим, може се тврдити да у Новом Пазару, а још мање у његовој околини, практично нема Турака. Користећи слободу опредељења тако су се писали највише стари, неписмени и необразовани људи, они у којима још увек живи она стара османска Турска, које више нема ни на каквој карти. Ако би се у граду могла пронаћи по нека породица чији је далеки предак био неки турски официр или чиновник, онда је сигурно да у селима нема ни таквих, јер познато је, Турци никада нису живели у новопазарским селима а из пописа — 1971. се види да је „Турак“ било највише на селу.

Као Црногорци писало се 359 лица, од чега у граду 298. То су они Црногорци који су се доселили, највише из Лимске долине, после другог светског рата.

Према попису из 1971. године, на територији Новопазарске општине живи и ради 307 Албанаца (у граду 271). Сматрамо да су то они Албани који су овамо дошли у периоду после другог светског рата. Није, међутим, искључена могућност да се ту могу наћи и неке породице досељене са Косова у периоду између два светска рата и, могућно, неки од оних који су досељени са Пештери.

Вредан је пажње податак из Пописа 1971. године да је у Новом Пазару регистровано само 210 Цигана, у новије време Рома. Да се мало више задржимо на овом питању.

У Новом Пазару и шире од њега постоје две врсте Цигана, или Рома. Први су они који су раније, још у XIX веку, прешли на седелачки начин живота, а други су чергари. Новопазарски Цигани ковачи, они који су стално настањени неће признати, или је мало оних који ће признати, да су Цигани по пореклу. Ако им се каже да су циганског порекла биће уверђени, а када се међусобно посвађају и где, најтежа им је увреда када им се каже да су Цигани. Са Циганима чергарима не одржавају никакве везе, потцењивачки гледају на њих. Вероватно да разлоге за то треба тражити у многим манама које су раније имали Цигани: спремност на крађу, обману, прошињу, на нестабилан начин живота, на шта су их приморале невоље у борби за опстанак.

Санџачки Цигани, настањени по градовима и селима, говоре једино српскохрватским и не знају никакав други језик, а не памте да се код њих говорило циганским језиком. Према последњем попису, идентификовали су

се као Муслимани или као Југословени. Већина их је црне пути и живе у посебним махалама.

Новопазарски Цигани ковачи живе у Херцеговачкој улици, у засебној махали, која броји 57 кућа, а у центру града имају своје ковачке дућане (сада десет а раније их је било много више). И њихову махалу и дућане народ назива циганским. Сви исповедају мусиманскую веру. Молитве обављају у цамији у Луту, јер је она најближа њиховој махали. Посте Рамазан, признају Бајрам, обрезују децу, а немају својих свештеника. Сахрањују се на мусиманском Великом гробљу, у посебном делу. Брачне односе заснивају са својим истонародњацима из Босне и Црне Горе, ређе са Косова. Мешовитих бракова са Мусиманима и Србима скоро да нема (регистрована су три таква брака). Они су врло лојални грађни. Међу њима нема тешких делинквената и никоме од њих није било суђено у току последњих 15 година. Међусобне спорове сами решавају. Желе да раде и, када им се укаже прилика, не одбијају посао. Као приватни ковачи уживају углед и познати су као добри мајстори.

До пре дводесетак година новопазарски Цигани ковачи су веома тешко живели. Поред ковачког заната бавили су се цамбасанлуком (препродајом коња), били су свирачи — мехтерције (ударањем у бубањ будили су на суфур оне који посте Рамазан). Многи су живели од прошире и ситније препродаје разних ствари, а многи су чинили послугу у приватним кућама или повремену најамну радну снагу. Хигијенске, стамбене, здравствене и културне прилике биле су им на најнижем нивоу, а школовани људи међу њима били су права реткост.

У новије време њихов живот се знатно изменио и сваког дана се све више мења. Сада међу њима скоро да нема неписмених, а имају једног са високом школском спремом, два са вишом и неколико са завршеним средњом школом. Побољшали су хигијенске прилике и многи су изградили доста лепе куће. У друштвеном сектору је запослено 35 мушкараца и 25 жена. Нико се од њих више скоро не бави проширом или неким другим недозвољеним послом. Воле лепо да поједу и попију. Најчешће пију пијачним дном, када падне мрак и седну на ћепенке својих дућана да се одморе од напорног послла и да песмом и пражњењем чашице крунишу свој напоран дан.

Посебну групу Цигана у новопазарском крају чине чергари. Народ их у овом крају назива још гурбетима (гурбет — скитница у туђини) и габељима (габељ — чергаш). Они су, после социјалистичке револуције изградили мања насеља у Дојевићу, Триави и Тушимљи, селима око Новог Пазара, и прешли на полуседелачки начин живота. Зиму презиме у малим и доста лошем направљеним кућама, а чим почну топлији дани, одлазе у скитњу. Баве се поправком, калајисањем и продајом посуђа. Добар део још увек проси и динар добија на разне начине, почевши од фралетања (прорицања будућности из карата) и продаје лековитих трава, па до одређених услуга, углавном ситних.

Новопазарски Роми чергари су од реда црног тена. Говоре јзиком Рома и будно чувају своје традиционалне обичаје. Према попису из 1971. го-

дине, писали су се као Роми и тада их је било у новопазарској општини 210⁴¹⁸.

Живот новопазарских Рома чергара веома је тежак. Мало се школују, тако да тек по неки заврши четврти разред основне школе. Тешко се привикавају на друштвени рад па чак и када се запосле као сезонски радници. Приметан је одлазак на рад у иностранство, али и брзи повратак. Врло брзо поједу и попију оно што зараде, не мислећи много на будућност. Уопште посматрано, добија се утисак да им је живот препуштен потпуно стихији. Према једној анкети коју је 1977. године урадио Центар за социјални рад у Новом Пазару, у Дојевићу (Рајчиновићу), Постењу и Трнави живи 478 Рома, и то: у Дојевићу — 109 (51 мушки и 58 женско); у Постењу 309 (161 мушки и 143 женска) и Трнави 65 (32 мушки и 33 женска). Деце до шест година старости је 97, а оних који имају шездесет и више година је 13. Самачких домаћинстава је 4; 16 је са шест чланова породице, а са десет и више чланова су 4 домаћинства. Регистровано је 18 ванбрачне деце и осам малолетичких бракова, а удоваца и удовица 9. Тридесет и једна породица је досељена са територије општине Пријепоље, две из Лешка, једна из Македоније, а остале из села новопазарске општине у којима нису имале стална станишта. Шездесет породица имају мање куће од чвршћег материјала. Записано је: на неодређено време 6 особа, као сезонска радна снага 22, а четворо их је на привеменом раду у иностранству. Сви остали су без послра. Деведесет и два домаћинства имају кревете у кућама, 65 штедњака — пећи, 32 радио-апарате, 19 телевизоре, 8 мотоцикле и 5 путничка возила. Само је једно лице са завршеном осморазредном основном школом, 38 их је са четири, 11 са три, 8 са два, 10 са једним разредом основне школе. Не похађа школу 97 деце, а 258 је неписмених.

Чергари у новопазарском крају исповедају муслиманску и православну веру, али без неких чврстих религиозних обавеза. Има веома блиских рођака који припадају различитим верама. Сви се сахрањују на заједничком гробљу (и православни и муслимани) у селу Постењу. На надгробним споменицима у том гробљу могу се прочитати имена: Зекавица Славко, Рамовић Смајо, Савић Марија, Хашимовић Пета. Постоји један надгробни споменик на коме пише да почивају два брата: покојни Васо и рахметлији (покојни) Мурат. Сахране обављају после заласку Сунца, без присуства свештеника, и могу им присуствовати само Роми.

Запажа се да новопазарски Роми чергари често мењају презимена. Тако су они из Постења недавно узели презимена неких послератних председника новопазарске општине: Зекавице, Васићи. Постоје и такви који имају двојна српско-муслиманска имена. Може се закључити да су веома нестабилни и мало је оних којима се може нешто више поверити јер су склони обману. Сигурно је да су их на све то приморале недаће у борби за опстанак и њихов мукотрпан живот. Може се рећи да друштво не чини неке озбиљније напоре да их одвикне од њиховог традиционалног начина живота и, уопште посматрано, они су врло неравноправни у односу на све друге у новопазарској општини.

⁴¹⁸ Архив СО Нови Пазар (Попис становништва 1971).

Према Попису из 1971. године, није се национално изјаснило 226; није се уопште изјаснило 35, а идентификовали су се као „Југословени“ 183.

На крају, из Пописа се види да су у Новом Пазару била три јеврејска лица. Већ наредне године они су се иселили у Београд па је тако Нови Пазар остао без иједног од ових древних својих житеља.

Према неким виталним статистичким показатељима годишњи прилив становника у општини Нови Пазар је 1017 а у граду 617 становника. Према томе, новопазарска општина сада има (1977) 70428, а град Нови Пазар 34392 становника⁴¹⁹.

* * *

Нови Пазар, седиште истоимене општине, налази се на крајњем југо-западу уже територије Социјалистичке Републике Србије и припада региону Краљево. Град је лоциран на средишњем току реке Рашке, дакле у јном делу где је формиран један од првих ако не и први српски племенски савез из кога је у XII веку конституисана независна држава Рашка чији је творац био Стеван Немања, родоначелник династије Немањића, под чијим је ореолом Србија достигла врхунац у XIV веку и била једна од најмоћнијих држава Европе.

У рашком крају су рођени, расли и радили први српски државници, политичари и дипломате. Овде су никле српска писменост и писана књижевност јер је 1202. године писан и илуминирано Вуканово јеванђеље у Пећини у Расу, један од најстаријих докумената српске писмености, и овде су рођени и први српски књижевници: Раствко Немањић Сава, Стефан Првовенчани и нешто касније Константин Михаиловић из Острвице, аутор Јаничаревих успомена. Долина Рашке је колевка Рашке школе у уметности, највише аутохтоне уметничке школе код Срба. У стилу те школе подигнуту су бројни споменици сакралне архитектуре у рашко-ибарском региону који по свом сјају, величини, архитектонским решењима и декорацији превазилазе националне границе. Због тога је долина Рашке, иако просторно мала, и данас јединствено подручје у земљи, могуће и шире, по броју очуваних културно-историјских споменика. Сви они су сами по себи сведочанства о једној бурној, историјом и културом богатој прошлости коју је имао овај крај.

Да неке од тих споменика напоменемо:

Црква светог Петра и Павла или Петрова црква (сада у Новом Пазару), један је од најстаријих сакралних споменика код Срба и жижа око које се зачео живот средњовековне државе Рашке и Немањића. Та архаична и архитектонски атрактивна целина визуелно говори о вековима које је уткала у своје темеље.

Вурђеви ступови, задужбина Стевана Немање из 1171. године, тријумфални је споменик Немањиној победи над византијском војском код

⁴¹⁹ Подаци из Одељења за статистику општине Нови Пазар.

Пантине. Манастир је познат и по томе што се ту чува најстарије испитани српски живопис. У оквиру тог манастирског комплекса подигао је краљ Драгутин капелу и наменио је за свој вечити смрај. У капели је очуван драгоцен живопис из XIII века, у чијем средишњем делу доминира композиција Дежевског сабора.

Сопоћани, „Рашки на изовру“, задужбина су и породични маузолеј краља Уроша I и „јединствена ризноца средњевековног сликарства“.

Ту су и остати недавно откривених средњовековних утврђења- градова и немањићких престуонаца: Раса, Јелеч и Дежеве.

Од свих тих знаменитости и оних чији се остатци још увек скривају у наносима земље, одвијао се, нарочито до Дежевског сабора 1282. године, врло богат и буран живот средњовековне државе Рашке.

У периоду продора Турака долина Рашке је била у саставу Области Бранковића, а сматра се да је дефинитивно признала турску власт 1455. године када се помиње као део Крајишта Иса — бега Исхаковића.

У предсловенско доба рашки предели су били доста густо насељени Дарданцима и Аутаријатима и то, на то указују најновија археолошка истраживања, гушће него што се првобитно мислило. У доба римске експанзије Балкана и ови крајеви су били покорени па је аутохтоно становништво било у знатном броју романизовано. Није позната судбина староседелаца у време доласка Словена, али је сасвим извесно да је део те популације био асимилован, а део потиснут.

Рашки крај је у преднемањићко доба и првим вековима Немањића био најгуше насељен крај Србима. Разлог за то треба тражити у специфичној конфигурацији тла која им је, у условима борбе за опстанак и слободу, највише одговарала. Дежевским сабором 1282. године ситуација се битно мења. Економски оснажена, српска властела се извлачи из ових брдских предела у јужне и плодније крајеве и више од тада нису престонице у Расу, Јелечу и Дежеви, већ у Паунима код Приштине па затим у Скопљу. За владаром и властелом повукло се тада у великом броју становништво према југу јер су тамо услови за живот били много погоднији, чemu су допринеле и ондашње политичке прилике. Они који су овде остали да живе бавили су се сточарством.

Долазак Турака, а њихове посаде су биле већ 1396. године у Звечану, Јелечу и Глухавици, битно је утицао на целокупан историјски развој, према томе и на нове етничке процесе. Први турски пописи показују да је у крају, који је предмет наше пажње, затечено доста бројно хришћанско становништво које се бавило сточарством. Сигурно је да се део тог становништва повлачио на север и запад у периоду турске експанзије и касније.

Турци су са собом донели исламску веру коју су и сами нешто раније примили од Арапа, преко Персијанаца, веру која је до тада била непозната у рашком крају, а са њоме и своје обичаје, схватања, начин живота и културу уопште. Настојећи да све то паметну поробљеним народима, они су усмеравали историјски развој путем који је њима одговарао. Тако је у овом крају већ у XV веку био приметан процес исламизације који је у XVI веку узео великог маха и од тих исламизираних људи формира се нова популација — Муслимани. Првобитно су то били сами исламизирани Словени, а од почетка XVIII века и Албанци који су тада насељили Пештерску висораван. Муслимани су тако рећи од оснивања Новог Пазара, коме је темеље ударио Иса-бег Исхаковић око 1461. године, чинили његову изразиту већину.

Нови Пазар је подигнут на средишњем току Рашке, недалеко од Раса, српске средњовековне престонице. Град је био првобитно замишљен као база за даља турска продирања према северу и западу, али је ту улогу убрзо изгубио и прерастао у значајан трговачко-економски центар. До њега су долазили најзначајнији средњобалкански путеви: Дубровачки, Босански и Зетски, а одатле се рачвали у неколико правца: према Солуну, Цариграду и Београду. Како се на тим путним правцима одвијала врло обимна и значајна трговина, то се Нови Пазар, који је био у жижи те трговине, развијао у економском погледу великим брзином, особито у XVI и XVII веку и тако прерастао у један од највећих градова на средњем Балкану. Поред трговине, на његов развој утицала је близина рудника: Глухавица, Рогозна, Копаоник, и у вези са тим врло развијено занатство, пре свега металне струке.

Врло је тешко пратити бројност и кретање новопазарског становништва због оскудних и контрадикторних података, било да су нам остали од путописца или од пописа. Но, без обзира на то, они у целини гледано, дају слику једног по броју становника и привредној моћи великог и значајног града. Још није био напунио ни деценију живота (1468.), а већ је бројао око 1500 становника, односно 201 хришћанска и 75 мусиманских кућа. Двадесетак година касније (1485.) дошло је до промене у конфесионалној структури становништва, па је тада регистровано 167 мусиманских и 71 хришћански дом. Овај податак говори о томе да је исламизација била врло изражена и да се хришћанско становништво исељавало из града, а мусимачко досељавало.

Век XVI је свакако најмирнији период у историји Новог Пазара јер тада није било озбиљнијих потреса, а на путевима је владао релативан мир. Био је то разлог што је тада у овом граду забележен велики механички прилив становништва, нарочито мусиманског и према подацима путописца Нови Пазар је тада бројао од око три хиљаде кућа (Различити су подаци код путописца о томе и они се крећу од 1000 до 6000 кућа), а то би требало да значи да је тада бројао око 15000 становника. С обзиром на време та бројка нам говори о величини града по чему би се могао сврстати у ред највећих градова на Балкану, а у Босанском пашалуку био је на другом месту одмах иза Сарајева.

Са око 30 000 становника, колико је крајем XVII века бројао, Нови Пазар је достигао врхунац свог развоја. Етнички састав његовог становништва био је различит: Мусимани, Срби, Дубровчани, Турци, Цигани, Јевреји. Посебну и значајну улогу у трговини, на којој је почивала моћ Новог Пазара, играли су Дубровчани, који су у овом граду имали своју колонију од његовог оснивања па закључно са XVIII веком, а то значи чак и онда када их је на другим местима мало где било.

Од свог оснивања Нови Пазар има физиономију оријенталног града: у средини је чаршија где се налазе дућани, а око чаршије су махале у којима се стапаје и које истовремено служе за обезбеђење чаршије. У центру града су и централне цамије, јавна купатила, школске и јавне установе. Новопазарска чаршија, са великим безистаном у средини, била је врло велика. Још док је био жив оснивач града на Рашки, бројала је 56 дућана. У XVI веку било их је 180, а Евлија Челебија их је набројао 1110. У свакој махали се налазила цамија или месџид и име цамије носила је и махала. У посебним махалама су живели мусимани, а у посебним хришћани.

Нешто касније су своје махале имали Цигани, Јевреји, черкези, мухаџери. У целини гледано живот у нашем граду био је веома сличан животу источно-њаачких градова. Специфичност му је била у томе што се у њему стално и једино говорило српски, без обзира на хетерогеност и конфесионалну структуру његовог становништва и без обзира што је званичан језик у администрацији и војсци био турски. То значи да су они који су овде примили ислам задржали свој језик.

Најстрашнију катастрофу Нови Пазар је доживео 1689. године, када је у аустро-турском, односно Великом рату био спаљен до темеља од стране устника Старог Влаха, Аустријанаца и Мађара. Његово раније и бројно становништво тада је практично нестало: мусиманско се масовном сеобом повукло прем истоку (Ти избеглице су формирали посебне махале у Истанбулу и Једрену којима су дали име Нови Пазар, а највероватније и насеља у Бугарској Нови Пазар и Дуга Пољана), док се велики број хришћана придржио сеоби Арсенија III Чарнојевића. У изворима се наводи да је Новопазарско поље било тада прекривено лешевима и да тада од грађа није остао ни камен на камену.

Нови живот град на Рацки је отпочео неколико месеци после те катастрофе. На згариштима и темељима ранијих грађевина ничу нове, а трговина, особито она дубровачка, настављена је. Са дosta брзим обнављањем града обнавља се и његово становништво. У њему је сасвим мало оних који су успели да преживе ратне страхоте 1689. године и да су се вратили у град. Нову структуру чине досељеници углавном из новопазарских села и шире околине, тако да од тада почињу нова историја Новог Пазара и нова етничка структура његовог становништва. Доста важан фактор за ту структуру је насељавање Пештерске висоравни Малисорима: Клименте, Шаље, Хоти, Шкреље, а затим црногорско брског племена који су, примијући ислам, у знатном броју долазили у Нови Пазар.

Иако је доживео бројне неприлике у ратовима у првој половини XVIII века, које је водила Турска са европским државама, што је утицало на етничке процесе и структуру становништва Новог Пазара, овај град је и даље био велики и врло значајан трговачко- занатски центар у овом делу Балкана. Структура његовог становништва је и даље врло хетерогена, а број Дубровчана у њему је већи него икада раније. По неким подацима у Новом Пазару је у времену од 1715—1755. године било тридесет и шест дубровачких породица, односно око шездесет дубровачких трговаца. Изразиту већину и даље је чинило мусиманско становништво.

Нове незгоде Нови Пазар је доживео 1809. године, у време Карађорђевог похода на Санџак, када је био добром делом попаљен. Поново је његово становништво било проређено највише због сеоба, затим због ратних разарања и страдања и на крају због болести које су скоро непрестано свде биле присутне и редовно односиле свој плен као мало где. Томе иду у прилог подаци о броју новопазарског становништва. Тако је овај град имао 1808 године 15 000 становника, а 1838. од 6—8 000, да би двадесетак године касније бројао 12 000 становника.

Садашња структура новопазарског становништва датира углавном из XIX века. Тада су овде биле врло изражене миграције и имиграције, у толикој мери да „тада ни у једној области нису били изразити миграциони путеви као преко Санџака“ Хришћани, Срби пре свега, селили су се из новопазарског краја према Шумадији, „где је било доста пусте земље“, а од

1882. године и према Прокупљу, Топлици и Куршумлији. У толиком броју су се иселили санџачки Срби у Шумадију да је Јован Цвијић налазио у скоро сваком шумадијском селу досељенике из Сјенице и Пештери. Они су дали имена бројним селима у Шумадији: Корићани код Кнића, Сеничани код Аранђеловца, Гошево код Прислонице, Врачево под Космајом. Сигурно је да је током XIX века отишло у поменуте правце скоро целокупно српско становништво из новопазарског краја јер „Рашана заосталих од старина тешко да има у Санџаку“.

Уместо одсељеног становништва долазили су, такође у великом броју Црногорци, Брђани и Херцеговци, који су намеравали да иду у Шумадију или према Прокупљу и Куршумлији, али су се из различитих разлога овде зауставили и ту остали да трајно живе. Да су се Црногорци у великом броју исељавали говори подatak по коме је само 1899. године у Србију отишло 7 235 лица.

У знатном броју су у Нови Пазар и Санџак долазили мусиманске избеглице из Србије и Црне Горе после 1833. и 1867. године.

Од великог значаја на даље токове развоја Новог Пазара и етничку структуру његовог становништва биле су одлуке Берлинског конгреса (1878.) по којима је овај крај, у време када је већина балканских земаља стекла и формалну независност, остао и даље у оквиру Османске Турске. Од тада Новопазарски Санџак игра врло значајну улогу у политици Балкана и предмет је интересовања и великих европских сила.

Новопазарски Санџак је почев од 1463. године административно припадао Босанском санџаку, касније, као посебан санџак, пашалуку, а 1877. године прикључен је Косовском вилајету. Но, за све то време он је због свог геополитичког положаја и историјске прошлости играо улогу посебне целине. Догађаји око Берлинског конгреса још више су га избацили у тај план и утицали на метанастазичка кретања. Од тада, са изузетком 1689. године, више су биле изражене миграције хришћанског, а од тад мусимanskог становништва. Тада у Нови Пазар долазе Черкези, потпуна нови етнички елеменат, а много више мухаџери (мусиманске избеглице) из Босне, Црне Горе и Херцеговине. Број мухаџера који се овамо доселио био је врло велики и сматра се да се њиховим доласком овдашње становништво увећало за 15%, тако да су они, гледано у целини, видно изменили начин живота и ојачали мусиманску популацију. С друге стране, њихов долазак пада у време када се изграђују нове и мсдерне комуникације долинама Мораве и Вардаре, чиме су престали да функционишу стари путеви: Дубровачки и Босански, који су за Нови Пазар значили живот. Са замирањем тих путева почeo је да замире и Нови Пазар, тако изразито као малс које друго место на Балкану. Том осиромашењу допринеле су не-престане миграције и посебно долазак мухаџера јер су били без средстава за живот, па су били нежељени гости овог града и краја. Због свега тога овај град је у XIX веку био изложен наглом осиромашењу, а као такав представљао је последњи бедем Турске у свом делу Европе све до 1912. године када је био ослобођен. Но, он је и даље остао сиромашан, без неке привредне перспективе и тако таворио у једном скривеном кутку, ван комуникација, препуштен потпуној стихији.

Не само ратне године 1912, 1913. и године првог светског рата, већ и тешке економске неприлике, пропраћене глађу и болестима, од којих је била најкатастрофалнија 1912. када је у овом граду умрло од колере 1100

лица, гониле су новопазарско становништво на нове сеобе. Мусиманско становништво се у знатном броју исељавало у Турску, а српско у Шумадију. Тако је Нови Пазар дочекао други светски рат са доста проређеним становништвом и са врло израженим супротностима срих категорија. У свему гледано, новопазарски крај је у време између два светска рата био једно од најсиромашнијих подручја у земљи, без индустрије, без радничке класе и сопствене интелигенције и уопште крај у коме су прогресивни људи били права реткост. У условима крајње борбе за опстанак, заборавило се на богату историјску прошлост краја и града.

У другом светском рату Нови Пазар, кога су окупирали немачки фашисти, доживео је велика разарања. Његово становништво се привремено и делимично и трајно иселило, а потпну су ликвидирани Јевреји који су у привредном животу Новог Пазара играли врло значајну улогу. Из другог светског рата овај град је изашао са око 11 000 становника.

Пошто је крај заостао у привредном погледу и дugo био врло сиромашан, јер се веома споро опорављао од ратних разарања и свега онога што су векови оставили у наслеђе, процес миграција и имиграција је на-настазљен и у послератном периоду. Осиромашено сеоско становништво долазило је у градове и тамо у новоодигнутим индустријским објектима тражило посла. Нови Пазар није могао да прихвати све то, јер дugo није имао индустрије па су људи морали тражити хлеба на другој страни. Тако су се Срби исељавали, а и даље се селе, према привредно развијеним регионима Србије, док су се Мусимани, до 1970. године, исељавали у Турску и то у великом броју. На место њих долазили су у град становници Пештери, Бихора, Лимске долине, Голије, Рогозне и то у таквом броју да је град бројчано јачао више него икада раније.

У периоду социјалистичке изградње Нови Пазар, ма колико заостајао за другим градовима и крајевима у Социјалистичкој Републици Србији, доживео је свој препород. Од једне сиромашне варошице, одсечене од света, чији су живот симболисали беда и немаштина, сујеверје и примитивизам, формира се нови и значајан привредни центар. У индустријским објектима који су овде подигнути у послератном периоду запослено је десетак хиљада радника. У граду живи и ради преко осам стотина људи који су завршили вишу или високу школу. Више ни овде нема деце која се не школују и не постоји баријаре која би им то онемогућила. Упоредо са свим тим променама међала су се и мењају се схватања људи. Постепено али сигурно баца се у неповрат све оно што је деценијама спутавало развој града и краја.

Нови Пазар је град у коме сада живи близу 40 000 становника. То становништво је, како показује Попис становништва из 1971. године, национално шаролико. Сви они живе у братству и слози, као никада раније и ни једног момента њихово јединство није било иначим пољуљано у послератном периоду. Свесни своје прошлости из које су могли да извукну горка искуства, они виде своју будућност у заједништву и слози и у очувању основних тековина социјалистичке револуције — братства и јединства, пре свега.

(ПОЛЕДИНАЧНО О НОВОПАЗАРСКИМ ПОРОДИЦАМА)

АБАЗОВИЋИ

Једна црногорска породица, досељена 1969. године из Жабљака (Дрњац). Муслимана Абазовића има у Бијелом Пољу и Сјеници.

АБДАГИЋИ

Стара су трговачка градска породица из Сјенице. Не знају ништа о свом ранијем пореклу. Из Сјенице су досељене три породице, и то: 1916, 1950. и 1957. године (Муслимани).

АБДУЛАХИ

Пре двадесет година досељена је једна породица из Косовске Митровице (Албанци).

АБДУЛЕФЕНДИЋИ

До 1912. године у Новом Пазару је живела стара градска породица Абдулефендића. Тада су се иселили у Турску. Потомство су оставили по женској линији (2).

АБДУЛРАХМАНОВИЋИ

Две породице у Новом Пазару носе то презиме, а добили су га по Абдул Рахману (умро 1914. године), који се школовао у Цариграду, а у Новом Пазару био је муфтија, мудериз и кадија. Раније су се презивали Горанџани, по селу Горанци, одакле су дошли у XIX веку.

АБДУЛВЕХАПИ

Једна породица, досељена пре 15 година из Тетова.

АБИДИНИ

Досељени пре 15 година из Радеша — Драгаш (1) (Албанци).

АБРАШИ

Више од 200 година живи у Новом Пазару једна породица. Досељени са Пештери (Клименте).

АЦКОВИЋИ

Има их доста у Одојевићу, а две породице одскора и у Новом Пазару (Срби).

АДЕМИ

Године 1972. једна породица досељена из Кања, код Вучитрна (Албанија).

АДЕМОВИЋИ

Године 1909. Адем Бећирагић дошао је из Рожаја у Митрову (Тутин) и ту оставио потомство Адемовиће. Отуда су дошли, први 1927. а други пре 20 година (4). Три породице Адемовића досељене су из Терекара, такође пре двадесетак година. Исламизовани су Кучи. Други Адемовићи су досељени почевши од 1950. године из околних села: Намге, Охолја, Орља, Николића, Глухавице, Чебинца, Белих Вода (42) (Муслимани).

АДИЛОВИЋИ

Старином из Борја, код Кукса (Албанија); досељени су у Нови Пазар 1930. године, као посластичари. Други су досељени из Варева, Чукота, Мрчковине (Пријепоље) (9) (Муслимани).

АДРОВИЋИ

Адровићи, или Хадровићи, су исламизовани Ђурашковићи, а њихов огранак су Идризовићи и Бејтићи из Бијелог Поља. Предање каже да се неки војвода Ђурашковић истакао у једном рату против Турака. За то му је требало дodeliti заставу, али је она додељена неком мање познатом јунаку, те се овај због тога из ината исламизовао и узео име (Х) Адро. Адровићи су и данас једна од најбројчанијих породица у Бихору. Били су бегови, а Ахмет Челебија Адровић помиње се у XVII веку као управљач Васојевића (Р. Вешовић, Племе Васојевићи... 80) а као угледном братству припадао им је горњобихорски барјак (М. Лутовац, Бихор и Корита, 68). Адровићи се помињу као Муслимани у Зети (А. Јовићевић, Зета и Јешкопоље, 393).

Од приближно пет стотина породица Адровића многе су се раселиле, углавном после другог светског рата, тако да их има по Косову, а у Новом Пазару петнаестак породица (Досељени из Петњице, Бора, Корита).

АГИЋИ

Агића једино има у Рожају, а у Новом Пазару једна породица од пре десетак година (Клименте).

АГОВИЋИ

Четири породице Аговића, раније Клименте, а огранак Куртагића, досељене су из Рожаја крајем прошлог века (8). Други су се недавно доселили из Врбице (Иванград).

АГУШЕВИЋИ

Према првој верзији, старином су Нокићи, а по другој досељеници са Косова још крајем XVIII века. До 1922. године имали су своје чифчије у Манаси (Лешак), Доњем Пављу, Рогатцу, Дољанима (Нови Пазар). Многи су се одселили у Турску, а остала је још једна породица (Муслимани).

АХМЕТОВИЋИ

Први Ахметовићи су досељени у Нови Пазар још почетком овог века (3) из Крушева (Хоти), док су се остали доселили после 1945, и то из: Глухавице, Себечева, Горанце, Долца, Николића, Гостуна (17) (Муслимани).

АЈВЛ

Године 1973. једна породица досељена из Београда.

АЈДИНОВИЋИ

Бројне су породице Ајдиновића и има их у селима: Ковачу, Радуховцу, Покрвенику, Глоговику, Жабрену. У Нови Пазар су дошли три породице из Ковача и потомци су Рам Де Раџа па су се презивали Дерашовићи.

Од Дерашовића су: Ајдиновићи, Ујкановићи, Соколовићи, Дановићи, Муминовићи. Најверозатније да су по пореклу Хоти, а постоји мишљење да су Клименте. Шест породица досељено после 1946. године. Једна породица досељена из Глоговика (Клименте).

АЈВАЗОВИЋИ

Године 1973. једна мусиманска породица досељена из Грбавца, код Медвеђе.

АКСЕНТИЈЕВИЋИ

По једна породица досељена пре десетак година из Лешка и Кањла, на Рогозни, а друга из Раковца, код Штитара (Срби).

АКСИЋИ

Године 1964. досељене су две српске породице из Лече.

АКСОВИЋИ

Доста Аксовића има у Слатини одакле су пре десет година две породице досељене у Нови Пазар.

АЛАГИЋИ

Једна породица досељена 1957. године из Прибоја (Муслимани).

АЛЕКСИЈЕВИЋИ

Из Лозне, на Голији, досељена је једна породица пре 15 година (Срби).

АЛЕКСИЋИ

Из села: Знуша, Осаонице, Вучинића, Тврдошева и Гошева (ови по-следњи су Коматине) досељена је по једна српска породица пре петнаестак година, а 1972. једна породица из Сјенице (Бубање).

АЛЕМПИЈЕВИЋИ

Још пре другог светског рата једна породица живи у Новом Пазару, а друга је недавно досељена из Полокца (Срби).

АЛИБАЈРАК

Једна албанска породица досељена пре неколико година из Доње Дубраве, код Приштине.

АЛИБАШИЋИ

Нојвише их има у Сузом Долу, где су још од XVIII века, Исламизовани су Кучи. Још 1903. године досељене су отуда четири породице (12). Неки од њих се презивају Суводолци.

АЛИЧКОВИЋИ

По једна породица досељена је недавно из Жупе (Тутин) и Больара (Бијело Поље), а четири породице из Јелића, 1950. године, а затим по једна породица из Изрока, Знуше, Еаркова, Сјенице (Муслимани).

АЛИЋИ

Неки Зогићи из Глоговика досељени су у Нови Пазар 1925. године, па су узели ново презиме — Алићи (2). Три породице Алића докељене су 1935. године из Шкријела. Старином су Херцеговци. Алићи има у Јелачићу, Мурлу, Црнишу, Чебинцу, Крушеву, Белућу. Једна породица досељена је недавно из Дуге Пољане. Ови последњи су доста касно исламизовани (Муслимани).

АЛИДЕМОВИЋИ

После другог светског рата једна албанска породица досељена из Драча (Албанија).

АЛИХОЦИЋИ

Пре двадесетак година досељени су Алихочићи из Корита. Раније су се називали Личине (2). Други су досељени из Больара (3) (Муслимани).

АЛИЈАГИЋИ

Има их у Новом Пазару (3) и Лукоцреву. Предање каже да су врло стара градска породица и да су потомци неког Алијаге, турског официра. Алија Алијагић се помиње као истакнути борац у борбама против Кађорђа, 1809. године, у Новом Пазару. Неки Алијагићи у Лукоцреву променили су презиме у Селмановиће (Муслимани).

АЛИЈЕВИЋИ

У послератном периоду досељени су неки Алијевићи из Житнића, Варева, П. Броде (Драгаш), Хоткова, Сутивана (Бијело Поље) (Муслимани).

АЛИТИ

Недавно је досељена једна албанска породица из Племетина, код Приштине.

АЛИВОДИЋИ

Две породице досељене су 1918. године из Берана (Иванград), а у Беране 1880. из Подгорице (Титоград). Исламизовани су Бањани.

АЛОМЕРОВИЋИ

Постојбина им је у Липову, код Колашина (Црне Горе). Отуда су се доселили 1878. године у Бродарево, Оштру Стену и Заступ, а затим у Набоје (Пештер). Једна породица досељена је 1952. године из Набоја, а три

друге из Бара (Бродарево). Исламизовани су Црногорци. Доста их се, после 1958. године, иселило у Турску.

АЛЬИМИ

Једна албанска породица досељена пре 10 година из Урошевца.

АЛЬОВИЋИ

Доселили су пре 10 година из Вучје Локве (2), а 1972. једна породица из Матаруга (Пријепоље), затим из Црниша (Муслимани).

АЛЬКОВИЋИ

Из Бобовика и Лукоцрева (Нови Пазар) досељене су три породице почевши од 1958. године (Муслимани).

АЛЬУШЕВИЋИ

Првобитно су живели у Јабланици (Рожаје), а затим у Гњилици (Тутин), а старином су Мурићи. Једна породица је још пре рата у Новом Пазару. Пре десетак година досељене су још четири породице из Гњилице (Муслимани).

АМЧЕВИЋИ

Амчевићи су Муслимани из Јанче. Од пре неколико година једна породица живи у Новом Пазару.

АНДРИЋИ

Андра Ђуровић дошао је у Нови Пазар 1870. године из Дежеве и ту оставио потомство — Андриће (2).

У селима око Новог Пазара има доста Андрића: у Резалама на Рогнзни (Дробњаци). Од братства Лазовића у Пасјем Потоку су Андрићи и Миладиновићи (Кучи). Има их у Грубетићу, Отесу и Рајетићу (Смилов Лаз). Из тих села досељено је пет породица после 1950. године (Срби).

АНЂЕЛКОВИЋИ

Од 1950. године живе три породице Анђелковића у Новом Пазару, а досељене су из Мишића. Има их још у Кашљу и Шароњу (Срби).

АНЧИЋИ

Средином прошлог века дошли су Црмничани у село Дебље код Кокичког Брада, и њихови потомци су Анчићи, а одатле је једна породица досељена у Нови Пазар 1967. године (Срби).

АНТИЋИ

Једна српска породица досељена 1949. године из Куманова.

АНТОНИЈЕВИЋИ

Из Ромнице, код Одојевића, досељена је једна породица (потомци Нова Ковача, из Клечке, у Црној Гори) и по једна породица досељена је из Тврдошева, Лукопрева и Јове. Пет породица Антонијевића живи у Војковићу, код Новог Пазара. Нико од њих није род (Срби).

АРАПОВИЋИ

До 1912. године Араповића је било више у Новом Пазару, али су одсељени у Турску и сада су остале још две породице, досељене крајем прошлог века из Араповића са Пештери (Клименте).

АРИФОВИЋИ

После другог светског рата досељене су две породице Арифовића из Аливеровића 7 породица из Расна (Клименте), једна из Ковача (Хоти), 1956. и из Жабрена (2) (Муслимани).

АРСЕНИЈЕВИЋИ

У Крчмарима (Рогозна) има Арсенијевића (Васојевићи), а затим и у Осоју, Кањиљу, Рајетићу, Опави, Долцу (Срби).

АРСИЋИ

Пре 25 година досељена је једна породица из Доње Гуштерице код Липљана, а друга из Косовске Митровице.

АРСЛАНОВИЋИ

Једна породица досељена (после 1950) из Крушеве, друга из Конича, а трећа из Горанце (Хоти и Шаље).

АСОТИЋИ

Пвобитно су Асотићи (Муслимани) живели у Прибоју, па затим у Сјеници и Вапи. Из Вапе су 1955. године досељене четири породице.

АСОВИЋИ

Једна српска породица недавно је досељена из Носољина (Рашка). У Носољин су досељени 1924. из Доње Ржанице код Иванграда.

АШАНИ

Из Бара, код Шавника, досељена пре 20 година једна породица, а има их одраније и у Кознику (први Црногорци, други Срби).

АВДИБАШИЋИ

Пре 15 година досељена је једна мусиманска породица из Сјенице.

АВДАГИЋИ

Једна мусиманска породица досељена недавно из Нове Вароши.

АВДИЋИ

Када су 1923. године Авдићи из Дунишића (Сјеница), старином Клименте, пошли у Турску, задржали су се остали у Новом Пазару. Сада је пет породица њихових потомака. Други Авдићи су пре десетак година досељени из Годуше (исламизовани су Црногорци). Неки су доселили из Ка-мешнице, Сјенице, Вељег Луга код Вишеграда.

АВДОВИЋИ

Више од двадесет породица Авдовића досељено је после другог светског рата, и то из Горанце (Плојовићи — вероватно Хоти), Расна и Камешнице (Клименте), Рибарића (Хоти). Презимена су им новијег датума. Затим из Радуховача, Долца, Лукара, Дуге Польане, Муреваца, Бродарева, Црниша (40) (Муслимани).

АВДУЛОВИЋИ

Десетак ових породица досељено је у послератном периоду из Црноче, Лукара, Смолуће, Дољани, Покрвеника, Чебинца (Муслимани).

АВРАМОВИЋИ

Средином XIX века Церовићи из Црне Горе насељили су села Чедово и Шуштуре код Сјенице, а 1945. године једна породица досељена је у Нови Пазар. Аврамовићи у Кашљу, на Рогозни, нису род са овима првим и тамо их има доста. Две породице су отуда недавно досељене у Нови Пазар (Срби).

АЗЕМИ

Две породице досељене пре 15 година из Косовске Митровице (Албанији).

АЗЕМОВИЋИ

До 1912. године Аземовићи у Буковици су се презивали и Тигањи Одатле је досељена једна породица пре неколико година, три друге су из Глухавице и они су Пренче—Шкријељи

БАБАЧИЋИ

Пред први светски рат досељене су две породице Бабачића из Трије-бине (Сјеница). Старина им је, као и онима из Рожаја, у Бихору и исламизовани су Црногорци са Његуша. Бабачићи у Туџању су исламизовани Обрадовићи. Ислам су примили 1821. године.

БАБИЋИ

Једна српска породица живи у Новом Пазару од средине XIX века и о себи, осим да су досељени из Црне Горе, не знају ништа више. Срба Бабића има у Тенјкову.

Муслимани Бабићи су исламизовани Црногорци, па нису мењали презиме. Године 1878. досељени су из Никшића у Црнокрпе па у Радуховце и 1900. године у Глухавицу. Ту су променили презиме у Куртановиће, Авдуловиће и Чемовиће. Једна породица Куртановића досељена је 1930. године у Нови Пазар.

БАЧЕВЦИ

Тако се презивају неки становници села Митрове, код Тутина, који су дошли око 1882. године из Бачеваца код Рожаја. Ово село било је до 1689. године насељено Србима, а 1700. населили су га Клименте, па су, вероватно, његови становници потомци Климената. У Нови Пазар су неки Бачевци (3) досељени пред први и други светски рат. Има их и у Себечеву.

БАДИЋИ

Бадићи у Гурдијељу и у Постењу (Муслимани) родом су од Бијелог Поља, па су 1912. пошли у Турску и задржали се у поменутим селима. Од њих је неколико породица досељено у Нови Пазар после 1952. године. Сматрају да су им рођаци Бацићи из Лознице, код Бијелог Поља.

БАЦИЋИ

Када су у XVIII веку неки Рабреновићи из Поља (Црна Гора) примили ислам, доселили су се и настанили у Лозницама, код Бијелог Поља, па су узели ново презиме. Одатле је 1956. године једна породица досељена у Нови Пазар.

БАХОВИЋИ

То су муслиманске породице каје живе у Костићу, а сматрају да су исламизовани Црногорци. Једна породица је дошла у Нови Пазар пре неколико година.

БАХТИЈАРЕВИЋИ

Из села Хрватске досељене су 1957. године две породице — једна из Крушева и четири из Ковача (Муслимани).

БАЈЕВИЋИ

Шесторица браће Бајевића досељено је у XIX веку из Средње Ријеке (Голија) у Бекову, код Врановине. До 1908. живели су у породичној задрузи, која је бројала 42 члана, а били су чифчије новопазарских ага Шаренкапића. Године 1965. једна породица је досељена из Бекове (Срби).

БАЈИЋИ

Из Машта (Полица) код Иванграда досељена је једна црногорска породица 1972. године.

БАЈРАКТАРЕВИЋИ

Први Бајрактаревићи су стара градска новопазарска породица. Потомци су алмадара из XVIII века па их још понеко назива Алмадаревићи. Други су досељени из Рватске 1908. године. Трећи су дошли из Кладнице 1914, а у Кладницу из Ужица, 1865. године. Скоро су досељени неки Бајрактаревићи из Кукавица и Лескове (Муслимани).

БАЈРАМЛИЋИ

У Нови Пазар су досељени пре двадесетак година из Бијелог Поља. Кажу да су Бајрамлићи, Хацибеговићи и Зајмовићи потомци неког турског официра (3) (Муслимани).

БАЈРАМИ

По једна албанска породица скоро досељена из Приштине и Лисца, код Тетова.

БАЈРАМОВИЋИ

Пре 1941. године у Новом Пазару су биле две породице Бајрамовића. Други су дошли после тога из Ч. Долца, Дубова, Крушева, Јаничара, Осоја (Муслимани).

БАЈРОВИЋИ

Бајровићи су старином Никшићани, исламизовани Кучи, али су се после 1877. године иселили и настанили у Санџаку (Пљевља, Пријепоље). У тим местима имали су веома значајну улогу, нарочито у Пљевљима (Паша Бајровић). У Нови Пазар су досељене две породице, и то из Сјенице и Но-ве Вароши од 1960.

Други Бајровићи су досељени из Лукара (3) (Хоти), затим 1965. из Точилова (Ђокићи — Клименте) и, најзад, једна породица из Богути, 1958. године (Муслимани).

БАКИЋИ

Бакићи (до 1912. године Баке) у Девречу на Пештери су Клименте и ту су од 1700. године. Године 1721. било је 2 куће са 16 чланова. Били су доста дуго католици. Једна породица досељена у Нови Пазар. Срба Бакића има у Лечи, а Црногорца у Забрђу и Пешцу, код Иванграда.

БАКИЈЕ

Исламизовани су Кучи и род са Џоговићима. Пре десетак година досељене су две породице из Биоче, код Лозне.

БАКРАЧЕВИЋИ

Бакрачевићи су из Тушимље и отуда су дошли три породице, али су променили презиме у Јовановић (Срби).

БАЛЕНЦИ (БАЉИНЦИ)

Тако се презивају две породице, досељене 1908. године из Баљена (Петштер). Тамо су се називали Захитовићи; Хоти су. Јусуф Баља из Баљена био је организатор буне против Осман-паше пазарског 1819. године (Муслимани).

БАЛИЋЕВАЦ

Једна породица досељена пре десет година из Балића (Бродарево) (Муслимани).

БАЛИЈЕ

У Тринави, код Новог Пазара, живе две породице Балија, а од пре два-десетак година и једна у Новом Пазару, Старина им је у Оштрој Стијени, код Бродораве, односно Његњево, код Бијелог Поља (Муслимани).

БАЛОТЕ

Када су, почетком XVIII века, Балоте из братства Вокље (Клименте) населили једно село код Рожаја, они су му дали име према свом презимену, а ту су дошли из Ругове. Много се Балота иселило у Турску, у периоду после 1958. године, а неколико породица у Нови Пазар. Има их у Црном Врху.

БАЛОВИЋИ

Године 1945. једна српска породица досељена из Баловића, код Рашке. Има их у Кашљу и Дубокој, код Лепосавића.

БАЛТИЋИ

Две породице Балтића дошли из Меља, потомци су исламизованих Климената. Друге две су из Варева. Они сматрају да су исламизовани Црногорци. То исто за себе мисле и они Балтићи (4) који су досељени из Кладнице. Сви су становници Новог Пазара после 1948. године (Муслимани).

БАНЦОВИЋИ

У Банцову, код Рожаја, живе потомци Климената. Две новопазарске породице Банцовића потомци су једног становника Банцова који је овамо долао крајем XIX века (Муслимани).

БАРАЋИ

У Јошаници — код Лепосавића, Драгунцу — код Рашке, Барама и Зминцу — на Рогозни, има Бараћа. Они су Васојевићи, из Трепче, код Иванграда, и на Рогозну су дошли 1903. године. Род су им тамошњи Симовићи. По једна породица из Бара и Драгунаца досељене су у Нови Пазар пре двадесет година (Срби).

БАРУЦИЋИ

Од краја прошлог века живе две мусиманске породице у Новом Пазару, али о свом пореклу ништа не знају.

БАТКИЋИ

У периоду од 1951. до 1968. године досељено је шест породица Баткића из Растеновића (Пештер). Старином су Клименте.

БАШИЋИ

Од старе беговске куће Башића из Новог Пазара нема више никога јер су се иселили у Турску. После другог светског рата неки Башићи су

досељени из Бродарева (1960), други из Дервенте 1952. године (2) и Добруна, код Вишеграда (Муслимани).

БАШТАНИ

Крајем XIX века досељени су Баштани из Бањске (1) (Муслимани).

БАЖДАРИ

Има их у Урсулама (Сјеница) и одатле су, пре двадесет година, досељени у Побрђе (Нови Пазар), а једна породица и у Нови Пазар (Муслимани).

БЕЋИРАГИЋИ

Бећир-ага је био кадија у Новој Вароши око 1823. године па су његови потомци узели презиме по њему. Једна породица је досељена 1949. године.

Друга породица Бећирагића досељена је 1968. године из Рожаја. Исламизовани су Кучи.

БЕЋИРОВИЋИ

Једна породица досељена из Борја-Кукса, у Албанији 1930 године, а 1958. године досељено је пет породица Бећировића из Бродарева, док је једна породица досељена из Шкријельја (Муслимани).

БЕЋКОВИЋИ

Мурат Бећковић је 1925. године пошао из Сјенице за Турску па остао да живи у Новом Пазару (1). Они су старином из Ниша а у Сјеницу су дошли 1833. године. Други Бећковићи су досељени из Жупе (Тутин) 1960. године. Нишу род јер су ови други Клименте (Муслимани).

БЕЋОВИЋИ

Не баш тако давно Дрековић (исламизовани Кучи) из Ниша, на Рогозни, променили су презиме у Бећовић. Од 1957. три породице су досељене у Нови Пазар. Други Бећовићи су дошли из Чашић Долца (1).

БЕГАНОВИЋИ

Они су колашински Муслимани, а крајем прошлог века населили су села: Биочу, Ивање, Стубо, Бистрицу код Иванграда и Вијелог Поља. Пре двадесетак година досељено је 7 породица Бегановића.

БЕГОВИЋИ

Милисав Лутовац сматра да су Беговићи у Расову, Реснику и Лозницима, код Бијелог Поља, најстарија мусиманска породица у Бихору, а вероватно и у Санџаку. Они су потомци властелина Јоване, који је имао велике поседе око Бијелог Поља. Турци су га звали Јован-бег, а његови синови су, још у XV веку, примили ислам и узели презиме Беговићи. Код Беговића се чува предање по којем је Јован-бег био потомак Мирослава Немањића, градитељ цркве Св. Петра у Бијелом Пољу.

Неке породице Беговића досељене су у Нови Пазар још крајем XVIII века, али су променили презиме у Расовац. У дворишту Алтун-alem-џамије чува се надгробни споменик (нишан) Осман-бега Расовца из 1801. године (2). До првог светског рата бегови Расовци су имали многе читлуке у новопазарском крају.

Они Беговићи (5) који су се после првог и другог светског рата доселили у Нови Пазар, задржали су презиме Беговићи (Мусимани).

БЕЈТИЋИ

После 1945. године три породице досељене из Бијелог Поља. Исламизовани су Ђурашковићи и огранак Адровића.

БЕЈТОВИЋИ

Бејтовићи, који су досељени из Дубова (2) код Тутина, Хоти су по пореклу и род са тамошњим Зећировићима. Раније су се презивали Коце. Две породице Бејтовића досељене су из Мојстира (Тутин), а десет из Гошева (Лукаре). Ови последњи су потомци неког бегуница са Косова, који је, пре пет појасева тамо направио крв. Сви су дошли у Нови Пазар после 1960. године (Мусимани).

БЕКТАШЕВИЋИ

Потомци су Мула Ибрахима, који се у XVIII веку доселио из Гусиња у Нови Пазар. Били су врло бројни и присталице бекташа — дервишанског реда, па су их прозвали Бекташевићима. До 1830. године имали су чифчије у Густиродићу и Житковцу, код Баљевца на Ибру. Многи од њих су се иселили у Турску 1912. године. Други Бекташевићи су досељени из Колашина (Црна Гора) 1912; трећи из Паљева (Хоти), а једна албанска породица 1952. године из Призрена (а у Призрен из Драгаша). Неки Курпејовићи код Рожаја променили су презиме у Бекташевићи.

БЕКТОВИЋИ

Десетак породица Бектовића досељено је, почевши од 1954. године, из Белих Вода, и род су са тамошњим Мушићима, а сигурно не знају своје раније порекло. Вероватно да су Јајићи (Мусимани).

БЕЛИЋИ

Има их у селима: Пављу, Вучинићу, Рајковићу. Две породице досељене у Нови Пазар пре, а остале после другог светског рата (5) (Срби).

БЕКРИЋИ

Једна породица досељена из Бијељине, 1950. године (Муслимани).

БЕЛОЈИЦЕ

Из Буковице, где их је било највише, Белојице су се иселили у Суви До, Тутин и Шавац, а после другог светског рата и у друга места, па и у Нови Пазар (3).

Стара постојбина Белојица је Пелев Бријег, у Братоножићима, и како то наводи М. Лутовац, тамо су се презивали Балевићи. Од петорице браће, колико их је 1813. године досељено у Буковицу, један је примио ислам и од њега су Качари (Црногорци).

БЕЛОВОЂАНИ

Око 1880. године доселио се неки Љајић из Белих Вода у Нови Пазар и оставио потомство Беловођане (3) (Муслимани).

БЕРОВИЋИ

Старином су Хоти, живе у Попићу (Рибариће), а од пре 15 година пет породица и у Новом Пазару (Муслимани).

БЕШЕВИЋИ

У Новопазарској ћефирлеми из 1767. године помињу се Мусимани Бешевићи, али њихових потомака више нема. Срби Бешевићи (3), који живе у Новом Пазару од 1959. године, потомци су Беша Вајојевића, који је, средином XIX века насељио Штитаре, па су одатле прешли у Попе и Попљицу. Неки од њих су отишли у Топлицу 1882. године (Срби).

БЕРБЕРИШТАНИ

Тако се презивају по Берберишту, одакле су дошли у Нови Пазар после 1912. године. Сигурно не знају ко су, али има индиција да су Клементејер се својакају са онима из Вучје Локве. За њих кажу да су касно исламизовани.

БЕСНИЧАНИ

Још од XIX века има у Новом Пазару Мусимана Бесничана, тако названих по Беснику, код Рожаја, одакле су досељени. Било их је раније доста, нарочито у Шутеновцу, где и данас постоји Бесничански поток (9).

БЕШИРОВИЋИ

Од пре двадесетак година у Новом Пазару има више породица које се презивају Бешировићи. Дошли су из Гутића (Клименте) Крушева и Паљева (Хоти), Влаца (Халавуци — Шаље).

БЕШЛАГИЋИ

Бешлага и његов син помињу се као трговци у Новом Пазару још у XVIII веку. Они су одржавали трговинске везе са Скопљем, Сарајевом и Дубровником. Веде порекло од бешлије, посебног рода турске војске, који се јавља у XVIII веку. Остао је само још један мушки потомак ове познате новопазарске породице, али без наследника.

БИБЕРОВИЋИ

Веома су стари становници Гоња код Сјенице, а исламизовани су Црногорци. Неки су дошли у Нови Пазар 1934. а други после другог светског рата (11).

БИБИЋИ

Пре десетак година досељене су три породице из Угла (Пештер). Старион су Вокље (Клименте) (Муслимани).

БИХОРЦИ

Многе муслиманске и српске породице презивају се Бихорци (Биорци, Бијорци), по томе што су, углавном у XIX веку, досељене из Бихора, али је у Новом Пазару и раније било Бихорац. Тако се још 1767. године у овом граду помиње неки Бихорац Алија. Године 1814. помињу се Хасан и Мехмед Бихорац. Сада има више од педесет породица са овим презименом.

БИЛАЛИ

Једна албански породица, недавно досељена из Косовске Митровице.

БИЛАЛОВИЋИ

Нема више у овом граду оних Билаловића који се помињу 1822. године као чувена аганска породица. Пре неколико година досељене су по једна породица из Житнића (Колашници), Трнаве и Делимеђа (Шкријељи).

БИЊОШИ

До другог светског рата Бињоши из Радохаваца (Тутин) презивали су се Мумуиновићи (Хоти). Од пре неколико година једна породица је досељена у Нови Пазар (Побрђе).

БИРЂОЗЛИЋИ

Стара су градска породица и потомци човека са једним оком (бир ђоз — једно око) (3). О свом ранијем пореклу не знају ништа сигурно.

БИШЕВЦИ

Према предању, два брата из Бишева (Рожаје) насељила су се у село Вевер, код Новог Пазара, па је један примио ислам и од њега су Мусимани Бишевци, а од другог брата, који се одселио у Тенјково, пореклом су Срби Бишевци. Они се и данас својакају и пазили су се у време светских ратова. Неки Бишевци су се 1882. године из Тенјкова одселили у Куршумлију, а други у Лешак. Још од краја прошлог века има их у Новом Пазару, више Мусимана него Срба (37).

БЈЕЛАЦИ

Јердна мусиманска породица Бјелака досељена је у Нови Пазар 1960. године из Комарана, а друге две још 1925. Исламизовани су Црногорци.

БЉЕТЕ

Године 1938. досељена једна породица из Призрена (Албанци).

БОГАВЦИ

Ровчани су старином, а има их у иванградском крају. Из Бора је досељена једна породица 1972. године (Црногорци).

БОГУЋАНИ

Село Богути, код Сјенице, насељено је делом исламизираним Васојевићима, углавном у XIX веку, управо Ђукићима са Полице (Иванград). Неки од њих су и после исламизовања задржали презиме Ђукић. Неки су досељени пре другог светског рата (6) а други после њега (22). Они који су се досељавали у Нови Пазар или из Богути или Тузиња презивају се Богућани.

БОЈАЦИЋИ

Зејнеловићи, Махмутовићи и Бојадићи, који живе у околини Бијелог Поља, босански су муҳаџири и ту су настањени око 1879. године. Пре исламизације презивали су се Самарџићи. Бојадићи живе у Вољевцу и Радојевој Глави (Бијело Поље) и отуда су неке породице дошли пре, а неке после другог светског рата (6) (Мусимани).

БОЈАНИЋИ

Једна српска породица досељена после првог светског рата из Бојанића, код Рашке.

БОЈОВИЋИ

Пре 15 година једна породица досељена из Тутина. Има их још у Сувом Долу и у неким селима на Голији. Вајојевићи су старином.

БОНЦУЦИ

Бонцуц, село код Рожаја, насељено је 1700. године Климентама. Пре више од сто година досељена је отуда једна породица и узела презиме по селу одакле једосељена (2). Традиционално су се бавили грнчарским занатом (Муслимани).

БОРИЧИЋИ

Средином XIX века Боричићи (Вајојевићи) насељили су село Попиће, код Новог Пазара. Од 1945. године и касније овамо су досељене две породице (Срби).

БОШЊАЦИ

Од краја прошлог века у Вареву, код Новог Пазара, живе Бошњаци, тако названи по Босни, одакле су досељени као мухачери. У Варево су, кажу, досељени из Нове Вароши. Одмах после другог светског рата преселили су се у Нови Пазар (5). Према другој верзији, они су Мујезиновићи, из Бродарева.

БОШЊОВИЋИ

Ибрахим Бошњовић досељен је из Фоче, 1820. године, пошто је тамо претходно убио сестру која се удала мимо његове воље, чиме му је повредила понос. Џемаил Бошњовић био је између два светска рата, највећи трговац у Новом Пазару, а његов син први доктор економских наука из Новог Пазара (1).

БОЖОВИЋИ

Божовићи у Придворици (Ибарски Колашин) су, према Лутовцу, Пиперима, а „ту су досељени из Корита пре 200 година“, Било их је доста, али су се многи иселили у Топлицу 1882. године. Новопазарски Божовићи (3) досељени су после другог светског рата из Добрашевине, а једна породица из Андријевице. Ови последњи су Вајојевићи.

БРАХОВИЋИ

Становници су Новог Пазара од пре 20 година а досељени из Брезе (Сјеница) и Паљева (Тутин) (4) (Муслимани).

БРАЈКОВИЋИ

Првобитно су се презивали Брајовићи, па су презимену додали слово К да би заварали траг крвој освети. Село Брајкова на Тари, јесте њихова постојбина, одакле су се растворали. Из Пљевља су досељени у Нови Пазар, 1957. године (2) (Црногорци).

БРБУТОВИЋИ

Брбутовићи су досељени из Дунишића, код Сјенице (4).

БРКОВИЋИ

Из Витомираце, код Пећи, досељена је једна породица 1957. године, а у Витомирацу су досељени после првог светског рата из Велике, код Плава (Црногорци).

БРНИЧАНИ

Године 1721. у Брници је живело 18 чланова (2 породице) католика — Климената. Сасвим је вероватно да су Муслимани из овог села потомци тих Климената. Многи од њих су почели да напуштају то село у другој половини XIX века, а последњи 1934. године. Тада су дошли у Нови Пазар и околна села, па су, у највећем броју случајева, узели презиме Брничани, а тамо су се презивали: Ахметовићи, Смаиловићи, Сульовићи, Синановићи (25). Неке од њих називају Латинима, што је везано за њихову ранију католичку веру (Муслимани).

БРОЊЕ

Три породице из Житнића пошли су за Турску, 1960. године, па су се из Скопља вратиле у Нови Пазар. Поред Житнића, Броња (Клименте) има у Лескови и Рамошеву, код Тутина, а затим у Пожеги и Вржегрцима, код Новог Пазара (Муслимани).

БРУЛИЋИ

Брулићи у Раждагињи код Сјенице сматрају да су најстарији становници овог села. Ако је тако, онда би могли бити потомци Хота. У Нови Пазар су досељени после првог светског рата (4) (Муслимани).

БРУНЧЕВИЋИ

Предање каже да су три брата Брунчевића досла из Медуна (исламизовани Кучи), у Црној Гори, још почетком XVIII века и насељили се у села Себечево, Бобовик и Пожегу, а касније и у Нови Пазар. Неки Бешир Брунчевић, из Новог Пазара, помиње се 1835. године као власник амбара у селу Вр'у, код Ушћа.

Највише Брунчевића досељено је у XIX веку, и то из Диноша, код Никшића, где су били врло познати и тамошњи поглавари.

(„Добро доша Брунчевић Ељезе

Турска сабљо, вере пророкове“)

Према Шобајићу, никшићки Брунчевићи су Груде по пореклу, а били су ате. „Никшићки кадије Брунчевићи су били тако разборити људи, да се још прича како је њихову памет признавала сва Херцеговина и Босна. (П. Шобајић, Никшић, 66 и 112; М. Мильанов, Сабрана дјела III, 30 — 88).

БУГАРИЋИ

Предање каже да је неки Македонац дошао из Овчег поља у Брановину, у XIX веку, те да су га овде звали Бугарци, а његово потомство Бугарићи. Одатле су четири породице досељене у Нови Пазар, почевши од 1956. године (Срби).

БУЧАНИ

Из Губавча (Муслимани) код Бијелог Поља, досељене су две породице. Исламизовани Црногорци из Буче. У Губавчу их има веома много.

БУЛИЋИ

Становници Палјева, одакле су дошли новопазарски Булићи, после 1947. године (3) потомци су Хота (Муслимани).

БУЛАТОВИЋИ

У XIX веку досељени из Колашина (Црна Гора) и настанили се у оближње село Војковиће, а одатле једна породица у Нови Пазар 1957. године (Срби).

БУШАТИ

Бушатлије су позната албанска породица, која је дала неколико скадарских везира. У Новом Пазару постоје две старе градске породице Бушта, који сматрају да су потомци Бушатилија. Још у Новопазарској ћефилеми из 1676. године помиње се Чемайл Бушатлија, из Новог Пазара.

Постоје мишљења да су Бушатлије потомци Станише Црнојевића (М. Спахо, Скадарски мутесариф, 671; Новопазарска ћефилема, Н. Петровић, Мемоари, 491) (Муслимани).

БУЗГОВИЋИ

Један од четрдесеторице турских војника, који су се, после косовске битке, били улогорили на месту где је касније формиран Нови Пазар, био је и неки Арапин. Предање каже како је он овде први пут видeo снег и лед и стално је говорио бузг, бузг, што значи лед, па је његовим потомцима остало презиме Бузговићи. Чињеница је да су Бузговићи веома стара градска породица и да су, са Кркмешевићима, Халибражимовићима и Шаренкапићима, најстарија новопазарска породица. Раније их је било више али су се иселилиу Турску (1).

ЦАКОВИЋИ

Досељени су из Малаја (Пештер) а старином су Клименте (3). Они који су се доселили раније презивају се Мелајци.

ЦАМИЋИ

Из Долца и Охольја недавно је досељена по једна породица (Муслими).

ЦАМОВИЋИ

Цамовићи у Кијевцима, одакле је дошло неколико породица, почевши од почетка овог века, род су са Ватићима из Тузиња. Према томе, потомци су Климената (Цамо и Вата су били браћа). Други су досељени из Тузиња (12) (Муслимани).

ЦАТИЋИ

Године 1947. једна српска породица досељена из Пећи, а у Пећ су досељени из Црне Горе (Срби).

ЦИМБАЉЕВИЋИ

Према Ј. Ердељановићу, Цимбаљевићи су Пипери, а ново презиме носе по томе што је њихов потомак могао најдаље да скочи, односно да цибне. Пре десет година једна породица досељена је из Иванграда (Црногорци).

ЦРНИШАНИ

Године 1721. у Црнишу су биле две породице (са 12 чланова) хотских католика. Временом су исламизовани и садашњи становници овог села у тутинском крају су потомци Хота. (Предање наводи како су од три брата Хота: Мета, Аличка и Була настала братства: Метићи, Аличковићи и Булићи.) Још од 1908. године почели су да долазе у Нови Пазар из овог села

и највише их је узело презиме Џрнишани, а неки су, као Мујовићи, променили презиме (25) (Муслимани).

ЦРНОВРШАНИ

Црни Врх, село код Иванграда, насељено је доста рано исламизованим Кучима. Одатле су их, после 1878. године, раселили Васојевићи, па су једни отишли у Иванград, а други у Баре, код Сјенице. У периоду између два светска рата неки су се доселили у Ботуровину, код Дежеве. Постоји предање према коме су новопазарски Муслимани — Џрновршани, Делићи и Грбовићи — потомци три брата. У Нови Пазар су неки досељени из Бара.

ЦУЦАК

Из Раждагиње, где их једино има, а вероватно су Хоти, досељена је недавно једна породица у Нови Пазар.

ЦУКАВЦИ

„Цукавци су угледна православна старовлашка породица“ (Ј. Ристић, *Стари Влах*, 300). У Новом Пазару постоје две породице досељене 1920. из Макове, код Ивањице.

ЦВЕТИЋИ

Првобитно су се презивали Лалићи, а старином су из Херцеговине. Најпре су се (XIX) населили на Копаоник, а 1953. године у Нови Пазар (1).

ЦУРИЋИ

Према предању, Цурићи, којих једино има у Пожеги (50 кућа), а од 1969. и у Новом Пазару (2), потомци су три брата Краснића, који су досељени у Пожегу из Пећи пре шест појасева. Према другој верзији, род су са Ницевићима (Клименте), а по трећој са Коцама (Хоти) (Муслимани).

ЧАКАРЕ

Једна турска породица досељена из Призрена 1957.

ЧАЈЛАЦИ

Крајем прошлог века служио је у Новом Пазару неки турски војник кога су звали чајлак — фазан. Ту се оженио и оставио потомство са презименом Чаялак. До 1925. године било је пет породица, а тада су се иселили у Турску и остала је још једна (Муслимани).

ЧАЛАМАЋИ

У Шароњама, под Голијом, живе две породице Чаламаћа још од средине XIX века, када су досељени из Васојевића. Од 1912 године једна породица је променила презиме у Васиљевиће. Једна породица живи у Новом Пазару од 1966. године.

ЧАЛАКОВИЋИ

Почевши од XVIII века у Рожају, а касније и у неким суседним селima живе Чалаковићи, исламизовани Клименте. Неки Чалаковић је био вођ Климената у покрету против реформи султана Махмуда II (1831) (ДАБ — КК ХХІІІ, 358). Једна породица досељена је из Рожаја још 1879. године а друге су досељене пре и нарочито после другог светског рата из: Рожаја, Драге, Бача, Острвице, Рибарића, а има их још у Шпиљанима, Чулијама, Калепольу. Сасвим је вероватно да су сви род, мада М. Лутовац претпоставља да су Чалаковићи из Драге исламизовани Кучи (Муслимани).

ЧАНКАЛИЈЕ

Једна породица новопазарска презива се Чанкалија по томе што су потомци неког турског официра који је овде дошао из истоименог места (крајем XVIII века) у Турској.

ЧАПРИТИ

Код доста старе градске породице Чапрића (Муслимани), чува се не баш сигурно предање, по коме су потомци неког Камбер Чапре, који је у XVIII веку дошао из Саша, код Улциња. Према другој верзији, они су исламизовани Чаприћи из истоименог села на Голији. У том селу и данас живе Срби Чаприћи (4).

ЧАРОВЦИ

Чаровина на Доњој Пештери насељена је почетком XVIII века Климентама и до првог светског рата у том селу се искључиво говорило албански. Много је породица одатле дошло у Нови Пазар, и то још од kraja XVIII века. Неки су задржали стара презимена, а други су (25) узели презиме према имени села (Муслимани).

ЧАУШЕВИЋИ

Старина Чаушевића је Каракала (Аљиновиће), па су се одатле доселили у Сјеницу, а пре 15 година у Нови Пазар (3) (Муслимани).

ЧАВДАРБАШИЋИ

Једна породица досељена из Пећи, а друга из Призрена, пре десетак година.

ЧАВИЋИ

Чавићи су, према предању, потомци сиромашног дечака који је служио код кадије у Бихаћу и тамо примио ислам. Касније је постао официр, па је учествовао у рату на Јавору (XVIII век), истакао се у њему и добио за то спахилук у Штављу, Лопижама и неким селима на Голији. Данашња Иванчица била је читлук Чавића. Седиште тих познатих бегова било је у Сјеници, где су уживали велики углед. Хаџибег Чавић је предао Сјеницу Ка-рађорђу 1809. године, а хачи Мустај-бег Чавић био је лични пријатељ Хади Продана Глигоријевића, такође из Сјенице. Сулејмана-бega Чавића погубили су мусимански побуњеници из Расне, 1822. године. У Сјеници је до 1920. године постојала Чавићка махала. Сада у Сјеници нема Чавића, а, према једном мишљењу, њихови потомци су тамошњи Мујагићи. Међутим, има их у Новом Пазару (6), где су дошли још у XIX веку из Сјенице, па су и ту били угледна породица.

ЧЕВОВИЋИ

Из Хаљевине и Лугова код Пљеваља досељени су пре другог светског рата Мусимани Чевовићи (4).

ЧЕКАНОВИЋИ

Чекановићи су из Старог Влаха, где се помињу још у XVIII веку. Милић Чекановић се помиње као вођа Старовлашана у рату против Турака 1737—1739. године (J. Ристић, *Стари Влах*, 198). У Нови Пазар су дошли 1912. године из Врановине, где их има и сада (2) (Срби).

ЧЕКИЋИ

Пре неколико година досељене су две породице из Гусиња (Мусимани).

ЧЕКОВИЋИ

Око 1809. године доселили су се неки Поповићи из Колашина (Прна Гора) и настанили се у Косуриће па ту узели презиме Чековићи. Одатле су се доста рано доселили у Нови Пазар (3). Код Петрове цркве сахрањен је 1872. године неки Тимотије Чековић.

Мусимани Чековићи досељени су пре двадесетак година из Вевера и Девреча (5).

ЧЕЛИ

Једна албанска породица, досељена 1970. године из Урошевца.

ЧЕЛИКОВИЋИ

Старина Челиковића (Мусимани) јесте Драга, па су се неки одатле иселили 1912. године у Радохваце и Војниће, а однедавно у Нови Пазар (2).

ЧЕНГИЋИ

Пре другог светског рата у Новом Пазару су живеле две породице Ченгића, али их више нема. Једна породица је досељена из Сјенице пре двадесет година, а у Сјеницу су дошли из Херцеговине, 1882. године (Муслимани).

ЧЕПЕЉЦИ

Из Чепеља на Рогозни доселили су се у Варево, а отуда недавно у Нови Пазар (2) (Муслимани).

ЧИТЛУЧАНИ

Старином су Никшићани, а ново презиме носе по Читлуку у Ибарском Колашину. Огранак су Маричића (М. Лутовац, Ибарски Колашин).

У Нови Пазар је пре 15 година досељена једна породица из Беоча, код Рашке (Срби).

ЧИВИЋИ

Још 1878. године две породице Чивића досељене су у Нови Пазар из Травника. Првобитно су се били настанили у Чивт Хановима, па су затим прешли у Нови Пазар. Једна породица њихова је недавно променила презиме у Мехмедовић (Муслимани).

ЧМАЊЧАНИ

Александар Гиљфердинг истиче (средина XIX века) да је Чмањче, код Рибарића, „насеље са албанским кућицама“. Тада је његов пратилац, захваљујући познавању албанског језика, добио храну у овом селу (А. Гиљфердинг, Путовања 149). Код становника овог села чува се предање да су потомци албанских Куча. Осам новопазарских породица Чмањчана старином су из Чмањака, а у Нови Пазар су досељени, неки још почетком овог столећа, из Рогиња (8). Једна породица Рустемовића досељена је у Нови Пазар око 1870. године али се њихови потомци (4) презивају Чмањчани (Муслимани).

ЧОКОВИЋИ

Чоко Колашинак, из Расова (Бијело Поље), родоначелник је Чоковића. Две породице досељене су из Сјенице 1957. а у Сјеницу из Бијелог Поља 1940. године. Старином су Каљићи (Муслимани).

ЧОКРЛИЈЕ

Село Чокрлије налази се код Томашева (Шаховиће) и до 1924. године било је насељено Муслиманима. Одатле су они почели да се селе према

Новом Пазару још 1878. године. Кажу да је по њима један заселак код Бишева добио име Чокралије, а они који су дошли отуда узели су презиме Чокралије. Три новопазарске породице Чокралија досељене су из Покрвеника за време првог светског рата (Муслимани).

ЧОЛОВИЋИ

У Новом Пазару има Чоловића, Срба и Муслимана, и сви су његови становници од пре двадесетак година. Срби Чоловићи у Врановини, Дежеви и Прћенови досељени су из Црне Горе у XIX веку, а они у Ерчегама из Херцеговине, око 1876 (7).

Муслимана Чоловића има у Бишеву (од њих је Шемси-паша Бишевац), Беснику, Детанама. Исламизовани су Кучи. Отуда су досељени у Нови Пазар (5), а за Муслимане Чоловиће у Раждагићи и Сјеници сматрају да су се и пре исламизације презивали Чоловићи, а досељени су из Црне Горе.

ЧОРБИЋИ

Првобитно су Чорбићи живели у Петрови (ту досељени у XIX веку из Црне Горе), а одатле су прешли у Кузмичево. Доста их се 1882. године иселило у Топлицу, а 1958. године једна породица из Ковачева у Нови Пазар (Срби).

ЧУБРОВИЋИ

Две новопазарске породице Чубровића носе ово презиме од пре три појаса. Раније су се презивали Демировићи (Шкријељи). Првобитно су живели у Добром Дубу (Тутин), а затим у Војнићу (Нови Пазар) и, најзад, од почетка овог века, и у самом граду (Муслимани).

ЧУКАНОВИЋИ

Чукановићи су у ствари Чукићи, досељени из Васојевића у Распоганче (Сјеница), средином проплого века, а једна породица у Новом Пазару је од 1959. године (Срби).

ЧУЉЕВИЋИ

У Сашу, код Тутина, има Муслимана Чуљевића, који су ту досељени у XIX веку из Брда (М. Лутовац, *Рожаја и Штавица*, 384.). Две породице досељене су у Нови Пазар пре 15 година.

ЧУЉКОВИЋИ

Негде око 1870. године досељени су Чуљковићи, исламизовани Кучи из Бишева, па су их овде називали још и Бишевцима (3) (Муслимани)

ЋАТОВИЋИ

Породица са овим презименом има више у новопазарском крају, пре-
ма томе и у Новом Пазару, али од пре двадесетак година. Први су досељени
из Рожаја (Клименте), други из Сјенице (ови су староградска породица у
Сјеници и дали су једног пашу). Они који су досељени из Биохана и Ра-
душа (Тутин) старином су из Горње Штитарице, код Колашина (Црна Гора)
(М. Лутовац. *Рожаје и Штавица*, 389). Неки Ђатовићи су досељени из
Баћа (Рожаје), а старином су Мурићи — Клименте (20) (Муслимани).

ЋЕРИМАНИ

До 1912. године Ћеримани су живели у Брњици, а онда су се иселили
у Ерчеге па је студа једна породица досељена у Нови Пазар 1949. године.
Старином су Васојевићи. Ћеримани и Зекићи (Муслимани) из Сјенице
погомци су два брата, од којих се овај последњи исламизовао (Срби).

ЋИЛЕРЦИЋИ

Ћилерцићи, доста стара градска породица у Новом Пазару, јер се ов-
де помињу још средином XIX века, старином су Шкријељи. У околним се-
лемима су имали своје читлуке. Тако се 1921. године као господар Врсенице
помиње Адем-ага Ћилерцић, из Новог Пазара (2) муслимани.

ЋИРКОВИЋИ

Једна српска породица досељена је 1954. године из Кончуланица (Раш-
ка), а друге две из Грубетића, па затим по једна из Крћа и Жуљевића.

ЋИРИЋИ

Једна српска породица досељена пре 30 година из Арапћеловца.

ЋОРЦИ

Једна прњегорска породица скоро доселила из Дапсића, код Иван-
града.

ЋОРИЋИ

Ћорићи су Муслимани, а недавно досељени из Иvezића, код Пријепо-
ља (2).

ЋОРОВИЋИ

Тренутно у Новом Пазару живи око четрдесет породица Ћоровића.
Они су становници овог града још од 1890. године, други од 1912. и 1918.

али их је највише досељено после 1945. године, из Лозне и Ивања (Бихор). Ђоровићи су стара беговска кућа, специфична по томе што припадају сеоском племству јер су живели у селу (Лозна), што је апсолутна реткост за југословенске земље јер је мусимански племство живело по градовима. Они су потомци Мехмед Ћор-паше, који је, као турски спахија, изгубио спахилуке у Славонији (а седиште му је било у Осијеку) у рату 1683 — 1699. године, па је у накнаду за то добио спахилуке у Бихору и Пештери, и то део оних спахилука које су раније држали Хајдарпашићи и пећки Махмуд-беговићи.

Није без основа претпоставка да је Мехмед-Ћор паша син Ђор Али-паше, исламизираног Јерменина, који се 1667. године помиње као босански везир. Код Ђоровића се и данас чува, иако бледо, предање о њиховом јерменском пореклу.

Као бегови, Ђоровићи су до 1920. године уживали велики углед, али „због изражених тенденција за господарењем наилазили су на отпор код других“. Између два светска рата веома су осиромашили.

Срба Ђоровића има у Алуловићу (Нови Пазар), а ту су досељени 1809. године из Пиве.

ЂОСОВИЋИ

Садашњи становници Браћака (Пештер) јесу Мулићи и Ђосовићи, исламизирани Мурићи — Клименте. То село су насељили Клименте 1700. године а 1721. било их је ту пет породица, са 35 чланова. Расељавали су се из Браћака доста рано, а у Нови Пазар су досељени пре и после другог светског рата (3). Од њиховог је братства и она породица што је досељена из Ковача 1955. године.

Једна породица Ђосовића досељена је 1968. године из Бродарева и сматрају се исламизираним Дробњацима.

ЂУРЧИЋИ

Крајем XVIII века Ђурчићи (тако су добили презиме по Ђурчијском занату) дошли су из Никишића и настанили се у Градац, под Голијом. После првог светског рата једна породица Ђурчића настанила се у Делимеђу, а затим у Сопоћанима, па од 1945. године у Новом Пазару (1). Ђурчића има и у Полоку (Срби).

ЂУРКИЋИ

Сматрају да су међу најстаријим породицама у граду и да су потомци неког турског официра — спахије. Они су временом постали доста богати и имали су спахилуке у новопазарској околини. Раније су се другачије презивали али по томе што је један њихов предак носио велики Ђурак дадоше им ново презиме. Према другој верзији, ново презиме су добили по Ђурчијском занату. Године 1967. четири породиће су се иселиле у Турску али су се трии вратиле (11) (Мусимани).

ДАБЕТИЋИ

Дабетићи су огранак Васојевића. Једна породица Дабетића (Рајовића) досељена је 1950. године, а друга нешто касније (Црногорци).

ДАВИЋИ

Почетком прошлог века Давићи су досељени из Херцеговине и настанили се у Родићу, код Балетића, па су неки одатле отишли у Будиће, код Дежеве. Од 1946. године једна породица је у Новом Пазару, досељена из Будића (Срби).

ДАЦЕ

Велики је број породица, нарочито у рожајском крају, које носе презиме Даце, а старином су Вокље — Клименте. Првобитно су насељили, око 1700. године, Иловик, код Рожаја, које је од тада прозвано Даџиће. Предање каже да ово презиме носе по Лек Даци, који је умро као католик, не хтејши да прими ислам, а на самрти је рекао: „Турака има доста али не-ма Лек Даце.” Његови потомци су ипак сви исламизирани.

У Нови Пазар је још 1894. дошао Мурсел Даца, а други су досељени од 1912. године, тако да их је до 1920. било десетак породица, па су се иселили и сада су остале још две (Муслимани).

ДАНГАЛАЦИ

Тако се презивају три новопазарске породице које о свом ранијем по-реклу не знају ништа, а сматрају да овде живе од пре четири појаса (Муслимани).

ДАУТОВИЋИ

Од пре 15 година у Новом Пазару живи десетак породица Даутовића, а досељени су из бјелопољског краја: Сутивана, Комарана, Иvezића, Корита. У та села су дошли из Равне Ријеке, а сматрајући да су исламизирани Црногорци. Даутовића има у Лукарима.

ДАЗДАРЕВИЋИ

Мусимански део Годова насељен је Даздаревићима. Старином су Беговићи, из Расова, а били су диздари у Рожају (диздари — капетани, чувари градских тврђава). Из Рожаја су их потисли Нокићи и они су у XIX веку насељили село Годово.

Још крајем XIX века Даздаревића је било у Новом Пазару и Дежеви, где су имали поседе. У Дежеви, недалеко од основне школе, чува се мусиманско гробље у коме су укопани неки Даздаревићи, што се види из неких очуваних нишана. (На једном пише Даздаревић Сулејман, умро 1865. год.). Друге породице Даздаревића су дошли пре, а треће после другог светског рата. Доста их се од 1962. иселило у Турску (Мусимани).

ДЕДЕИЋИ

Дедеићи у Биоханама, код Тутина, одакле су недавно досељене две породице, старином су из Закамења, код Рожаја и исламизирани су Кучи (М. Лутовац, Рожаје и Штавица, 389).

ДЕДИЋИ

Пре неколико година једна породица је досељена из Прокупља, а у Прокупље 1882. године из Полице, код Иванграда. Старином су Кучи (Срби).

ДЕЧКОВИЋИ

Данашњи становници Растворића на Пештери потомци су исламизираних Клиmenta, којих је ту било 1721. године: 13 кућа са 75 чланова. Њихови потомци су и Дечковићи, који су после 1950. досељени у Нови Пазар (3).

ДЕЛИЋИ

Предање каже да су Делићи, Грбовићи и Црновршани потомци три брата, исламизована Црногорца. У Новом Пазару сада живи петнаестак породица Делића. Зна се да су доста рано досељени из Црне Горе. Први помен о њима у Новом Пазару потиче из 1809. године, а 1846. помиње се неки Делић Дервиши-ага из Новог Пазара. Шаћир Делић из Новог Пазара учествовао је као баштибозлук у рату против Црногорца и потинуо код манастира Мораче.

Новопазарски Делићи су се много обогатили у првој деценији XIX века закупљујући порезе код Турaka за део Ибарске долине и поткопаоничка села (Муслимани).

ДЕЛИМЕЋИ

Петнаестак овдашњих породица Делимећац досељено је углавном 1919. године из Делимећа. Кају да су се у Делимеђу презивали Хусићи и да су босански муҳадири (Муслимани).

ДЕЉЕВИЋИ

По једна породица досељена је 1965. из Дунишића и Дуге Польане.

ДЕМЧЕВИЋИ

Још пре другог светског рата две породице живе у Новом Пазару. Кају да су досељени са Пештери (Муслимани).

ДЕМИЋИ

Демића има у Ибарцу, код Рожаје (Клименте), Прништу, Паљеву (Хоти) и Драги (они сматрају да су исламизирани Кучи). Осам породица је досељено из Драге после 1960. године (Муслимани).

ДЕМИРОВИЋИ

Неколико породица досељено је из Потреба, на Пептери; Шкријељи су. Неки од њих су променили презиме у Нурошиће.

Демировића има у Рибарићу, али су они Хоти (Муслимани).

ДЕМОВИЋИ

Демовићи су босански мухаџери и крајем XIX века настанили се у Новом Пазару (1), Хрватској (2), Годуши (1) (Муслимани).

ДЕРВИШЕВИЋИ

Најстарији Дервишевићи у Новом Пазару су досељеници из Никшића (1878), а други су дошли после другог светског рата из Јаничара, Крушева, Срђевца, код Бијелог Поља, и Иванграда (Муслимани).

ДЕРВИШХАЛИТОВИЋИ

Потомци су Клиmenta, а стара су градска новопазарска породица, вероватно још од почетка XIX века. Носе презиме по Дервиш Халиту, који је припадао дервишанској секти. Његови потомци су и данас, готово једни дервишани у Новом Пазару. Чувају као светињу турбе Гурби Бабе на Газилару, а у граду чувају и две дервишанске текије (у приштинској улици) (3) (Муслимани).

ДЕРВИШНУРОВИЋИ

Првобитно су се називали Караосмановићи, а у Нови Пазар су досељени из Караванца (Краљева). Ново презиме носе по Дервиш Нуру, ађутанту Ејуп-паше Ферхатагића (1830). До 1922. имали су своје читлуке у околним селима, напр.: у Избицама где се и данас чува Агина чесма, коју је подигао неки ага Дервишнуровић (4) (Муслимани).

ДЕРВОВИЋИ

Веома су стара градска породица у Бијелом Пољу и потомци су турског племића који је дошао из Славоније 1963. године, а који се звао Хаџајлија. У Бијелом Пољу су стекли велики углед и богатство па се говорило: „пре ће у Лиму нестати песка него Дервовића дуката”. Две породице су досељене у Нови Пазар пред други светски рат (Муслимани).

ДЕСТАНОВИЋИ

Садашње три породице Дестановића досељене су из Ђерекара пре 15 година. Исламизирани су Кучи. Други су дошли из Мојстира и Делимећа и нису род са првима (Муслимани).

ДЕСПТОВИЋИ

Из Грачана скоро досељена једна породица. Старином су Васојевићи. Род су са Росићима — из Врачева, и Глишовићима — из Лопужња (Срби).

ДЕСТОВИЋИ

После 1960. године досељени су Дестовићи из Камешнице (Клименте) (5) (Муслимани).

ДЕТАНЦИ

Још 1912. године неке мусиманске породице су пошли из Детана у Турску, али су остале у Војнићу, код Новог Пазара, где су узеле презиме по Детанама (Тутин). Из Војнића су досељене две породице пре 20 година (Муслимани).

ДИБРАНИ

Војну касарну у Новом Пазару 1867. године зидали су зидари из Дебра. Један од њих се тада оженио са Пазарком и данашње две породице у Новом Пазару су његови потомци (Муслимани).

ДИНОВИЋИ

Две мусиманске породице Диновића живе у Новом Пазару још од kraja прошлог века, а Срба Диновића има у Грубетићу.

ДИМИТРИЈЕВИЋИ

Досељени су из Црне Горе (вероватно Дробњаци) у XIX веку. Димитријевићи су се настанили у Нетврђу код Новог Пазара. Једна породица је отуда досељена 1913. године а сада их је три (Срби).

ДИШИЋИ

Из Врановине, где их има доста, досељена је једна породица 1970. године (Срби).

ДИШОВИЋИ

Срба Дишовића има у Грубетићу, Жуњевићу, Охольју и отуда су досељене, пре 15 година, 3 породице.

ДИЗДАРЕВИЋИ

Потомци градског капетана, чувара градске тврђаве — диздара, бјелопољски Диздаревићи су стара градска породица. Једна породица досељена је пре 15 година (Муслимани).

Једна српска породица Диздаревића досељена је 1974. године из Баљевца на Ибру.

ДИВАНЕФЕНДИЋИ

Три новопазарске породице Диванефендића не знају нити о свом ранијем пореклу, осим да у Новом Пазару живе од средине XIX века. Судећи по имену, потомци су неког турског функционера (диван — министарство; ефендија — господин) (Муслимани).

ДОБАРЦИЋИ

Једна породица досељена је из Бијелог Поља пре 15 година. Тамо уживају углед и стара су градска породица (Муслимани).

ДОБРИЋИ

У неким селима Ибарског Колашине и Рогозне (Брњаци, Оклаце, Врановиће) живе Добрићи, старином Кучи. Из тих села дошли су, после 1955. године, три породице (Срби).

ДОЛИЋАНИ

Долићани, потомци Никча — Климената, а по досељењу у Нови Пазар, после првог светског рата, узели су презиме по селу одакле су досељени (7) (Муслимани).

ДОЛОВЦИ

Већина становника Долова потомци су Хотских Гега, који су ту досељени почетком XVIII века. Кажу да је Цан Гега примио мусиманску веру почетком XIX века, а католичку напустио, чиме је окончан процес њихове исламизације. М. Лутовац сматра да су доловски Халиловићи, Суљићи и Чоловићи исламизирани Кучи. На крају, у то село су дошли и колашински мухаџери после 1878.

Доловци су се брзо размножавали и рано били приморани на исељавање. У Нови Пазар су први дошли још почетком XIX века и узели пре-

зиме Доловци. Осим у Новом Пазару, њих има још у Петрови, Јанчи, Врбасићу. Цело село Цвијетње, агалук новопазарских Жалчевића, насељено је Доловцима. У тим селима, а и у Новом Пазару, има више од сто педесет породица Доловца (Муслимани).

ДРАГОЈЛОВИЋИ

У периоду после 1960. досељена једна јерпска породица из Драгојловића.

ДРАГИЋЕВИЋИ

Досељени из Избица пре 15 година (3) (Срби).

ДРАГОЛОВЧАНИ

Драголовчани су Муслимани, а из Рамошева (Пештер) насељени су у Побрђе.

ДРАЖАНИ

Драга код Тутина помиње се 1455. године у нахији Клопотник, а тадашња имена неких од њених 48 становника су: Радица, Оливер, Иоп Видач, Бојко, Влкац, Рамул, Давид. После 1689. године, Драга је опустела па су је населили Малисори највероватније Клименте, а и Кучи, јер су данашњи становници овог села њихови исламизовани потомци. Из тога села се много становника доселило у Нови Пазар или у његову околину, па су неки узели презиме Дражани (12), а други су: Мујдрагићи, Чолаковићи, Ђерлеци. Највише их се доселило крајем прошлог и почетком овог века (Муслимани).

ДРАЖЕВИЧАНИ

Почетком овог века доселила се једна породица из Дражевића (Сјеница) у Нови Пазар. Године 1958. иселили су се у Турску али су се убрзо вратили. Старином су Љумићи (2) (Муслимани).

ДРАМИЋАНИ

Српске породице, досељене из оближње Слатине (2).

ДРАШКОВИЋИ

Од пре 20 година досељене су по једна породица Драшковића из Светозарева, сближњег Педеља и Осоја (Срби).

ДРЕКОВИЋИ

Као исламизовани Кучи, досељени су пре 150 година из Црнокрпа (Рожаје) у Весениће, код Рибарића. Пре двадесетак година досељено је у Нови Пазар неколико породица Дрековића.

ДРЕШЕВИЋИ

У Глоговику (Пештлер) 1718. је живело шест католичких климентских породица, са 72 члана. Данашњи становници у том селу, међу којима и Дрешевићи, њихови су потомци. Године 1941. једна породица је досељена у Нови Пазар (Муслимани).

ДРНДАРИ

Пре неколико година досељене су три породице из Бијелог Поља, а ту из Стојкера (Муслимани).

ДРМАНИЋИ

По једна породица досељена је пре 15 година из Врановине и Љульца (2) (Срби).

ДРОБЊАЦИ

Веома је много Дробњака у новопазарском крају који су овамо досељени углавном у првој половини XIX века, али су многи узели нова презимена. Они који су задржали стара презимена живе у: Пасјем Потоку, Требићу, Врачеву, Копривници, Трстенику (Одојевиће).

Дробњаци су велико племе, настало развијањем пастирских села — катуна. Јиричек их помиње као становнике Дурмитора још 1354. године. Предање каже да су то презиме добили по томе што су „дроб попили“ Кричнима, које су растерали са Дурмитора.

Ђоко Пејовић наводи да су Дробњаци у новопазарском крају од 1812. године јер се тада покренуло према Србији, преко новопазарског краја, више од 150 дробњачких породица, па су се задржали у селима Старог Влаха и у новопазарском крају.

Сада у Новом Пазару има више од 20 дробњачких породица, досељених углавном после 1946. године из села око Новог пазара (Срби).

ДРПЉАНИ

Тако се презивају по селу Дрпље, код Колашина (Црна Гора), одакле су се, као исламизовани Црногорци, доселили у бјелопољски крај, око 1882. године, а из Бијелог Поља једна породица у Нови Пазар 1961. године.

ДУДИЋИ

У Новом Пазару живе само Срби Дудићи (2), досељени 1932. и 1958. године из Бељака, под Копаоником, а ту су досељени из Ибарског Колашина, 1880. године.

Муслимана Дудића има у Биоканама (Тутин), где су досељени, 1882. године, из Његуша, код Рожаја. Милицав Лутовац сматра да су Дудићи у Петњику касно исламизовани.

ДУГОПОЉЦИ

Потомци су Клиmenta, који су 1700. године насељили Дугу Пољану као католици.

Ибрахим Љаљић је 1880. дошао из Дуге Пољане и његови потомци се презивају Дугопољци, а раније су се називали Љајићи, Други су дошли 1900. године (Муслимани).

ДУКАЂИНЦИ

Дугајин је, према Хаџи Калфи, посебан санџак (Пећ, Плав, Ђаковица, Јајце, Задримље). До пре 20 година једна мусиманска породица са овим презименом живела је у Међама, а онда је исељена у Турску, да би се убрзо вратила и настанила у Новом Пазару (2).

ДУКИЋИ

Потомци солунског борца Драгутина Дукића, родом из Богатића, живе у Новом Пазару од 1919. године (2).

Други Дукићи досељени су пре десетак година из Бистровине (2).

ДУЉЕВИЋИ

Старина им је у Међугорју, на Пештери, и потомци су Клиmenta који су ту досељени 1700. године (1718. године било их је 13 породица са 99 лица). Ново презиме носе по Омер Дуљи, који се истакао у борбама против Карла Ђорђа, 1809. године.

У Новом Пазару има петнаестак породица. Неки су досељени пре, а неки после другог светског рата (Муслимани).

ДУМИЋИ

Средином XIX века досељени су из колапчког краја (Црна Гора) и настанили се у Горње Горачиће; 1958. године једна породица је досељена у Маровину (Сопоћани) а 1974. у Нови Пазар (Срби).

ДУПЉАЦИ

Предање каже да је бег Ђоровић, из Лозне, имао ванибрачно дете са чобаницом које је, по договору, рођено у шуми, затим смештено у дупљи

букве. Дете је из дупље узео бег, однео кући и однеговао. Када је дете одрасло и засновало породицу, дали су му презиме Дупљак.

Дупљаци су првобитно живели у Дерачи, код Лозне, као чифчије Ђоровића, али су се једном приликом супротставили Ђоровићима па су их ови растерали и они се населили у Лепосављевиће (Корита), које се од тада назива Дупљаци.

Дупљаци су врло бројне породице. Што на Косову, што у бјелопољском крају, а да се не рачунају они који су се иселили у Турску, а њих је такође много, има их око 200 породица.

Дупљаци су били врло борбени и носили су предени бајрак. За време покрета против султана Махмуда II (око 1830) узели су масовног учешћа, заједно са рожајским Ганићима и Хадровићима из Петнице.

Врло су бројни потомци Дупљака у селима око Новог Пазара и у самом граду, нарочито од 1912. године а и после 1945. Неки су променили презиме: Селмановићи — у Паралову, Шаћировићи — у Комињу, Мехмедовићи — у Новом Пазару (35) (Муслимани).

ДУРАКОВИЋИ

Још 1882. године једна породица Дураковића досељена је из Фоче, а друга пре 15 година из Трпези, код Иванграда. Ови други су, према Милисаву Лутовцу, исламизовани Букумирци из Братоножића (Муслимани).

ДУРОВИЋИ

Од браће Дура и Мула су Дурковићи и Мулићи у Годуши (Бихор). Према једној верзији, они су исламизовани Дрекаловићи и доста рано су примили ислам. Марко Миљанов помиње неке исламизоване Куче — Дураковиће — у Служу, а Р. Вешовић каже да су Дураковићи у Годуши исламизовани Васојевићи и да су се тако пре исламизације презивали. Сматрамо највероватнијом ону претпоставку по којој су они исламизовани Дрекаловићи јер их је још увек по неко у селу назива Дрекаловићима. Једна породица одсељена 1958. године.

ЦАМБАСАНОВИЋИ

Старином су Дробљаци, а досељени су 1925. из Тепца, код Жабљака (2) (Срби).

ЦАНЕФЕНДИЋИ

Заједно са Брунчевићима досељени су средином XIX века из Медуна, а презивали су се Чађевићи. Ново презиме носе по Цанефендији који је 1890. године био реис (председник) новопазарске општине. Исламизирани су Кучи. Неки су се 1960. иселили у Турску, али су се вратили (4).

ЦАКОВИЋИ

Неки досељеник из Цакова у Метохији настанио се у Дужници код Рибарића (тамо и сада постоје тзв. Цаковске колибе), а његови потомци населили у Рогиње, Врапче, Мур и Рибариће. Они у Рибарићу узели су презиме Садовићи и једна породица живи у Новом Пазару од 1958. године (Муслимани).

ЦАНКОВИЋИ

Крајем прошлог века у Сјеници је живела доста бројна мусиманска породица Цанковића. Одатле су се иселили у Бијело Поље и Рожаје, а највише у Турску. Од њих је једна породица досељена у Нови Пазар, 1912. године, из Рожаја.

Други Цанковићи досељени су после 1947. године из околних села, и то из: Пожеге (Друштинци), Дражевићи и Камешнице (Клименте), из Црквина и Смолуће (Шаље) (Муслимани).

ЦАНОВИЋИ

Две породице досељене из Равче Поља и Завиногрђа (Бродарево) после 1960. године. Исламизовани су Црногорци.

ЦАФОВИЋИ

Једна мусиманска породица скоро досељена из Сутивана код Бијелог Поља.

ЦЕМАИЛОВИЋИ

Једна породица скоро досељена из Лескове (Пештер) (Муслимани).

ЦИГАЛИ

Било их је у Тријебинама (Сјеница) и Камешници, одакле су у послератном периоду почели да се расељавају па су дошли и у Нови Пазар (3) (Муслимани).

ЦИДИЋИ

Исламизовани су Кучи, старином из Никшића. Заједно са осталим досељени су у Нови Пазар 1878. године (3).

ЦОДИЋИ

У Новом Пазару постоји неколико српских породица Џодића. Једна је досељена из Бијелог Поља одмах после првог светског рата, а друге две

из Плешнина, под Голијом, 1959. године, а у Плешин су досељени из околине Цетиња, почетком XIX века.

ЦОГОВИЋИ

У селима Лахале и Журену живе Џоговићи, изламизовани Кучи. Род су са Бакијама у Биочу. Из Журене су се многи Џоговићи одселили у Метохију а неки у Бијело Поље и Сјеницу. Пре двадесетак година једна породица је досељена у Нови Пазар.

ЦУБУРОВИЋИ

Старином су Херцеговци (Муслимани), а 1882. настанили су се у Трнави, код Новог Пазара. Одавде, су се после 1945. године доселили у Нови Пазар (12) (Муслимани).

ЦУЦЕВИЋИ

Цуцевића има у Јабланици (Тутин) 15 кућа, а Клименте су по пореклу (М. Лутовац, Рожаје и Штавица, 380). Има их још у Детанама и Острвици (Тутин), а затим у Брби, код Рожаја. У Новом Пазару је било Цуцевића још пре првог светског рата, па су отишли у Турску, а садашње две породице досељене су после другог светског рата (Муслимани).

ЂАЧИЋИ

Као Карапанџићи — Дробњаци, доселили су се из Шавника у Томашеве (Шаховиће) преци Ђачићи, а одатле једна породица у Нови Пазар 1955. године (Црногорци).

ЂАКОВЦИ

Почевши од осамдесетих година прошлог века па до 1912. године, досељено је око четрдесетак породица Албанаца из Ђаковице у Нови Пазар па су углавном узели презиме Ђаковци, а само су неки задржали стара презимена: Хаџахметовићи, Хајдарагићи, Јакијагићи, Комановићи, Затрићи. Добар део их се иселио 1934. године у Албанију, а нешто и у Турску (9).

ЂЕКИЋИ

Ђекићи су из Точилова, Клименте по пореклу. До 1912. презивали су се Ђекај. По једна породица досељена је пре 15 година из Точилова и Шароња, код Тутина (2) (Муслимани).

ЂЕРЕКАРЦИ

Неколико породица носе презиме Ђерекарци по селу одакле су дошли пре другог светског рата. Тамо су се презивали Куртовићи и исламизирани су Кучи (3).

ЂЕРЛЕЦИ

Ђерлеци су из Драге и према првој верзији, исламизовани су Клименте, а по другој Кучи. Из Драге су се најпре иселили у Веље Поље, затим у Рватску, код Новог Пазара, а одатле, одселили после првог светског рата у Нови Пазар (15) (Муслимани).

ЂЕРКОВИЋИ

У Ковачеву код Новог Пазара живе Ђерковићи, овде су досељени средином XIX века из Васојевића. (Р. Вешовић наводи да су Ђерковићи Васојевићи). Од пре двадесетак година у Нови Пазар је досељена једна породица (2) (Срби).

ЂИНОВИЋИ

Васојевићи су по пореклу и има их у више места од Иванграда до Рогозне. Пре 15 година једна породица је досељена из Рибарића (Срби).

ЂОКИЋИ

Предак две данашње новопазарске породице Ђокића дошао је у Нови Пазар 1921. године из Косерице код Ивањице, а тамо су досељени из Црне Горе пре четири појаса (Срби).

Ђокића је до 1912. године било у Точилову, али су били исламизовани Клименте и првобитно су се презивали Ђокај. Касније су променили презиме па су њихови потомци досељавани у Нови Пазар после другог светског рата (Муслимани).

ЂОКОВИЋИ

У Доиновићу и Страдову, код Новог Пазара, има Ђоковића, старином Кучи, а ново презиме носе по Ђоку, који их је довео, средином XIX века, из Куче. У Нови Пазар су досељени после 1918. године, али су неки променили презиме у Профиловић. (4) (Срби).

ЂОРЂЕВИЋИ

Први Ђорђевићи су досељени из Београда 1950. године (1); други из Горње Власи (Гаџин Хан) 1951. године (1); трећи из оближњег Војнића, 1955. године (1) Срби.

ЂУДУРИЋИ

Старином су из Сиња, а у Нови Пазар су дошли из Бања Луке, 1947. године (1) (Срби).

ЂУКИЋИ

У селима код Сјенице има Ђукића, Муслимана и Срба, и држе да су род. Муслимани су исламизовани Ђукићи из Полице, код Иванграда, и насељавају: Тријебине, Богути и Дубиње (Сјеница). Неки од њих су задржали презиме Ђукић, а други су га променили на пример Рахићи, којих има у Новом Пазару. Други су недавно дошли из Гораждда, код Иванграда, и Полице.

Срби Ђукићи су у овом граду од после првог светског рата (1).

ЂУЛИЧИЋИ

У Шароњу, на Голији, има Срба Ђуличића, а од 1962. године једна породица је и у Новом Пазару.

ЂУЛОВИЋИ

Предање каже да се неки турски официр који је службовао у Мојковцу оженио Црногорком па оставио потомке Алихочиће, који су се насељили у Больарама (Корита) 1880. године. Було Алихочић је био комита, па је 1905. године побегао из Больара у Нови Пазар и ту оставио потомство Ђуловиће (3) (Муслимани).

ЂУРИЋИ

Једна породица је досељена из Дебрца, код Шапца, пре 20 година, а друге две из села Црепуља, где их има око 30 кућа. Ови последњи су старином Бјелопавлићи (Срби).

ЂУРИЧКОВИЋИ

Из Загрећа, код Титограда, су 1927. године Ђуричковићи дошли у Рзнић, код Дечана, а 1958. године једна породица је из Рзнића досељена у Нови Пазар (Црногорци).

ЂУРКОВИЋИ

Почетком XIX века доселили су се Ђурковићи из Црне Горе у Ибар-ски Колашин, а одатле у Џоковиће (Нови Пазар). Три новопазарске породице досељене су у Нови Пазар из Џоковића после првог светског рата (Срби).

ЂУРОВИЋ

Пре 15 година једна породица досељена је из Пљеваља. Ђуровића има у Сувом Долу, Башчи и Лозној, а код Новог Пазара — у Витошу. Ови су Кучи (Црногорци и Срби).

ЕЛДОВИЋИ

Једна породица досељена из Точилова (Клименте) (Муслимани).

ЕЛЕЗОВИЋИ

Две породице недавно досељене из Крка (Муслимани).

ЕЛЕСКОВИЋИ

Сматрају да су најстарији становници Елесковића, засеока Рибарића. Највероватније да су Хоти јер се својакају по мушкиј линији са Булићима који су Хоти. Неки од њих су променили презиме у Нумановиће. Од пре 15 година једна породица живи у Новом Пазару (Муслимани).

ЕЛФИЋИ

Ова муслиманска породица се презива по Елфи Лукарчанин, која је рано остала без мужа па је са сином Јусуфом радила код Халит-аге Абдулахефендића у Новом Пазару (4).

ЕЛМАЗБЕГОВИЋИ

Елмазбег Ђуровић је живео у Новом Пазару крајем прошлог века, а дошао је из Ивања (Бијело Поље), па су његови потомци узели по њему ново презиме. Своје бетовате имали су по Пештери. Њихово је било село Распогначе код Сјенице (Муслимани).

ЕЈУПОВИЋИ

Први Ејуповићи досељени су из Брезе (Сјеница), 1931. године. Раније су се презивали Мујовићи и сматрају да су исламизовани Црногорци. (Род су са Брежанима и Зијадићима). Други су досељени из Расна (Клименте) пре десетак година (5) а трећи из Кожља (Хоти) (Муслимани).

ЕМИНБЕГОВИЋИ

До првог светског рата Еминбеговићи су се презивали Карабеговићи, по Карабегу, турском официру, арапског порекла, који је на службу у Нови Пазар дошао по казни. На Великом гробљу постоји надгробни споменик неког Карабеговића а потиче из 1820. године. Међутим, они сматрају да су много старији. Према једном мишљењу, њихов родоначелник је дошао у Нови Пазар још у XV веку (Муслимани).

ЕМИНОВИЋИ

Из Бобовика, Радоховца, Смолиће, Чашић Долца, Вучинића досељено је пре 15 година десетак породица (Муслимани).

ЕМРИЋИ

Две породице се досељене из Дуге Пољане (Муслимани).

ЕМОРОВИЋИ

Донедавно, неколико новопазарских породица Емровића презивале су се Коничани (Шаље и у Новом Пазару живе од краја прошлог века. Године 1930. досељене су друге две породице Емровића из Брбасића (Доловци — Гегићи) и једна породица је дошла 1971. године из Крушеве (Хоти) (Муслимани).

ЕРИЋИ

Пре десетак година једна српска породица досељена из Црнућа (Горњи Милановац) (Срби).

ЕРОВИЋИ

Еровићи у Подама и Коритима су касно исламизовани Булатовићи из Ровца. Из Поде су досељени 1958. године (5) Муслимани.

ЕТЕМОВИЋИ

Недавно су досељене две породице из Радоховаца. Раније су се презивали Башићи (Хоти). Етемовића има и у Црночи (Муслимани).

ФАКИЋИ

Досељени пре 20 година из Набоја (1) и из Пећи (1) (Муслимани).

ФАКОВИЋИ

Пет породица Факовића досељено је пре 25 година из Баћице (Пештер). Клименте су старијом. Други су досељени из Мојстира, Буча, Попића, Вражгрната (Муслимани).

ФАЗЛИЋИ

Досељени су из Лукара, Бајевица и Тријебина, код Сјенице, пре 15 година (7) (Муслимани).

ФЕХРАТОВИЋИ

Из Брезовице, Вучинића, Муроваца, Дражевића, Брбасића, Рватске, досељено је, почевши од 1950. године, 7 породица. Има их у Шутеновцу (Муслимани).

ФЕЈЗОВИЋИ

Први Фејзовићи су у Новом Пазару још од краја XIX века али о свом пореклу не знају ништа. Други су дошли после другог светског рата из Глухавице. Шкријельи (Муслимани).

ФЕКОВИЋИ

Из Вражгорица (код Новог Пазара) досељени су пре 18 година у Нови Пазар. Сматрају да су исламизовани Црногорци. Други су досељени из Ранса (Клименте) и Крћа (Муслимани).

ФЕРХАТАГИЋИ

Ферхат-ага је првак Новог Пазара 1706. године. Стекао је велике земљишне поседе после сеобе Муслимана и Срба (1689) из новопазарског краја. Он је родоначелник једне од најпознатијих феудалних породица у Новом Пазару. Поред њега, ова породица је дала неколико истакнутих личности: Јахија-капетан Ферхатагић (1730 — 1735); Мехмед-бег Ферхатагић око 1745); Исмаил-паша Ферхатагић, „Паша од Приштине и капетан новопазарски“, Курд-паша и најзад Ејуп-паша Ферхатовић муселим новопазарски, погубљен у Новом Пазару 1836. године. Имао је своје дворе у Новом Пазару и подигао је цамију у Својбору (Нови Пазар) — Ејуп-пашина цамија.

После смрти Ејуп-паше, Ферхатагићи су почели да нестају из Новог Пазара. Много их се иселило у Босну, а делимично у Турску, тако да им је по мушкију линији остао само један потомак, а по женској — Смаил-богозићи (Муслимани).

ФЕРХАТОВИЋИ

Има их у плавском крају, па су током времена изгубили глас х из прешимена и познати су као Фератовићи. Пре десет година досељене су три породице (Муслимани).

ФЕРИЗОВИЋИ

Раније Балоте (Клименте) а касније Феризовићи, живе у Вучи код Рожаја. Пет породица досељено је са Вуче. Други су досељени, као и ови први, пре двадесетак година из Баћице (Клименте) (Муслимани).

ФЕТАХОВИЋИ

Сви новопазарски Фетаховићи досељени су после 1945. године. Први

из Рожаја (Кучи) (3); други из Бистрице (2) (сматрају да су потомци неког турског официра). Трећи су дошли из Маљеваца (раније Рамовићи — Угљани — Клименте), четврти из Рамошева (Речи) и пети из Точилова (Клименте) (Муслимани).

ФИЈУЉАНИ

Село Фијуље, код Сјенице, насељено је исламизованим Црногорцима. Они који су одатле дошли у Сјеницу 1900. године узели су презиме Фијуљани. Доста их се иселило у Турску, а пре двадесетак година и у Нови Пазар (3). Други Фијуљани (Шкријели) досељени су из Лескове (2) (Муслимани).

ФИЛИВАРИЋИ

Пошто је служио аскер (војску) 7 година у Филибару (Бугарска), а родом је био из Једрене, неки Мустафа дешао је у Нови Пазар средином XIX века, оженио се мештанком и оставио потомство које и данас носи презиме Филибарић (2) (Муслимани).

ФИЛИМОНОВИЋИ

По једна српска породица досељена је после 1958. године из Губерева и Раса (Дежева).

ФИЛИПОВИЋИ

Најстарији Филиповићи у Новом Пазару досељени су из оближњег Козарева крајем XIX века, а нешто раније досељени су у то село из Црне Горе. Четири породице досељене су после 1955. године из Дојиновића (ранје Велимировићи). У Дојиновиће су досељени из Павља, а ту из Белих Вода. Старина им је, до средине XIX века, у околини Плава. Две породице су досељене из Слатине, а по једна из Постења и Џоковића (Срби).

ФОРТИЋИ

Салих Форта био је, уз Стanoјa Kовачевићa, један од руководилаца херцеговачке буне 1882, а родом је био из Невесиња. После те буне Салих Форта се доселио у Нови Пазар и оставио потомство — Фортиће. Неки су се 1966. године иселили у Турску, а овде сустале још две породице (Муслимани).

ФУЈАЉКИЋИ

Садашње четири новопазарске муслманске породице Фујаљкића живе у Новом Пазару од почетка овог века. О свом ранијем пореклу не знају ништа сигурно.

ГАНЕВИЋИ

Две породице досељене из Гујића (Пештер), пре двадесетак година (Клименте) (Муслимани).

ГАНИЋИ

Од 1958. године у Новом Пазару живи десетак породица Ганића. Четири су досељене из Рожаја, а остале из Себечева. Исламизовани су Кучи и у Рожају су од почетка XVIII века. (Предање каже да је у Рожаје дошао Илија Куч, из Медуна, ту примио ислам и узео ново — име Алија. Његови потомци су рожајски Ганићи, Фетаховићи, Бећирагићи, Кардовићи, Хацићи. На гробљу исламизованих Куча у Рожају чува се гроб поменутог Илије, односно Алије.) Међутим, постоји и једно мишљење по коме су Ганићи, црногорско-православна породица из Зете и да су се због непокорности Турцима доселили у Рожаје (А. Јовићевић, *Зета и Ђешкопоље*, 389).

Ганићи у Рожају и широј околини имали су врло значајну улогу, нарочито у првој половини XIX века, а имали су своје агалуке у селима око Рожаја, Тутина и Новог Пазара (Муслимани).

ГАШАНИ

Неке породице Гашана доселиле су се са Косова у првој половини XIX века у околини Новог Пазара, али су делом променили презиме, а делом се иселили. Има само неколико породица у Сјеници а однедавно и у Новом Пазару (2) (Муслимани).

ГАШОВИЋИ

Урош Куч се настанио, пре шест појасева, у Врановићу на Рогозни. Ту се оженио па је имао синове Гаша, Димитрије, Раднеко, Крста и Риста и од њих су: Гашовићи, Димитријевићи, Раденковићи, Крстовићи и Рстовићи. Од 1968. године једна породица Гашовића живи у Новом Пазару (Срби).

ГЕГИЋИ

Има у Новом Пазару врло много Гегића, али су мисли променили презиме, нарочито Доловци. Неки су у Новом Пазару још од средине XIX века, а има их доста и из периода после другог светског рата. Према Р. Вешовићу, Гегићи су Мализори и припадају Хотским Гегама, а у Санџак су досељени почетком XVIII века. До 1912. презивали су се Гегај. Највише их је на Пештери. У Режевићу и данас говоре албански. Према добро очуваном предању, три брата Хотских Гега населили су села: Раждагину, Долово и Режевиће (Муслимани).

ГЕМАЉЕВИЋИ

Старином су Џеровићи, а у XIX веку су дошли из Колашина као Павловићи и настанили се у Вапи. Три породице, које живе у Новом Пазару, досељене су пре двадесетак година (Срби).

ГИЦИЋИ

Коливка им је у Жабрену, а ту су дошли из Браћака, Расна и Камешнице. Клименте су. Веома су бројно братство, а неке породице су досељене у Нови Пазар још у XIX веку, док су други досељени после другог светског рата (15) (Муслумани).

ГИЛИЋИ

Сматра се да су се Гилићи (исламизовани Братоножићи) и пре ислаамизације презивали Гилићи, а да су у Раждагну, где их једино и име, досељени средином XIX века. Отуда су пре 20 година досељени у Нови Пазар (3).

ГЛЕДОВИЋИ

Муслимана Гледовића има у Прибоју (ближа околина), а Црногораца у околини Пљевалја. Две муслманске породице досељене су из Прибоја пре десетак година. Гледовића има и у Ковачкој махали (Роми).

ГЛИШОВИЋИ

Потомци су Васојевића досељених у XIX веку а у Нови Пазар су досељене две породице из Лопужња, пре десетак година, а једна из Косурине (1962). Према претању, Глишовићи из Лопужња, Деспотовићи из Грачана и Росићи из Врачева потомци су три брата Васојевића (Срби).

ГЛОЂОВОИЋИ

Првобитно су Глођовићи живели у Белим Водама, али су се због сукоба са муслманским одметником Побрићем, одселили у Кузмичево и Витош под Гајијом.

Не знају сигурно своје раније порекло, а претпостављају да су досељени из Црне Горе. Међутим, у народу живи предање по коме су Глођовићи „латини”, тј. католики. Када је Милета Глођовић, пре четири појаса, завршио богословску школу у Призрену, у селу нису хтели да га приме за свештеника јер је потицаша из „латинске породице и вере”. Ако у томе има истине, онда би Глођовићи били потомци Клиmenta који су примили православље.

Из Витоша и Кузмичева досељене су четири породице Глођовића у Нови Пазар после другог светског рата (Срби).

ГЛОГИЋИ

Муслимани Глогићи су недавно досељеници из села Загуљаче (4).

ГЛУХАВИЧАНИ

Глухавица (Тутин) јесте римски и средњовековни рудник гвожђа. Почетком XVIII века ово село су населили Шкријели, па су становници овог

села њихови потомци. Они који су раније досељени у Нови Пазар из овог села презивају се Глухавичани, а неки ћд њих помињу се као становници Новог Пазара још 1767. године (5) (Муслимани).

ГОБЕЛИЋИ

Из Шушара, код Сјенице, после првог свеског рата, досељена је у Нови Пазар једна српска породица Гобелића. Старином су Ровчани, досељени у XIX веку.

ГОЈКОВИЋИ

Старина им је у плавско-гусињском крају, одакле су досељени у првој половини XIX века и настанили се у Брусник и Водице, на Голији, а нешто касније у Пољиће, код Дуге Пољане, и, најзад, од 1950. године две породице из Пољиће у Нови Пазар. (Куччи) (Срби).

ГОЛОШИ

У Ноћјама на Доњој Пештери има Голоша који су ту досељени из Херцеговине 1882. године а одатле је једна породица досељена у Нови Пазар пре 15 година (Муслимани).

ГОЛУБОВИЋИ

Од пре двадесетак година у Новом Пазару има више породица Голубовића. Једни су досељени из Колашина (Црне Горе), други из Буча (Васојевићи), трећи из Крњаче, код Прибоја (ту досељени раније из Крупице код Пљевала) (Црногорци и Срби).

ГОРУЖДИЋИ

Старином су Мурићи — Клименте из Јабланице (горужда — кутлача), а живе у Врапчу, Црнишу, Тутину и од пре 15 година у Новом Пазару.

ГРАЦЕ

Код Граца у Дујкама (Сјеница) чува се предање како је њихов претак дошао из Граца на Проклетијама пре осам појасева. Из Дујака су досељене две породице пре 15 година (Муслимани).

ГРАЧАНИ

Још у XIX веку помињу се Грачани у Новом Пазару, а име носе по селу Грацу, на Пештери, одакле су досељени (Шкријељи) (Муслимани).

ГРАЧАНИЦЕ

Пред други светски рат досељене су са Косова две албанске породице које се презивају Грачанице.

ГРАХОВЦИ

Грахово, код Рожаја, насељено је Мурићима — Климентама. Неки од њих су досељени у Нови Пазар и узели су презиме Граховац. Од 1923. има их у Црночи, али се тамо презивају Маљановићи. Од 11 кућа Граховаца, колико их је било до 1950. године, у Вељем Пољу код Тутина остале су још две а остали су се одселили у Турску (Муслимани).

ГРБОВИЋИ

Око четрдесет породица Грбовића живи у Новом Пазару и околним селима (Побрђе). Грбовићи се помињу у Новом Пазару почетком XIX века. До Закона о аграрној реформи имали су своје читлуке у новопазарским селима. Према предању, род су са Црновршанима и Делићима (Муслимани). Срба Грбовића има у сјеничком крају.

ГРЕДИЋИ

Црногорци Гредићи, досељени су из Никшића 1948. године (1), а Муслимани из Иванграда 1962. године, где су дошли нешто раније из Бистрице. Има их и у Расову, код Бијелог Поља. Пре две године, досељена је једна мусиманска породица из Ивезића код Бродарева.

ГРИШЕВИЋИ

Још од почетка овог века у Новом Пазару има Гришевића и сада их је десетак породица. Једни су дошли из Белих Вода, а други из Угла. У Угулу су се презивали Челићи (Клименте) (Муслимани).

ГРЛИЋИ

Грлићи су скоро досељени из Паучине (Рожаје) (3) (Муслимани).

ГРЉЕВИЋИ

То су, у ствари, Грлићи из Паучине, а у Нови Пазар дошли из Врабчића пре тридесетак година (Паучинци) (Муслимани).

ГРУДЕ

Груде, албанско племе, помињу се 1453. године у Уговору између Стевана Црнојевића, господара Зете и Млетачке републике (J. Томић, О Арнаутима..., 74). Једна породица недавно досељена из Гусиња. Груде су Ромхусорићи и Шахмани.

ГРУДИЋИ

Старином су из Бихаћа. У XIX веку су се иселили и настанили у Подгодицу где их је било доста, а одатле је једна породица почетком овог века доселили у Нови Пазар. Једна породица је досељена из Гусиња пре 20 година (Муслимани).

ГУБЕРИНИЋИ

Губеринићи су Васојевићи. Неки од њих су доста касно примили ислам али су задржали старо презиме и они живе у Трубинама (Бихор).

Почетком XIX века Губеринићи су се доселили у Лукоцрево код Новог Пазара, па су одатле прешли у Нови Пазар. Једна породица је задржала старо презиме, а друге две су промениле презиме у Савић (Срби).

ГУЦЕВИЋИ

У Грабу, Трнави и Мухову има Гуцевића, а од прве половине XIX века и у Новом Пазару. Тако се 1843. године помиње у овом граду неки Смајо Гуцевић (ДАБ-КК XXIII, 449). Доста их је дошло после другог светског рата.

Према првој верзији, Гуцевићи су исламизовани Црногорци и у Грабу су досељени из Хисарџика (Пријепоље), а по другој, су Укићи из Угла (Клименте) (Муслимани).

ГУРУДИЈЕЉЦИ

Шест новопазарских породица Гурдијељаца носе то презиме по селу Гурдијељу, одакле су досељени пре првог светског рата. Тамо су се прозвали Укићи (Вокље — Клименте) (Муслимани).

ГУСИЊЦИ

У неким селима Бихора и Пештери има Гусињаца Муслимана. Ту су дошли углавном са Хасан Хотом (око 1831). Међутим, у Новом Пазару их је било и раније, тако да се помињу још 1767. године.

Садашње четири породище, које живе у Новом Пазару, досељене су из Гусиња, вероватно почетком XIX века. Тамо су се називали Алијагићи (Муслимани).

ГВОЗДЕНОВИЋИ

Једна породица досељена пре десетак година из Митрове Реке (Дежева) (Срби).

ХАБИБОВИЋИ

Више пута су мењали своје презиме, а ово последње им је од пре три појаса. Живе у Ковачу и отуда су дошли после 1960. године (3). Старијом су Хоти. Други су дошли из Охоча и Горапље (7) (Муслимани).

ХАЧКОВИЋИ

Једна породица досељена је из Тутина пре неколико година, а у Тутин из Црниша (Хоти) (Муслимани).

ХАЦЕРИЋИ

Из Раждагине., где им је постојбина, досељени су Хаџерићи у Сјеницу, а пре 15 година и у Нови Пазар (3) (Муслимани).

ХАЦИАХМЕТОВИЋИ

Једна породица досељена, између два рата, из Ђаковице (Албанци).

ХАЦИАВДИЋИ

Једна породица Хациавдића везује своје порекло за неког турског сфицира. У Новом Пазару су, колико они знају, од XVIII века. Друга породица је досељена 1946. године из Пријепоља, а у Пријепоље 1922. године из Нове Вароши (Муслимани).

ХАЦИБЕГОВИЋИ

Салих-бег Хацибеговић из Новог Пазара имао је 1833. године чифије у Јошаничкој Бањи. Од њега је остао само један потомак без наследства.

У Бистрици, код Бијелог Поља, има 25 породица Хацибеговића. Према предању, потомци су неког турског официра (Хацибеговићи, Зајимовићи и Бајрамовићи из Бијелог Поља). Својакају се са Црногорцима Конатарима по женској линији. Постоји мишљење, које није баш без основа, по коме су бистрички Хацибеговићи исламизовани Кучи. Једна породица досељена пре 20 година из Бистрице, а једна породица је досељена из Глоговника 1970 (Бистричани) (Муслимани).

ХАЦИБУЛИЋИ

Према једном предању, неки турски официр се оженио Црногорком која је, пошто је примила ислам, отишла на хадилук, па су је прозвали Хаци-була, а њене потомке Хацибулићи. Вероватнија је претпоставка по којој су Хацибулићи исламизовани Ровчани. Постојбина им је Требаљево, код Колашина (Црна Гора), род су им Хасићи и Балићи. Најпознатији че-

товођа Муслимана у Доњем Колашину после 1878. године био је Зејнил Хацибулић.

Из Колашина су се крајем XIX века раселили и отишли у Бродарево, на Копаоник и у Суви До. Неки после првог, а неки после другог светског рата доселили су се у Нови Пазар, углавном из Сувог Дола (15) (Муслимани).

ХАЦИЋИ

Бројне су муслиманске породице које у Новом Пазару носе презиме Хацић, углавном по неком ранијем претку који је био хација, и скоро су сви досељени после другог светског рата: из Шкријеља (Шкријељи), из Жупе код Тутина (15), из Гутића (Клименте), из Набоја (Клименте) (25) (Муслимани). Хацићи у Рожајама су исламизовани Кучи.

ХАЦИФЕЈЗАГИЋИ

Стара су градска породица у Новом Пазару. До 1912. имали су агатуке у околним селима (2). Изгледа да су средином прошлог века досељени из Постења (Муслимани).

ХАЦИИБРАХИМОВИЋИ

Предање каже да је Хаци-Ибрахим један од 40 турских војника који су дошли у долину Раšке после косовске битке и улогорили се на место данашњег Новог Пазара. Чињеница је да су његови потомци једна од најстаријих, ако не и најстарија градска породица у Новом Пазару јер их помиње Евлија Челебија. Он каже да је Хаци-Ибрахим ефендија био чувени градитељ мостова, ханова и друмова у Херцеговини и Босни и да је у његово доба у Новом Пазару постојала Хаци-Ибрахим ефендијина махала са сарајем (садашња Улица 7. јул), где се и сада чува веома стара кућа Хациибрахимовића са чесмом у дворишту која се приписује Хаци-Ибрахим ефендији (2). Неки су 1960. одселили у Турску (Муслимани)

ХАЦИЈАШАРЕВИЋИ

Хацијашаревићи су стара градска породица која се традиционално бавила сајџијским занатом. О свом ранијем пореклу ништа не знају. Остале су још три породице али се две од њих називају само Јашаревић (Муслимани).

ХАЦИКИЋИ

Од 1923. године једна породица живи у Новом Пазару, а тада је досељена из Сјенице. Према предању, убраја се у три најстарије градске породице у Сјеници (Абдагићи, Кугићи, Хацикићи су потомци три брата.) има Хацикића који су 1920. године досељени из Колашина, (Муслимани).

ХАЦИФЕЈЗОВИЋИ

Милошев До, код Пријепоља, постојбина је Хацифејзовића и тамо су они данас веома бројни. Сматрају да им је ту старина и своје порекло могу да прате од пре осам појасева. Одатле су се многи иселили у Пријепоље и Сјеницу, а 1958. досељене су четири породице из Сјенице у Нови Пазар (Муслимани).

ХАЦИМУЈОВИЋИ

Хаци-Мујо из Босанске Грачанице. У Нови Пазар је дошао са Хусеин-капетаном Градашчићем 1831. године. Повлачећи се са Косова, Хусеин-капетан је оставил Хаци-Муја у Новом Пазару за муселима. Ту се оженио и оставил сина па су његови потомци узели презиме по Хаци-Мују. Бежећи према Сарајеву, низами су ухватили Хаци-Муја у Пријепољу и погубила га 1832. Његови потомци су се иселили у Турску, а остале су још три породице. Други Хаџимујовићи су Коћани — Хоти, па ово презиме носе од пре четири појаса (Муслимани).

ХАЦИМУРАТОВИЋИ

Мурат Вујадиновић је ишао на хаџ крајем прошлог века па су његови потомци узели ново презиме Хаџимуратовићи (2).

ХАЦИНУМАНОВИЋИ

Првобитно су се презивали Јабланчани (по јабланици, одакле су досељени у XIX веку), а касније су узели ново презиме — Хаџинумановићи. Старином су Мурићи — Климнете. Од три такве породице једна се у новије време презива само Нумановић (Муслимани).

ХАЦИРУШЕВИЋИ

Не знају о свом пореклу ништа, а у Новом Пазару су од краја XIX века (3) (Муслимани).

Новопазарски Хаџирушевићи имају рођаке Турке у Косовској Митровици. Према предању, и они су Турци, а у Новом Пазару су од XIX века (3).

ХАЦИТОМОВИЋИ

Пошто су досељени из Црне Горе, почетком XIX века, родитељи Тома су се настанили у Новом Пазару. Ту је Тома снабдевао аскере месом па је стекао знатно богатство и са тим отишао на хаџилук. Његови потомци су по њему узели презиме Хаџитомовић, али су недавно оставили то презиме и узели ново — Радовановићи (2) (Срби).

ХАЦИЗЕКОВИЋИ

Хаџи-Зеко је крајем прошлог века ишао на хаџилук па су његови потомци по њему узели ново презиме (3). Неки од њих у новије време се презивају само Зековићи (Муслимани).

ХАЦОВИЋИ

Године 1944. једна породица досељена из Пријепоља, а старина им је у Вранешу (исламизовани Црногорци).

ХАЈДАРАГИЋИ

Око 1880. доселили су се Ђаковиће, а старином су Шаље (4) (Муслимани).

ХАЈДАРОВИЋИ

Неки Хајдаревићи су досељени недавно и села Жабрена (Гицићи — Клименте (3) (Муслимани).

ХАЈДАРПАШИЋИ

Свакако су Хајдарпашићи једна од најстаријих мусиманских феудалних породица у Бихору. Хајдар-паша се помиње у XV веку као Босанац у служби Турске. Хајдарпашићи су вероватно његови потомци, без обзира на то што код Хајдаришића постоји предање по коме је њихов рођочелник био Турчин.

Хајдар-паша је добио од султана хас Бихор још у XV веку, а средиште му је било у Радулићу, у коме су до другог светског рата чувани и његова цамија и тулбе.

После другог светског рата досељене су четири породице Хајдарпашића из Бихора у Нови Пазар. Род су им Карабеговићи Шеховићи, и Хасанбеговићи (Муслимани).

ХАЈРАДИНОВИЋИ

Као босански мухачури, Хајрадиновићи су се око 1882. године населили у село Багачиће, па су касније прешли у Дубиње и Сјеницу, а одатле, почевши од 1964. године, у Нови Пазар (2) (Муслимани).

ХАЈРОВИЋИ

У Вржегринцу, код Новог Пазара, има Хајровића, који су се до 1930. године називали Марковићи. Исламизовани су Црногорци (3). Други су досељени из Јежа код Лукаре (Радаљице).

ХАКИЋИ

Хако Шкријель из Бороштице (Пештер) доселио се пре 120 година у Пожегу (Нови Пазар). Његози потомци су узели презиме Хакићи. Једна породица је досељена у Нови Пазар 1954. године (2). Једна породица Хакића (раније (Бихорци) узела је презиме по женској линији (муслимани).

ХАЛИЛАГИЋИ

Једна породица досељена 1943. из Крајчиновића код Прибоја (Муслимани).

ХАЛИЛОВИЋИ

У Новом Пазару има више породица Халиловића а тису у родбинским односима. Неки су досељени у периоду између два светска рата. Први су досељени из Недакуса (Бијело Поље), други из Петнице (Иванград), а највише их је дошло из села тутинске и новопазарске општине. Презимена су новијег датума. Тако су се они Халиловићи (3) који су досељени из оближњег Хоткова Краснићи (44) Муслимани.

ХАЛКОВИЋИ

Скоро досељени из Шара и Будаковца (Сјеница) (3) (Муслимани).

ХАЛИТОВИЋИ

Халитовићи су становници Новог Пазара од пре 20 година, а досељени су из Крушева и Паљева (Хоти) (Муслимани).

ХАМБЕЛИЋИ

Не знају ништа о свом ранијем пореклу, а у Новом Пазару су од краја прошлог века (3) (Муслимани).

ХАМИДОВИЋИ

Више породица Хамидовића у Новом Пазару досељено је после другог светског рата, и то из околине Иванграда, Сјенице, из Комиња, Вучје Локве, Трнаве, Аливеровића, Јанче (Доловци), Крушева (40) (Муслимани).

ХАМЗИЋИ

Пре осам година досељене су три породице Хамзића из Брђана на Рогозни (Муслимани).

ХАНИЋИ

Године 1957. досељени су из Рајче Поља, код Бродарева. Сматрају да су исламизовани Црногорци (4).

ХАНУШЕ

Салих-Беја претерали су из аскера јер није хтео да пости Рамазан и он се склонио у село Ложје, код Новог Пазара, где се оженио неком Ханом, коју су из миља звали Хануша; њени су потомци узели презиме Хануше. Сада у Ложићу има 19 кућа Хануша, у Пожеги две, а у Новом Пазару три. Неки су се 1962. године одселили у Турску.

Према другој верзији, Хануше су потомци неког Албанца који је овако побегао негде од Пећи да би избегао крвну освету (Муслумани).

ХАРЧИНОВИЋИ

Крајем прошлог века једна породица Ибрахимовића из Грачанице, код Тузле, пошла је у Турску, па су се задржали неко време у Новом Пазару. Како су овде били опљачкани, нису имали чиме да отптују у Турску и остали су у Новом Пазару. Презиме носе по томе што је старешина те породице био веома љут, а то на турском значи хрч. Првобитно су се превивали Хрчиновићи, а касније Харчиновићи (1) (Муслумани).

ХАСАНАГИЋИ

У Срђевцу, код Бијелог Поља, постоји десетак породица Хасанагића. Сматрају да су ту досељени из Прибоја. Одатле су пре десетак година досељене две породице у Нови Пазар (Муслумани).

ХАСАНБЕГОВИЋИ

У прошлости је било више Хасанбеговића у Новом Пазару. Једни су дошли из Вранеша, али су многи одсељени 1924. године у Турску. Род су са Мушовићима и, према предању, исламизовани вранешки Јоксимовићи. Други су дошли из Мокрог Луга — Бистрица, а род су са Хајдарпашићима. Трећи су из Гацка и потомци су Хамида Хасанбеговића, учесника у херцеговачкој буни 1882. године (Муслумани).

ХАСАНОВИЋИ

Од пре двадесетак година у Новом Пазару има више породица Хасановића и сви су досељени из околних села: Чукота (3), а ту нешто раније из Конича (Шаље), Вучје Локве (вероватно Климнте), из Паљева (Булићи — Хоти), из Гурдијеља (Укићи — Вокље — Клименте), из Пожеге (Коце) (Муслумани).

ХАСИЋИ

Исламизовани су Црногорци и старином су из Требаљева, код Колашине. Рођакају се са Хаџибулићима. (Вероватно су исламизовани Булатовићи). После 1878. године насељили су се по неким селима Пештери: Набоје, Биоце, Буковица, Шкријеље. Доста их се иселило у Турску. У Нови Пазар су досељени пре 15 година (5) (Муслимани).

ХАСКОВИЋИ

Као исламизовани Кучи, Хасковићи су досељени крајем прошлог века и насељили у Костићу (Бихор), Јабланови и Шоли (Бистрица). Непосредно после првог светског рата једна породица је досељена у Нови Пазар. Друге две породице Хасковића су недавно досељене из оближњег села Вржегрица (Муслимани).

ХАСУРЦИЋИ

Првобитно су се презивали Мумчићи, али бавећи се трговином, узели су, крајем прошлог века, презиме Хасурцић (2) (Муслимани).

ХАЗИРОВИЋИ

Одмах после другог светског рата једна породица досељена је из Рогиња. Други су досељени из Орапча (Зилкићи — исламизовани Кучи). Има их у Паралову, Кашиљу, Себечеву (Муслимани).

ХАЗНАДАРИ

Једна породица досељена је пре десет година из Гостуна, код Пријепоља (хазна-благајна) (Муслимани).

ХЕЛДИЋИ

Становници су села Брђана, а од пре 20 година и Новог Пазара (2) (Муслимани).

ХЕНИЋИ

Једна мусиманска породица недавно досељена из Бијелог Поља.

ХОТЉАНИ

То су, у ствари, Хоти. Доста су стара градска породица, а у Нови Пазар су досељени из Крушевца, неки још у првој половини XIX века. Демир Коћанин се помиње у Новом Пазару 1835. године као поседник амбара у Косурићу (студенички крај). Доста се Коћана иселило у Турску а остале су још четири породице (Муслимани).

ХОДОВИЋИ

Две породице су досељене 1960. године из Црниша (Хоти). Други су дошли из Крушева и Растеновића (Муслимани).

ХОЦИЋИ

Презивати се Хочић код Муслимана или Поповић код Срба било је популарно јер се знало да породица потиче од свештеника (хоче), чиме је себи обезбеђивала посебан ауторитет у месту где је пребивала. Због тога у Новом Пазару, нарочито од послератног периода, има више од 60 породица које носе ово презиме. Најстарији су они који су крајем прошлог века досељени из Трубине (Бихор), затим они из Годијева. Неки су дошли 1934. из Рватске (Рашка), а ту су досељени из Куршумље 1882. године. Једни су досељени 1920. године из Делимећа (Шкријељи). После другог светског рата досељени су Хочићи из села: Драге, Граца, а затим из Беране (Пачаризи), из Гусиња (Слахићи) и из Пријепоља (Муслимани).

ХОЦОВИЋИ

Стара су градска муслуманска породица у Новом Пазару. Сматрају да су овде више од 150 година, али о свом ранијем пореклу не знају ништа сигурно (3).

ХОНИЋИ

После ослобођења 1944. досељено је неколико породица Хонића из Сјенице, а тамо се сматрају старијом градском породицом (Муслимани).

ХОТИ

Хоти су Малисори, а населили су бројна села у Новопазарском Санџаку почетком XVIII века. Њихови потомци и данас живе у селима: Бујковићу, Шпильјанима, Малиндурави, Ситличу, Црнишу, Дубову, Ковачу, Пављеву, Рибарићу, Буковици, Раждагини, Сувом Долу. Првобитно су припадали католичкој вери, али су касније сви исламизовани. Многи су променили то презиме, а врло је много оних који су га задржали. Поред малисорских Хота, у Новопазарском санџаку постоје и тзв. колашински Хоти. То су они који су после 1878. године овамо досељени из Колашина, у Црној Гори.

У Новом Пазару има доста Хота, али много више оних који су то презиме променили (Муслимани).

ХРЊАЦИ

Старином Херцеговци, Хрњаци су се првобитно населили (око 1882) у Трнаву, код Новог Пазара, па су се касније неки од њих одселили у Лозну, да би 1919. године дошли из Лозне у Нови Пазар (2) (Муслимани).

ХРВАЋАНИ

Хрватска (Рватска), село код Лешка, до 1912. године било је насељено Муслиманима: Бахтијаревићи, Ђерлеци, Хусковићи, Лубуре, Хамидовићи, Исламовићи. Многи су још од 1912. године почели да се досељавају из овог села у Нови Пазар, па су узели презиме Хрваћани. Они који су се раније доселили презивају се Хрваћани, а они који су дошли после другог светског рата задржали су ранија презимена (Муслимани).

ХУБАНИЋИ

Хубанићи су по пореклу веома стара градска породица у Сјеници, старином Клименте. Има их и у Бијелом Пољу, а од 1956. године и у Новом Пазару (1) (Муслимани).

ХУБИЋИ

Две мусиманске породице Хубића живе у Новом Пазару од почетка овог века. О свом пореклу ништа не знају (Муслимани).

ХУДОВИЋИ

Пре 150 година доселили су се Худовићи из Конича и Покрвеника, а старином су Шаље (6). Њихов агалук до 1912. био је село Островица, код Тутина (Муслимани).

ХУЈЕВИЋИ

Две новопазарске породице Хујевића потомци су Ислама Куча, који је 1910. године досељен из Рожаја. По томе што је био љут (хуљив), добили су његови потомци садашње презиме (Муслимани).

ХУКОВИЋИ

Четири мусиманске породице Хуковића живе у Новом Пазару од почетка овог века. Не знају ништа о свом пореклу.

ХУСЕИНОВИЋИ

По једна породица досељена је, пре двадесетак година, из Чашић Долца и Рогиња (Муслимани).

ХУСКОВИЋИ

Почетком XIX века дошли су Хусковићи из Колашина (Црна Горе) и настанили се у Слатини, код Новог Пазара. После 1958. године иселили су се у Турску, а једна се породица задржала у Новом Пазару. Друга породица Хусковића досељена је из Хрватске, код Лешка (Муслимани).

ХУСОВИЋИ

Хусовићи су послератни становници Новог Пазара. Шест породица досељено је из Паљева (Хоти), а четири из Паучине (Рожаје) (вероватно исламизовани Кучи). М. Лутовац каже да су из племена Гаш и да су у Паучину досељени из околине Ђаковице. Хусозића има у Ђерекарима и Колјену (Муслимани).

ИБРАГИЋИ

Једна породица, недавно досељена из Кацдола код Прибоја (Муслимани).

ИБРАХИМИ

Досељени су из Косовске Митровице и Радеша, код Драгаша (4). (Албанци).

ИБРАХИМОВИЋИ

За последњих сто година Ибрахимовићи из Намге мењали су презиме четири пута: Шкријели, Демировићи, Османовићи, Ибрахимовићи. Отуда су досељени 1935. године у Нови Пазар (8). Они други Ибрахимовићи који су дошли у Нови Пазар пре двадесетак година дошли су из Цвијетна (Доловци), затим из Рибарића и Буковице, Намге, Мекиња, Лече, Ћрвска, Врбасића (Муслимани).

ИБРИШЕГОВИЋИ

Године 1969. једна породица досељена из Јање код Бијелине (Муслимани).

ИБРОВИЋИ

Сви новопазарски Ибровићи досељени су пре 15 година из: Међугорја, Буковице, Биохана и Мојстира (9) (Муслимани).

ИДРИЗОВИЋИ

Неки Идризовићи су дошли у Нови Пазар 1913. године из Рамошева (Пештер), а тамо су се презивали Руговци (2). Други су дошли у току другог светског рата из Вучје Локве. После рата су досељени из Бијелог Поља (исламизовани Ђурашковићи) и из Влаха код Бистрице (Муслимани).

ИКИЋИ

Недавно су две мусиманске породице Икића досељени из Петрове, код Пожеге.

ИКОВИЋИ

Босански су махаџари, досељени око 1878. године (2) Други Ивковићи су Џигали (Муслимани). Иковића има и у Ковачкој махали.

ИЛИЋИ

Од 1945. године у Новом Пазару живи неколико породица Илића, а нису род. Једни су дошли из Себечева, а у Себечево из Рогиња. Тамо су им рођаци Нешовићи и Павловићи. Други су досељени из Сувог Дола (Кучи). Својакају се са Обрадовићима, из Ивања, и Муслиманима Реброњама (6) (Срби).

ИМАМОВИЋИ

Предање каже да су новопазарски Имамовићи потомци турског имама (свештеника) који је пратио султана Сулејмана Величанственог у појасу на Беч (XVI век), па се задржао у Бијељини, где је подигао џамију, а затим се из Бијељине доселио у Нови Пазар. Сигурно је да су Имамовићи врло стара и угледна градска породица у Новом Пазару. Данашња Улица Рифата Бурџовића називала се Муфтијин сокак, по муфтији Имамовићу. До 1913. у Новом Пазару је било 15 породица Имамовића али су се тада многи иселили у Турску (5). У овом граду је остало још 5 њихових породица (Муслимани).

ИСАКИ

Од 1952. године једна породица досељена из Радеша — Драгаш (Албанија.)

ИСЛАМОВИЋИ

Још 1918. године досељени су Исламовићи из Бистрице (Бијело Поље). Сматрају да су исламизовани Црногорци. После рата је досељена једна породица из Црвљевина (исламизовани Ровчани), а затим из Жуњевића, Парајлова, Павља, Калина код Лепосавића, Јаничара, Клежевића, Рватске, Буковице (Муслимани).

ИСОВИЋИ

У околним селима: Бајевици, Слатини, Кањевини код Сјенице, Пашића Пољу код Бијелог Поља има више Исовића. Само је једна породица овде од почетка овог века, а остале су после 1950 (7) (Муслимани).

ИВАНКОВИЋИ

Из Тријебина, пред други светски рат, досељена је једна породица у Буковицу (Рожаје), а одатле 1941. године у Нови Пазар (1) (Срби).

ИВАНОВИЋИ

Сви Ивановићи су досељени пре двадесетак година, и то из: Иванграда, Пилорета и Коритника, на Голији (4) (Срби.)

ИВКОВИЋИ

Два брата Ивковића досељена су у Нови Пазар из Рашке после првог светског рата, а у Рашку су раније досељени из источне Србије. Ранко Ивковић је поставио темеље новопазарској индустрији, изградивши 1929. године прву електрану а затим и електрични млин (1) (Срби.).

ИЗБЕРОВИЋИ

Шест породица Избировића доселило се 1957. године из Тузинја, а ту нешто раније из Рибарића. Према предању, исламизовани су Васојевићи. Други Избировићи досељени су из Вучје Локве (Клименте) (Муслимани).

ЈАБЛАНИЧАНИ

У Јабланици, код Рожаја, живе потомци Клиmenta: Омеровићи, Демчевићи, Селмановићи и до недавно су говорили албански (М. Лутовац, Рожаје и Штавица, 380). Вероватно да су из тога села досељени новопазарски Јабланичани, али веома давно, и то неки директно а неки преко Брнице. Хамид Јабланичанин се помиње 1846. године као трговац у Новом Пазару (3) (Муслимани).

ЈАЋОВИЋИ

Доселили су се средином XIX века из Црне Горе као Макојевићи и насељили Љуљац, Тенјиково и Цоковиће (Нови Пазар). Од Јаћа и Веља Макојевића потичу од 1912. године Јаћовићи у Љуљцу и Тенјкову и Вељовићи у Губереву. Макојевићи у Цоковићу нису мењали презиме. Од 1957. године у Новом Пазару живе три породице Јаћовића (Срби).

ЈАХИЈАГИЋИ

Јахијата је Албанац, досељен у Нови Пазар крајем прошлог века из Ђаковице, па се његови потомци називају Јахијагићи. Године 1935. једна њихова породица је одсељена у Скадар, а остале су још две.

Друга породица Јахијагића досељена је 1959. године из Грнчарева, код Бијелог Поља (Муслимани).

ЈАХОВИЋИ

Неколико породица Јаховића досељено је пре десетак година из Брезе код Сјенице. Старином су највероватније Мурићи и род са тамошњим Зијадићима. Друге две породице су из Мура и Велих Вода (Муслимани).

ЈАКОВЉЕВИЋИ

Две породице досељене су 1965. из Шароња, под Голијом. Други су досељени из Живалића а трећи из Слатине (4) (Срби.)

ЈАКШИЋИ

Од средине XIX века у Новом Пазару живе Јакшићи. Они су једина српска породица у Новом Пазару која је имала до 1912. године читлуке и чифчије на њима. По свој прилици, у Нови Пазар су досељени из Ибарског Колашина и потомци су Бјелопавлића које је ту присилно населио Смаил-наша Пазарски. Тамо им је султан дао брат са посебним привилегијама, па Јакшићи задуго нису имали ага нити су плаћали порез. Највише Јакшића има и сада у Јасеновику (30 кућа), у Газиводама (10). Новопазарски Јакшићи су имали и значајну политичку улогу у Новом Пазару. Тако је Петар Јакшић био члан хуњумета (управе) (умро 1904), а Алекса Јакшић члан Комитета за агитацију Аустро-Угарске 1900. године (Срби).

ЈАКУПОВИЋИ

Почевши од 1955. године, у Новом Пазару живе четири породице Јакуповића, досељене из Чмањака. Сматрају да су исламизовани Кучи. Други су дошли из Јелачића, односно Охоча (Муслимани).

ЈАНДРИЋИ

Две породице Муслимана Јандрића становници су Новог Пазара од краја прошлог века, а досељени су из Херцеговине.

ЈАНИЋИЈЕВИЋИ

Две породице Марковића досељене су још у XVIII веку из Лијеве Ријеке и населили се у Старчевићу и Добрињи (Гутин), и касније у Побаљима, на Рогозни. Они Марковићи који су населили Дедилово променили су презиме у Петровиће, а затим у Јанићијевиће. Из Дедилова су три породице досељене у Нови Пазар после 1949. године. Други Јанићијевићи су из Дежеве (Срби).

ЈАНКОВИЋИ

По једна породица досељена је из Косурића и Шаваца пре десетак година (Срби).

ЈАЊИЋИ

Године 1959. једна породица је досељена из Полокца (Врановина) (Срби).

ЈАЊУШЕВИЋИ

Од пре десетак година у Осаоници живе две породице Јањушевића, а једна у Новом Пазару. Досељени су почетком XIX века из околине Никшића. Озрнићи су (Срби).

ЈАСНИЋИ

Једна српска породица досељена 1973. године из Беле Стене (Рашка).

ЈАШАРЕВИЋИ

У току другог светског рата и непосредно по његовом завршетку, доселили су се Јашаревићи из Рватске код Лешка (5). Други су дошли из Лукопрева, Врбе, Паљева, Врачева, Баљевца, Тутине (Муслимани).

ЈАВОРОВЦИ

Јаворовци, старином Шкријељи, дошли су из Вршева (Бихор) после другог светског рата (Муслимани).

ЈЕЈНЕ

И данас има Јејна у Завигнографу, код Пријепоља. Одатле се једна породица преселила још у XIX веку у Царичину, код Сјенице, а 1927. године из Царичине у Нови Пазар (5). У бледом сећању је да су потомци неког бегунца из Анадолије (Муслимани).

ЈЕКИЋИ

Почетком XIX века неке породице Васојевића населиле су се у Ерчеге, на Голији. Постоји их је ту довела Јека, узели су презиме по њој. Неки Јекићи су се 1942. године преселили у Граб, а одатле у Краљево, а пре 15 година једна породица је досељена и у Нови Пазар (Срби).

ЈЕЛЕНКОВИЋИ

Године 1913. једна породица је досељена из Варева код Рашке, а у то село су дошли нешто раније из околине Пећи (1) (Срби).

ЈЕЛЕСИЋИ

Из Љуљца под Голијом досељена је 1960. године једна породица (Срби).

ЈЕЛИЧИЋИ

Јеличићи су становници Новог Пазара још из XIX века. Код Петрове цркве сахрањен је 1902. године Јеличић Антоније (1). Сматрају да су досељени после 1812. са Хвара (из Јелсе) (Срби).

ЈЕУМОВИЋИ

У Јарандолу, код Бољевца на Ибру, има двадесетак породица Јеумовића, а 1929. године једна породица је досељена у Нови Пазар. Према предању, они су Бокељи из места Муова (Срби).

ЈЕРЕБИЧАНИ

Почетком XVIII века Јаребице, код Тутина насељили су Мартиновићи — Клименте. Од њих је пре 120 година досељена једна породица у Нови Пазар (6). Род су им Кучи (Муслимани).

ЈЕРЕМИЋИ

Две породице су досељене из Скукова 1959. године. Раније су се презивали Плавшићи. Други су дошли из Избица (Срби).

ЈЕШИЋИ

Недавно је једна породица Јешића досељена из Врановине (Срби).

ЈОКСИМОВИЋИ

Јоксимовићи су Васојевићи, огранак Мимомановића, односно Рабљана. Највише их је у Бучу, код Иванграда. Једна породица је досељена из Иванграда пре 15 година (Црногорци).

ЈОЛОВИЋИ

Јоловићи у Прћенови, одакле су дошли у Нови Пазар пре двадесетак година (4), досељени су из Куче, почетком XIX века (Срби).

ЈОВАНЧИЋИ

Једна породица досељена је 1960. године из Ниша (Срби).

ЈОВАНОВИЋИ

Врло је распрострањено презиме Јовановић у селима Новог Пазара, Рашке, Сјенице и Тутина. У Новом Пазару их је било крајем XIX века, што се види из надгробних споменика под Петрове цркве (Јовановић Јакша 1879, Јовановић Јелена 1909). Данашњи новопазарски Јовановићи досељени су из Црне Горе средином XIX века и раније су се презивали Јањевићи, затим из Тушимље (Бакрачевићи), из Шароња, из Прћенове, Кулизе, из Козника (где их има веома много). Једна породица је досељена из Брусника на Голији, а потомци су Николе Папатолиса — Македонца из околине Солунца, који је у ово село дошао 1918. године. Једна породица је досељена из Крагујевца 1962. године (Срби).

ЈОВИЋЕВИЋИ

Пре другог светског рата у Новом Пазару су живеле две породице Јовићевића али су одсељене. Садашњи новопазарски Јовићевићи досељени су из: Бујиће, Ерчега, Пљевљани (Срби).

ЈОВИЋИ

По једна породица досељена пре десетак година из Батоте (Брус) и Вирине (Туприја) (Срби).

ЈОВИЧИЋИ

Једна породица досељена пре 20 година из Добраче, код Крагујевца (Срби).

ЈУКИЋИ

Три породице Јукића, недавно су досељене из Камешнице (Клименте) (Муслимани).

ЈУКОВИЋИ

Једна породица у Новом Пазару носи презиме Јуковић. Досељени су из Угла крајем прошлог века, а претпоследње презиме им је било Хајдарагићи. Старином су Клименте — Вокље. Други су скоро досељени из Дујака код Сјенице (Муслимани).

ЈУСОВИЋИ

Више од 200 година у Пружњу (Пештер) живе два братства Јусовићи и Рецовићи, потомци браће Јуса и Рече. Предање каже да су потомци Андрија и Јосифа Куча који су овде досељени из Медуна, па су њихови потомци исламизовани. По другој верзији они су потомци Климената. Године 1959. неки Јусовићи су иселили у Турску, али су се убрзо вратили и настанили у Нови Пазар (3) (Муслимани).

ЈУСУФОВИЋИ

Четири породице Јусуфовића досељене су пре 25 година из Раственића (Пештер) и тамо су се презивали Османлићи. Најпре су живели у Ступу, затим у Драгојловићу и, најзад, у Раственићу. Старином су Клименте. Друга породица Јусуфовића досељена је из Сјенице пре 20 година, а тамо су се презивали Гузоњићи, и трећи из Дуге Польане (Муслимани).

КАДИЋИ

Стара су градска и позната породица у Бијелом Пољу, а 1926. године досељени су у Нови Пазар (2). Бјелопољски Кадићи су у XVIII веку дали два значајна књижевника. Неки бјелопољски Кадићи су старином из Служа. Када су неки Бјелопавлићи прешли на ислам после атентата на књаза Николу 1860) узели су презиме Кадић (Муслимани).

КАДРИЋИ

Међу бројним мухаџирима, расутим по санџачким местима, налазе се и Кадрићи у Кањевини код Сјенице. Старином су из Гацка и презивали су се Фазлагићи. Пред други светски рат досељени су у Нэви Пазар, па су 1968. године отишли у Турску и убрзо се отуда вратили у Нови Пазар. Други Кадрићи су дошли пре 10 година из Лукара. Раније су се презивали Доловци. Кадрићи има у Бајезици, Крушеву, Лукарима (Муслимани).

КАЧАПОРИ

Качапори су исламизовани Кучи а презиме носе по истоименом селу код Бесника (Рожаје). Одатле су још у другој половини XVIII века досељени у Орље код Рибарића (*М. Луговац, Ибарски Колашин, 156*). Одатле су се, током XIX века, исељавали у Муровац и Комиње (Хамидовићи). У Новом Пазару има више од 50 породица Качапора, и то још од XVIII века, јер се помињу у новопазарској ћефилеми 1767. године. Више од 150 година Качапори дају свештенике и оплтују цамију на Парицама која је позната као Качапорска цамија. Да су били цењени у Новом Пазару говори и пословица: „Пречи Турци него Качапорци”. Много је Качапора досељено у Нови Пазар из Орља после 1948. године (Муслимани).

КАЧАРИ

Од два брата Кучи су Црногорци Белоице и Качари Муслимани. Они се и сада својакају. Предање каже да су презиме добили по томе што је њихов предак утерао мечку у кацу. Из Буковице су се доста рано почели разсељавати, а највише их је било у Пожеги (Качарска махала), али су се многи иселили у Турску. У Новом Пазару живе од пре 25 година (8) (Муслимани).

КАХРИМАНОВИЋИ

У Никшићу се помињу Кахримановићи као исламизовани Поповићи (*П. Шобајић, Никшић, 59*). У селима: Језгровићу, Крњини, Јабланици, Долцу Загуљачич постоје Кахримановићи, али ништа сигурно не знају о свом ранијем пореклу. Према бледом предању ту су досељени из околине Рожаја и исламизовани су Кучи.

Неки Кахримановићи су досељени из Језгровића још 1920. године (4) (Муслимани).

КАХРОВИЋИ

Колашински су муҳаџири и крајем XIX века насељили су се у Пријепољу, Рибарићу, Трнави и Трошевини. После балканских ратова доселиле су се три породице из Трошевине, а 1956 — две из Пријепоља. Кахровићи има у Чашић Долцу, Мухову, Чепељу.

КАЈТАЗОВИЋИ

Пет породица Кајтазовића досељено је из Жирачког Долца пре 15 година, а ту су дошли из Драге код Тутина (Муслимани).

КАЈЕВИЋИ

Исламизовани су Кучи и било их је до краја прошлог века у Никшићу и Колашину. Сада их има у Бијелом Пољу и околним селима, а од пре неколико година и у Новом Пазару (2) (Муслимани).

КАЛАЧИ

М. Лутовац наводи да су досељени пре пет појасева из Брскута, код Титограда, и да су се пре исламизације презивали Миличићи. Ново презиме су узели по турском речи калач (границар). У породици се чува предање према коме су исламизовани Кучи. У Нови Пазар су досељени из села Калача, код Рожаја, неки пре а неки после другог светског рата (6).

КАЛЕНДЕРИ

Има их у Јомици, код Рожаја, и отуда је једна породица досељена у Нови Пазар пре стотинак година (1). О свом ранијем пореклу не знају ништа (календери су у Турској били путујући дервиши) (Муслимани).

КАЛИЧАНИН

У Бачијама и Штављу код Сјенице има Васојевића досељених још у првој половини XIX века из Калице, код Берана, па се презивају Каличани. Од 1933. има их и у Јанчи, а 1952. у Јаначком Пољу и Новом Пазару (3). Род су им Муслимани Лакоте и они се и данас својакају. Петар Каличанин, из Штавља, један је од вођа бабинске буне 1875. године и учесник у јаворском рату 1876. године (3) (Срби).

КАЉИЋИ

Исламизовани су Калезићи и познати као врло ратоборни колашински Муслимани. Фејзо Каљић, из Каљића Ријеке, помиње се 1879. као во-

ћа Муслимана у борбама против Турака. Заједно са Дрпљанима, имали су пет стотина наоружаних људи. Црногорци су им попалили 140 домаца а Дрпљанима 41. Од тада су се раселили по санџачким мјестима и у Турској. Само у Измиру живи сада око 300 кућа колашинских Каљића. У Нови Пазар су досељени пре десетак година (3). У новије време презивају се Каљићи. Према другој верзији, Каљо и Неоло су браћа Ђуричковићи из Заграча, код Даниловграда. Од првог су Муслимани Каљићи, а од другог црногорци Недовићи код Бијелог Поља.

КАМБОВИЋИ

Од краја прошлог века живе у Новом Пазару Муслимани Камбовићи (4) али о свом ранијем пореклу не знају ништа.

КАМЕШНИЧАНИ

У новопазарској ћефилеми 1767. године помињу се Камешничани, досељени из Камешнице код Сјенице. То село су 1700. године населили Клименте, а 1718. године било их је 39 породица, са 410 чланова. Била је тада Камешница седиште папских католичких мисионара. Садашњи новопазарски Камешничани досељени су почетком овог века и тамо су се презивали Коцићи (9).

КАПЕТАНОВИЋИ

У Недакусима код Бијелог Поља живе од пре 200 година Муслимани Капетановићи, а њихов предак је дошао из Високог, код Сарајева. Одатле су се неке породице иселиле у Нови Пазар (1). Једна породица досељена је из оближњег села Тринаве, а ту, крајем прошлог века из Херцеговине.

КАПИЦИЋИ

Из Херцеговине је, између два светска рата, дошла једна породица Капицића у Нови Пазар. Потомци су Ахмеда Капицића, старешине 49 људи у херцеговачком устанку 1882. године (Муслимани).

КАРААХМЕТОВИЋ

Кара-Ахмет (црни Ахмет) је Арапин, турски официр у служби султана Махмуда II. Као веома храбар, истакао се у рату против Мехмед Алије, немесника Египта, после чега је био именован за начелника гарнизона у Новом Пазару, па је ту завео неограничену власт „туко је кога је хтео“. Држао је у својим рукама пошту од Травника до Новог Пазара. Одметнуо се и од босанског везира, који је наредио да се Кара-Ахмет погуби. Погођен са 42 метка, пао је 1843. године усред новопазарске чаршије и сахрањен на Великом гробљу у Новом Пазару (А. Гильфердинг, Путовања..., 132). Предање каже да се тада Кара-Ахметова породица иселила из Новог Пазара, па је отишла према Бијелом Пољу. Има реалног основа да су бе-

лопольски Караахметовићи његови потомци, а новопазарски Кара-ахметовићи су досељени из Бијелог Поља 1918. године (4) (Муслимани).

КАРАЦИЋИ

Још од краја XVIII века у Новом Пазару живе Муслимани Каџићи. О себи знају само толико да су досељени из Црне Горе и да су се пре исламизације тако презивали. (3).

КАРАКАШИ

Године 1825. једна породица Каракаша пошла је из Фоче у Турску па се задржала и остала да живи у Новом Пазару. Имају рођаке у Пљевљима (Муслимани).

КАРАНОВИЋИ

Једна српска породица из Руднице (Рашка), 1955. године.

КАРДОВИЋИ

Исламизовани су Кучи, а досељени из Рожаја после другог светског рата (3.)

КАРОВИЋИ

Пре десет година досељена је једна мусиманска породица Каровића из Пријепоља.

КАРИЋИ

Једна српска породица досељена 1950. године из Лужнице (Крагујевац).

КАРИШИЦИ

Два брата Васојевића живела су у братској слози и чак онда када се један од њих исламизовао, па их је народ назвао карма-каришић, што значи мешавина верска. Њихови потомци, Црногорци и Мусимани, презивају се Каришици. Око 1830. године у Коритима се помињу Каришици као двоверска породица. Црногораца Каришића има сада у околини Бијелог Поља, а Мусимана у Тријебинама, код Сјенице. У Новом Пазару има само Мусимана Каришића и досељени су из Тријебина 1913. године, а много више их је досељено после другог светског рата. У Новом Пазару и два оближња села има око 40 породица Каришића.

КАСТРАТОВИЋИ

Једна црногорска породица досељена из Горажда, код Иванграда, пре 10 година.

КАШОВИЋИ

Раније Чолаковићи, Кашовићи су 1918. досељени из Драге у Гошево, а пре 15 година из Гошева у Нови Пазар (5) (Муслимани).

КАВАЗОВИЋИ

Кавазовића има у Бијелом Пољу, Пријепољу и Новој Вароши, а од 1950. године и у Новом Пазару (1). Кажу да су потомци неког турског официра (Муслимани).

КАВРАЈИЋИ

Једна од врло стarih градских новопазарских породица. Код њих се чува предање да су потомци турског официра Али Каварије, родом из Шама, па је за ратне заслуге добио на Голији и Пештери спахилуке а настанио се у Новом Пазару. До 1833. Каврајићи су имали чифчије у Јошничкој Бањи и амбаре у Вечењу (студенички крај). Чифчије су им биле и у Чаровини и Радаљици (Голија). У Радаљици се и данас чувају топоними: Каврајина равана, Каврајина јапија (3) (Муслимани).

КЕЦАПИ

Има их у Камешници, Шароњама, Хоткову, Загуљачи, а од пре 10 година и у Новом Пазару (3). Старином су Пљакићи из Угла (Вокље — Клименте) (Муслимани).

КИЦАР

По једна мусиманска породица скоро досељена из Шара и Мухова.

КИЈАМЕТИ

Када је поп Јеремија из Годијева (Бихор) чуо да су му синови примили ислам, узвикнуо је: „Шта је овај кијамет”. Од тада се његови потомци називају Кијамети (M. Лутовац, Бихор и Корита, 156). Године 1976. једна породица је досељена из Годијева (Муслимани).

КИЈЕВЧАНИ

У Новом Пазару живе Мусимани и Срби који се презивају Кијевчани, по селу Кијевцу, код Сјенице. Мусимани Кијевчани су дошли у Но-

ви Пазар још крајем прошлог и почетком овог века. Тамо су се презивали Цамовићи и род су са Ватићима из Тузинја. (Цамо и Вата су били браћа). Клименте су по пореклу. (Муслимани).

Срби Кијевчани су Васојевићи и као Луковићи досељени су у XIX веку из Бихора и настанили се у Кијевце, па су из Кијеваца допли у Прћенову, а одатле у Плешин. У Новом Пазару је од 1946. године једна породица.

КИКОВИЋИ

После Карађорђевог похода на Санџак (1809) досељени су Киковићи (Васојевићи) и насељили се у Лопижу, код Сјенице, а у Новом Пазару живи једна породица од пре 15 година. Муслимани Киковићи помињу се у Зети.

КИНЂЕРСКИ

Једна српска породица досељена пре 20 година из Дервенте.

КЛАДНИЧАНИ

Више од 20 породица Кладничана живи у Новом Пазару, углавном од после 1918. године. Из Кладнице су (Сјеница) и већина их је узела презимена: Зорнићи, Тотићи, Папићи. Били су пошли за Турску па су остали у Новом Пазару. Сматрају да су исламизовани мештани.

КЛИМЕНТЕ

Клименте су малисорско племе и, према Ј. Томићу, насељили су Пештер 1700. године, када их је присилно преселио из Епаје, код Скадра, Худавреди Махмудбеговић, скадарски везир. Досељено је 247 породица, али су се у знатном броју вратили са Пештери 1707. и 1711. године. Врло су се брзо размножавали па су данашњи Пештерци њихови потомци у скоро 80 процената. Били су католици, али су, иако постепено, скоро сви исламизовани. Братства Клиmenta била су: Вокље, Никче, Мурићи, Мартиновићи. Изузев неколико породица у Липици, које су још увек задржали старо презиме — Клименте, сви остали су променили презиме, нарочито од онда када су примили ислам.

У великом броју су вршили притисак на санџачке градове, нарочито на Нови Пазар и Сјеницу те ту и данас има врло много њихових потомака.

Са презименом Клименте у Новом Пазару живе три породице, досељене из Тутина пре десетак година (Муслимани).

КЛИСАРИЋИ

Неки Цинцарин се настанио у Новом Пазару почетком XIX века. Његови потомци су Тодоровићи, који су пре 100 година променили презиме

у Клисарић, према претку који је био Клисар — звонар на цркви св. Николе у Новом Пазару. Клисарић Станко сахрањен је код Петрове цркве 1876. године (2) (Срби).

КЛЕПОВИЋИ

Још је 1890. године једна породица досељена у Нови Пазар из Ковача. Старином су Хоти (2) (Муслимани).

КНЕЖЕВИЋИ

Има више Кнежевића Срба и Црногорца у Новом Пазару, а дошли су пре двадесетак година из Велике, код Плава, из Будимље (Васојевићи), из Зете, Ковачева, Рвата. Кнежевића Муслимана има у Лукарима.

КОЦЕ

Сада у Новом Пазару живи петнаестак породица Коца, које су, после 1945. године, досељене из Пожеге (Ситниче). Коце су Хоти и првобитно су живели у Бујковићу (Тутин). Чува се предање како је њихов предак Хус Коца дошао из Раждатине (Сјеница) у Дубово. Становници Пожеге су од XIX века. Рођаци су им Бејтовићи и Зећировићи у Дубову (Муслимани).

КОЧАННИ

Кочана Муслимана има у Радманцима и Годочељу (Бихор). Старином су из Кочана код Нишчића. Од 1967. године у Новом Пазару живе две породице.

КОЧИ

Предак три садашње новопазарске породице Коча доселио се још у XVIII веку из околине Плава, бежећи отуда од крвне освете. Мартиновићи су, односно Клименте (Муслимани).

КОЧОВИЋИ

Срба Кочовића има доста у селу Гошеву, одакле је 1928. године једна породица досељена у Нови Пазар.

КОЛАКОВИЋИ

Сматра се да су Колаковићи једна од најстаријих српских породица у новопазарском крају. Њихово село било је Вржогрница и Муслимани, који су то село настали у XIX веку, били су слуге код њих. Многи Колаковићи су се иселили у Србију а остале су само још две породице у Вржогрницу.

КОЛИЋИ

Колићи су исламизовани Кучи, родом из Бјелопавлића код Марковаца (Црна Гора), одакле су се иселили после 1863. године. Има их у Бијелом Пољу и Подама, а највише их је било у Сувом Долу, па су се после 1958. године одсељени у Турску. Од пре 30 година у Нови Пазар су досељене две породице. Има их и у Трнави.

КОЛАШИНЦИ

Најмање педесетак мусиманских и нешто српских породица живи у Новом Пазару, а сви су досељени у другој половини XIX века, из Колашина у Црној Гори. Према А. Гильфердингу, колашински Мусимани су по пореклу Словени „најжешћи су и најсуворији у целој Босни и Херцеговини“.

КОМАНОВИЋИ

Комановићи су Ђаковци, у Нови Пазар досељени око 1880. (Шаље) (3).

КОМАТИНЕ

Истиче се да су Срби Коматине, заједно са Кулагићима, најстарије српске породице у Новом Пазару и да се једна породица исламизовала а да при том није променила презиме (J. Дедијер, Нова Србија, 293). Тих стarih Komatinina Сrba, иако су и они досељени, могућно у половини XVIII века из Лимске долине, више нема, а једна мусиманска породица је остала и живи и сада у Новом Пазару, док су се друге одселиле у Сарајево 1809. године и нешто касније.

После другог светског рата неке српске породице Коматина су досељене из Дежеве и Живаљића, а ту су дошли у време првог српског устанка из Доње Ржанице, код Иванграда. Кучи су по пореклу.

КОМАРИЦЕ

Једна црногорска породица досељена 1947. године из Ђучја, код Пљеваља.

КОМНЕНОВИЋИ

Једна породица недавно досељена из Жуљевића (Срби).

КОМСЕРОВИЋИ

Нешто пред други светски рат једна породица Комсеровића досељена је из Високог код Сарајева.

КОНИЧАНИ

Почетком XVIII века Кониче су насељили Шаље, малисорско племе и дуго су били католици. Касније су исламизовани и сада у том селу живе братства: Оковићи, Селеци, Ђеришта и Дашићи. Још веома рано становници овог села почели су да силазе у Нови Пазар али највише у XIX веку. Сви они који су отуда дошли у Нови Пазар до 1918. године узели су презиме Коничани. Данас су Коничани веома бројни у Новом Пазару.

КОРИЋАНИ

Почетком XIX века досељене су две породице из Корита у Пожегу, а 1960. године једна мусиманска породица у Нови Пазар.

КОРАЋАНИ

У бихорским селима има Корача Црногораца и Мусимана. Ту су досељене из Корача у Братоножићу, а огранак су Букумира — Братоножића (по наводима Ердељановића, М. Лутовац, Р. Вешовић). Према томе, бихорски мусимани Корачи су исламизовани Корачи. Неки од тих Корача променили су презиме у Паламаре, они су живели у Петници, па су неки, пред други светски рат досељени у Нови Пазар (5).

У Новом Пазару сада има петнаестак мусиманских породица Корача. Овамо су дошли из Царичине, код Сјенице, неки 1931. а други после 1945. године. Они сматрају да су огранак Калића. Једна породица Корача досељена је недавно из Слатине, код Бродарева.

КОСТИЋИ

Најстарији новопазарски Костићи живе у овом граду више од сто година али не знају ништа о свом ранијем пореклу. Пре 15 година досељене су три породице из Смиловог Лаза (Рогозна). Ту су досељени у XIX веку из Мурина, а тамо су се презивали Живальевићи (Белопавлићи). Једна породица Костића недавно је досељена из оближњег села Избице, једна из Врболова.

КОСТОВИЋИ

Једна породица је пре неколико година досељена из Љуљца, под Голијом (Срби).

КОШКОВЦИ

У кореспонденцији кнеза Милоша Обреновића и Осман-паше пазарског, 1821. године, помињу се у Новом Пазару Кошковци, а 1835. помиње се неки Хаци-Мустафа Кошковац. Вероватно су досељени из села Кошкова, које је до 1912. године агалук Мујаре Пећанина (2) (Мусимани).

КОШТРЕБЕ

Пре рата било их је у Сјеници. Ту су досељени из Бродарева, а од скоро једна породица живи у Новом Пазару (Муслимани).

КОШПУТЕ

Старином су Руговци, а почетком XVIII века населили су село Црнчу, код Вуче, одакле су се неке породице доселиле почетком XIX века, а друге пре двадесетак година. Неки су променили презиме у Мехмедовић (Муслимани).

КОВАЧАНИН

Тако се назива једна породица досељена у Нови Пазар 1919. године из Ковача. Вероватно су исламизовани Хоти.

КОВАЧЕВИЋИ

Бројне су српске породице Ковачевића које живе у Новом Пазару после 1945. године. Највише их је дошло из Браштева (Дробњаци), а затим из Дражевине (Сјеница), Требића (Лепосавић), Подгорца (Бољевач), Никшића, Копризвища (Хрватска) (18).

Када су црногорски Ковачевићи примили ислам и настанили се у село Губавач, код Бијелог Поља, нису мењали ни презиме. Само су неки од њих у новије време узели ново презиме, на пример Сејдовићи (три породице су досељене у Нови Пазар после другог светског рата).

КОВАЉОВ

Једна руска породица досељена 1921. године у Нови Пазар. Старином је из Харкова.

КОВИНИЋ

Једна српска породица досељена пре 10 година из Газдари, код Медвеђе.

КОЗЛОВ

Врангеловац Иван Козлов, родом са Кавказа, а последње место боравка било му је Томашев Равски (СССР), доселио се 1918. године и настанио у Јошаничкој Бањи, затим у Пријепољу, а од 1945. године у Новом Пазару (1).

КОЖАРИ

Још од краја прошлог века има Кожара Муслимана, досељени из Бихара. Други су недавно досељени из Вражогрнаца.

КОЖОВИЋИ

Године 1927. Кожовићи (Срби) доселили су се у Новопазарску Бању (4). Старином су Црногорци.

КРАСИЋИ

Првобитно су, још крајем XVIII века, дошли са Косова и насељили се у Рватској, код Лешка, а одатле су дошли у Новопазарску Бању (3), па се у XIX веку једна породица настанила у Хоткову али су они променили презиме у Халиловиће (Муслимани).

КРИЈЕШТОРЦИ

Херцеговачки су Муслимани и у Санџак су досељени после 1878. година. Има их у Новој Вароши, Пријепољу и Тутину, а од пре неколико година и једна породица у Новом Пазару, досељена из Закусти код Бродара.

КРКМИШЕВИЋИ

Сматрају да су најстарија мусиманска породица у Новом Пазару и да су потомци једног од четрдесеторице (крк миш) турских војника који су дошли у Нови Пазар одмах после косовске битке (3) (Муслимани).

КРКУШИЋИ

Један огранак Шкријеља у истоименом селу су Кркушићи. Три породице су досељене из Шкријеља (Пештер) 1955. године (Муслимани).

КРЛИЋИ

Крлићи, мало раније Крљићи, дошли су у Нови Пазар у XIX веку из Чаровине, заселак Крљићи (Пештер), а ту су дошли у XVIII веку из Крља код Рожаја. Клименте су по пореклу. Неки Крљићи који су дошли у Нови Пазар узели су презиме Чаровци (5) (Муслимани).

КРЊОЛЕЦИ

Почетком овог века досељена је једна породица из Крње Јеле (Пештер). Клименте су старином (2) (Муслимани).

КРСМАНОВИЋИ

Првобитно су Крсмановићи живели у Старом Влаху, па су се у XIX веку насељили у Војковиће. Одатле су неки отишли у Поповац, код Лепосавића, и тамо се презивају Поповићи. Једна породица Крсмановића досе-

љена је из Војковића у Нови Пазар после првог, а друга после другог светског рата (Срби).

КРСТОВИЋИ

Пре десетак година једна породица досељена је из Врановића на Рогозину. Потомци су Илије Куча, који је дошао у Врановиће у XIX веку (Срби).

КРУШЕВЉАНИ

Тако се презива неколико мусиманских породица које живе у Новом Пазару од средине XIX века. Према једном мишљењу, досељени су из Бивоља, код Крушевца, 1833. године, а по другом, вероватнијем из оближњег села Крушева (3). (Мусимани).

КРШИЋИ

Радманци код Иванграда су постојбина Кршића и тамо и сада има двадесетак породица Кршића. Исламизовани су Кучи, досељени из Медуна. Првобитно су се презивали Растодери. Род су са Нурковићима код Рожаја. После 1955. године досељено је пет породица у Нови Пазар (Мусимани).

КУДРИЋИ

Има их у оближњем Батнику и Косурићу. Досељени су у XIX веку из Црне Горе (Срби).

КУЈЕВИЋИ

Још 1917. године Кујевићи су досељени из Долова (5). Старином су Хоти, а досељени из Колашина крајем прошлог века. Кујевића има у Загуљачи, Паралову, Крушеву. Неки су дошли из Мокрог Луга (Бијело Поље) (Мусимани).

КУЈУНЦИЋИ

Пре првог српског устанка, у Новом Пазару су били бројна породица. Димитрије Кујунцић из Новог Пазара један је од вођа у првом српском устанку. Иселили су се у Србију тако да су остале само две породице (Срби).

КУЛАГИЋИ

Кулагићи и Коматине су две најстарије српске градске породице у Новом Пазару. Зна се да су Кулагићи били врло утицајна свештеничка по-

родица и да су били први свештеници у цркви Св. Николе у Новом Пазару (изграђена 1872). Поузданних података о томе ко су Кулагићи нема, а предање каже да су потомци неког дечака који је одрастао код куле-аге (управника дома сирочади, у Новом Пазару. Када је то дете одрасло пожелео је да изучи богословију у Призрену и да постане свештеник и та му се жеља остварила. У знак захвалности на новопазарског бега који се бринуо о његовом одгоју и школовању, узео је презиме Кулагић. Кулагићи су се иселили. Остало је само једно лице без наследника (Срби).

КУЛУНЦИЋИ

Пре десет година досељене су три српске породице Кулунцића из Ковачева (Срби).

КУЧЕВИЋИ

Почевши од 1920. године, у Новом Пазару има више Кучевића. Многи су изгубили рођачке везе, али се код свих, и Муслимана и Срба, чува традиција да су потомци Куче. Седам садашњих новопазарских породица Кучевића досељено је 1920. године из Горња, а овде нешто раније, из Бијелог Поља. Били су пошли у Турску па остали у Новом Пазару. Највише Кучевића досељено је после другог свеског рата из Жабрана, где их има врло много. Код жабренских Куче чува се предање да су род са Ђерлецима и тутинимским Хамзагићима (11). Срби Кучевићи су досељени из Плешине (2).

КУЧИ

До 1958. године у Лескови (Пештер) било је 36 кућа Куча, који нису мењали презиме приликом исламизовања. Одселили су у знатном броју у Турску, после 1958. године, а у Нови Пазар (3) (Муслимани).

КУРБАШЕВИЋИ

Старина им је Угао и Клименте су по пореклу (Вокље). Неколико породица је досељено после рата у Нови Пазар, Трнаву, Брђане (Муслимани).

КУРАХОВИЋИ

Донедавно једна, а сада две породице Кураховића, старином су из Гацка, досељене су 1882. године. Према другој верзији, из Бugoјna су (Муслимани).

КУРПЕЈОВИЋИ

У Срећану и Добром Дубу има Курпејовића. Потомци су Курта Петрова, који је пре 6 појасева дошао из Мораче па су његови потомци прими-

ли ислам. Својакају се са Црногорцима Магделинићима. Деле се на братства: Бекташевићи, Османовићи и Синановићи. Неке породице су досељене после 1918. а друге после 1945. (5) (Муслимани).

КУРТАГИЋИ

Врло су утицајна породица у Рожају, а Клименте по пореклу. Стекли су аталуке по селима око Рожаја и Сјенице. Неки Куртатићи се помињу у Новом Пазару још 1767. године. Други су досељени пре првог и трећи после другог светског рата. Има их у Читлуку код Сјенице (5) (Муслимани).

КУРТАНЧАУШЕВИЋИ

Потомци Куртан-чауша узели су његово презиме и живе у Новом Пазару од друге половине XIX века, али о свом ранијем пореклу не знају ништа (6) (Муслимани).

КУРТАНОВИЋИ

Неки Куртановићи су досељени из Тузиња (Пештер) у периоду између два светска рата (Вокље — Клименте). Други су дошли из Араповића, а у Араповиће из Брињице, 1935. године (Клименте). Трећи су досељени из Глухавице, пред други светски рат, и раније су се презивали Бабићи (исламизовани Црногорци) (Муслимани).

КУРТАШИНОВИЋИ

Још од пре XIX века живе Курташиновићи у Новом Пазару. Сматрају да су исламизовани Црногорци (2).

КУРТОВИЋИ

Једна породица Куртовића доселила се из Херцеговине крајем прошлог века и род су са Фортићима и Шачићима. Други Куртовићи су досељени, неки пре другог светског рата из Ђерекара (исламизовани су Кучи).

ЛАЂИМИЋИ

Једна српска породица Ладимића досељена је 1920. године из Теслића, а у Теслић су досељени из Црне Горе (1).

ЛАЂАРИ

Две породице Ладара досељене су 1943. године из Рватске, код Лешка. Презиме носе од пре четири појаса по неком Омеру, који је ладарио на Ибру (Муслимани).

ЛАКОТЕ

Према предању, два брата — Лако и Маринко Васојевићи — доселили су се у сјенички крај почетком прошлог века из Калице код Иванграда. Лако је примио ислам и од њега су Муслимани Лакоте у Сугубинама, Сјеници и Новом Пазару, а од Маринка су Срби Каличани. Код њих се чува традиција о заједничком пореклу и још увек се својакају.

Лакоте (у Новом Пазару) досељени су неки пре а неки после другог светског рата из Сугубина и из Сјенице. (6) Једна породица, такође досељена из Сјенице, раније се презивала Шех-Ахметовић, па су променили презиме. Њихова старина је у Пећи.

ЛАТОВИЋИ

Латовићи су из Дунишића, Сјенице, Расна, Дуге Польаче, Лече Шара. Од пре неколико година 7 породица живи у Новом Пазару (Муслимани).

ЛАТИФОВИЋИ

Досељени су из села Крушева, Трнаве, Чашић Долца, Јаничара, Лукара. Неки су досељени у Нови Пазар пре и други после другог светског рата (Муслимани).

ЛАУШЕВИЋИ

После првог светског рата једна породица Лаушевића дошла је из Куршумлије, а у Куршумлији су насељени 1832. године, дошајуши са Дурмитора (1) (Срби).

ЛАЗОВИЋИ

Старином су из Куче, и почетком XIX века доселили су се у Пасји Поток (Одојевића) и Лопужње, а крајем XIX века у Нови Пазар (3). Многи од њих су променили презиме: Миладиновићи, Савићи, Андрићи, Јеврићи. Лазовићима су род и Вељковићи. Неки Лазовићи из Лопужња су недавно досељени у Нови Пазар (2) (Срби).

ЛЕКИЋИ

Прича се да је неки Црногорац из породице Пешића побегао, крајем прошлог века, и настанио се у Чивт Хановима и ту примио ислам. Једна новопазарска породица досељена је из Чивт Ханова 1912. године. А. Јовићевић помиње Муслимане Лекиће у Зети, од којих су били и неки подгорички забити.

Срби Лекићи досељени су пре 25 година из Подујева, а у Подујево су дошли из Ибарског Колашина (Васојевићи) (1).

ЛЕКОВИЋИ

У Новом Пазару постоје Срби и Муслимани који се презивају Лековићи. Муслимани Лековићи су досељени из Чаровине, Араповића, Лескове, Девреба, неки пре 50, а неки пре 15 година (10). Срби Лековићи су досељени из Кочарника, код Тутина (2), а једна породица из Родојине код Нове Вароши.

ЛЕШЕВИЋИ

Једна српска породица Лешевића досељена је пре десетак година из Копривнице, а друга из Трстеника код Одојевића.

ЛИЧИНЕ

Нема бројнијих породица у Новом Пазару од Личина, а вероватно ни у Бихору, где им је колевка. Само у граду сада (тренутно) живи 94 породице Личина.

Поузданних података о томе ко су Личине — нема. Према једним, ислалисани су Кучи, према другима — старином су из Лике и отуда Личине. Према М. Лутовцу они су се првобитно презивали Мујовићи, па су ново презиме узели по неком свом претку који се опасивао ликом. Ерђењановић помиње насеље на Морачи Личина Страна. У Доњој и Горњој Кладуши (Босна) има Личина Срба и Муслимана и неки сматрају да су им бихорски Личине род. Катун Личени уписан је у климетско село Селце 1497. (Албанија), па не би требало одбацити и ту могућност да су Личине и одатле и да су у Бихор досељени 1700. године у време сеобе Климената.

У XVIII веку помињу се Личине као становници села Радманаца (Бихор), па су се одатле раселили у различитим правцима. Једно село у Коритама назива се по њима — Личине.

Личине су становници Новог Пазара од 1912. године, али их је највише досељено после 1945. године (Муслимани).

ЛОНЧАРЕВИЋИ

Из Кузмичева је једна породица Лончаревића досељена 1960. године у Нови Пазар (Срби).

ЛОТИНЦИ

Новопазарски Лотинци се помињу почетком XIX века, а досељени су из села Крушева, где их има још. Старином су Хоти, а доста их се досељило и после 1945. године (25) (Муслимани).

ЛУБУРЕ

Пет новопазарских породица Лубура не знају ништа о свом пореклу, а сматрају да су становници Новог Пазара више од 150 година. Вероватно да су досељени из Рватске код Лешка где и данас има Лубура (Муслимани).

ЛУКАЧИ

Лукач, син Владислава, из села Црвска код Корита, помиње се 1455. године (Област Бранковића, 6). Тешко би било утврдити да су бихорски Лукачи (Муслимани) његови потомци. Код њих се чува предање да су у Бихор досељени из Лука, код Колашина, и одатле су се настанили у Ботурићу и Расову па у Годуши, Долову и Бишеву. У Нови Пазар су досељени пре десетак година (6) (Муслимани).

ЛУКАРЧАНИ

По селу Лукарима презива се десетак новопазарских мусиманских породица, које су досељене у првој половини XIX века. Тако се као Новопазарац помиње 1846. године неки Лукарчанин Алија, налбатин. Неки од њих су узели презиме — Хамзагићи (Муслимани).

ЛУКИЋИ

Мусимани Лукићи живе у Новом Пазару више од сто година али о свом ранијем пореклу и месту одакле су досељени не знају ништа (6). Једна српска породица Лукића скоро је досељена из Бабића код Косовске Митровице.

ЛУКОВИЋИ

По једна породица Луковића досељена је у Нови Пазар после 1945. године из Плешина и Тунова (Голија). У ова села су досељени у XIX веку из Бихора. Има их у Табалима, Слатини, Витошу (Срби).

ЉАЈИЋИ

Љајићи су најстарији становници Ругове а Клименте су по пореклу. Скоро пола становништва Ругове чине Љајићи. (Насељавају села: Пепићи, Јошаницу, Дугањиву, Пошутане, Малевиће, Мали Штупаљ, Дреље; М. Барјактаревић, *Ругова*, 176). Љајића у Санџаку има од Рожaja до Голије највише их је на Пештери, са центром у Дугој Польани. Тамо су досељени почетком XVIII века и доста су дуго били католици, али су сви исламизовани.

Из села са Пештери Љајићи су доста рано почели да се досељавају у Нови Пазар, тако да их у самом граду има више од 50 породица. Многи од њих су променили презиме. Неке породице Љајића су током времена стекле велики углед у граду и биле уважене код турских власти. Из њихових редова је и Адем-паша Љајић (средине XIX века) (Муслимани).

ЉЕВОШИ

Од пре 120 година живе у Новом Пазару Љевоши (3). Не знају ништа о свом ранијем пореклу, а вероватно су дошли из Љевоша код Пећи, које

је припадало Ругови и ту су „живели старинци Срби” (М. Барјактаревић, Ругова, 167) (Муслимани).

ЉУЦЕ

Бројне су породице Љуца, исламизованих Куча, старином из Никшића. По Санџаку су се растурили после 1878. године и има их у многим саџачким градовима, па и у Новом Пазару, али су узели ново презиме — Никшићи (10).

ЉУХАРИ

Љухари су исламизовани Кучи, старином из Никшића. (П. Шобајић, Никшић, 67). У Нови Пазар су дошли 1878. године. Има их у Бијелом Пољу и Пљевальима. Неки су променили презиме у Никшић (3).

ЉУМИЋИ

Љумићи су старином из Сјенице. Адил-ефендија Љумић из Сјенице имао је читлук у селима Градац и Драгојловиће (В. Шалипуровић, Попис становништва.., 20) (Муслимани).

ЉУТКОВИЋИ

Исламизовани су Кучи, а из Колашина (Црна Гора) су дошли 1878. године и настанили се у Детанама, код Тутина. Године 1932. дошли су у Нови Пазар али су се после 1959. године иселили у Турску, тако да је остала само јоп једна породица. (Муслимани).

МАЦОВИЋИ

Када је ходио Мацо дошао из Угла (Пештер) почетком овог века у Нови Пазар, оставио је потомке Мацовиће (Вокље-Клименте) (8) (Муслимани).

МАХМУТОВИЋИ

Неколико новопазарских породица Махмутовића живи у Новом Пазару, а нису у сродству. Једна од њих је веома стара градска породица и о свом ранијем пореклу њени чланови не знају много. Тешко би било пове-ровати да су потомци новопазарских Махмутовића из XVI века који су били познати трговци.

Пет породица доселило се од 1914. до 1925. године из Житнића (Сјеница), а старином су и Колашинци из Црне Горе. Неки њихови рођаци до-сељени су и после 1946. године а иза тог периода досељене су по једна поро-дица из Сјенице и Бијелог Поља (Муслимани).

МАЈДАЦИ

Мајдака има у Дежеви (Бадово), Бучу, Попама, Полокцу. Ту су досељени из Црне Горе у првој половини XIX века. Однедавно и у Новом Пазару живе две породице (Срби).

МАКАЉЕ

Из Брвина, код Бродарева, досељена је једна мусиманска породица 1960. године.

МАКОЈЕВИЋИ

Средином XIX века из Црне Горе доселили су се Макојевићи у Цоковиће, Тенјково, Губерево, Ковачево и Љулац. Сви осим оних из Цоковића променили су презиме (Јаћовићи, Вељовићи, Ристићи). Једна породица досељена је из Цоковића. (Срби).

МАКСИМОВИЋИ

После 1958. године досељено је пет породица Максимовића из Избица и једна из Тенјкова. Једна породица је досељена 1959. из Тенјкова, а у Тенјково су досељени пре 100 година из Тврђава под Голијом.

МАЛЕВИЋИ

Једна породица досељена 1960. године из Тутина, а у Тутин из Иванграда (Прногорци).

МАЛИЋЕВИЋИ

Првобитно су се презивали Камешничани (Клименте), а после досељења у Хотково узели су презиме Малићевићи. Од пре десетак година у Новом Пазару живе две породице. Једна породица Малићевића, која није род са овима из Хоткова, досељена је из Брезе. (Мусимани).

МАЛМУДИРОВИЋИ

Одмах после окупације БиХ 1878. године дошли су из Бихаћа у Нови Пазар Малмудировићи. У Бихаћу су се презивали Росићи, па Мула-Алићи и најзад Малмудировићи (4) (Мусимани).

МАЉЕВЦИ

Средином XIX века досељени су Укићи из Угла (Клименте) у Маљевце, код Новог Пазара. Одатле се, почетком овог века, доселило више по-

родица у Нови Пазар, али су узели ново презиме — Маљевац. Многи су се одселили у Турску (4) (Муслимани).

МАНЦУКИЋИ

Веома су бројне мусиманске породице Манцукића у Иванграду. Неке од њих су се за време другог светског рата доселиле у Рожаје, а 1965. једна из Рожаја у Нови Пазар (Муслимани).

МАНИЋИ

Једна породица недавно досељена из Девреча. Клименте су (Муслимани).

МАНОЈЛОВИЋИ

Мусимани Манојловићи досељени су крајем прошлог века из Ђаковице и кажу да су Шаље (Муслимани).

После ослобођења (1945. године) досељене су по једна српска породица Манојловића из Прелаза у Ибарском Колашину, а друга 1950. године из Бекове.

МАРАШИ

Мараши су досељени из околине Подгорице у XIX веку и настанили се у Пријелогу, одакле су их отерали бегови Ђоровићи, па су дошли на Рогозну, а одатле у Ееле Воде, где их има и сада, а однедавно и у Новом Пазару (2) (Срби).

МАРИЋИ

Петоро браће Јокића доселило се у XIX веку из Лозне (Бихор) и настанили се у Чипальима код Сјенице, па су ту узели ново презиме Марићи. Пре 15 година по једна породица досељена из Чипаља и Сјенице (старином су Кучи) (Срби).

МАРИНКОВИЋИ

Најстарији Маринковићи су досељени 1939. из Каоне, код Чачка (3).

Једна породица досељена је 1968. године из Себечева, а има их и у Губереву. Друга породица је дошла из Новог Села, код Лесковца 1968. године (Срби).

МАРЈАНОВИЋИ

Старином су из Пусто Влаха и тамо су се презивали Мијаљевићи. Једна породица је досељена у Нови Пазар још 1908. године, а остале три пре десет година. Сматрају се старинцима (Срби).

МАРКОВИЋИ

Срби Марковићи досељени су 1959. године из Ковачева, а старином су Пипери, досељени у XIX веку. Други су досељени из Избица, трећи из Павља, четврти из Трнаве, пети из Руднице код Рашке, Шести из Јопанице (16) (Срби).

МАРОЈЕВИЋИ

Радоје Васојевић, из Каменова, код Лијеве Ријеке одселио се почетком XVIII века у Марково (Жупа Нипшићка) и тамо су му се родили синови Мароје, Драга и Лука. Од првог су Маројевићи, од другог Драгићи, а од трећег Ђоровићи пошто су Луку звали Ђоро. Године 1919. три породице Маројевића досељене су у оближње село Избице, а затим у Нови Пазар, (Срби).

МАРОВЦИ

Маровци су Мурићи — Клименте. Ново презиме носе по селу Маровини, где су живели. У Новом Пазару има 11 породица Маровића, а његови су становници од пре тридесетак година (Муслимани).

МАТИНОВИЋИ

Предање каже да је неки Мартиновић „направио крв” па, да би избегао крвну освету, примио ислам, али презиме није менјао. Његови Мартиновићи, који су првобитно живели у Колашину, а после 1878. године растурили се по Санџаку, а неки и по Турској. Има их у Бијелом Пољу, Бистрици, Долићу, Дебељаку, Мелајама, Тутину, а од 1947. и у Новом Пазару (7). Једна црногорска породица Мартиновића досељена је са Цетиња 1956. године.

МАТИЋИ

Матићи су Коматине (Кучи). Из Дежева, где су првобитно живели, отишли су у Шумник код Рашке и тамо узели презиме Матић. Из Шумника досељени су у Нови Пазар 1926. године (3) (Срби).

МАРУКИЋИ

У XIX веку доселио се неки Марука Мурић из рожајског краја у Комиње, код Новог Пазара, и ту оставио потомке Марукиће. У Нови Пазар су дошли 1922. године (3) (Муслимани).

МАТИЋИ

Једна српска породица скоро досељена из Ђеревића (Беочин).

МАТОВИЋИ

Из Дежеве је досељена једна српска породица. Има их у Тврдошеву, Жуњевићу.

МАШОВИЋИ

Према Р. Вешовићу, Машовићи су огранак Стојановића — Васојевића. Они који су примили ислам нису мењали презиме али су се иселили, могуће још у XVIII веку, и населили се у селу Машовиће, код Сјенице. Многи су после 1958. године одселили у Турску, а неки су се задржали у Новом Пазару (6) (Муслимани).

МАВРИЋИ

У Маврићу, код Радавца (Пећ), живе Маврићи који су ту дошли из Кукса, у Албанији. Из Радавца досељени су у Добрињу код Тутина, а 1810. из Добриње у Батраге, а други у Нови Пазар (М. Лутовац, Рожаје и Штавица, 394 — 396).

Маврићи који живе у селима око Пожете сматрају да су досељени из Ниша 1833. године.

Неки Маврићи су досељени пре 15 година из Сјенице (15) (Муслимани).

МЕЦИНОВИЋИ

Мецини, или Мециновићи живе у Детанама (Тутин). Ту су досељени крајем прошлог века из Колашина, а у Нови Пазар пре петнаестих година (3) (Муслимани).

МЕДОВИЋИ

Једна породица досељена из Покрвеника (Тутин) 1965. године (Скарепи). Друге две су досељене из Жабрена (Гишићи — Клименте) (Муслимани).

МЕЂЕДОВИЋИ

Постојбина Међедовића је Обров, код Бијелог Поља, па су се одатле расули по разним местима у Санџаку и Босни. У Нови Пазар су досељени 1918. године, а други после 1945. године. Исламизовани су Ровчани (27).

МЕЂУГОРЦИ

Сви они који су се пре и после првог светског рата доселили у Нови Пазар из Међугора (Пештер), презивају се Међугорци. То село је насељено 1700. године католичким Климентатама. Године 1721. било их је у том селу 13 кућа са 99 чланова (Муслимани).

МЕХМЕДОВИЋИ

Почевши од 1947. године у Нови Пазар су се доселили бројни Мехмедини, и то: из Чашић Долца (Колашинци), из рожајског краја (Кошуте), из Лукара (Дупљаци), из Бањице (Клименте), затим из Паралова и још неких околних села. Многи су се раније презивали Дупљаци (32) (Муслимани).

МЕХОВИЋИ

Први Меховићи су досељени у току рата из Вучје Локве (Клименте — Речовићи). Други су досељени пре двадесетак година из Брежаја, Лозне и Негобратине. Исламизовани су Кучи и рођакају се са црногорским Кучима из Радулића. Они у Негобратини били су чифчије бејлопољских Длачића. Меховићи у Трнави су муҳаџири досељени 1880. из коријенића, код Горажда (17).

МЕКИЋИ

По Меки, исламизованом Кучу, колашинском капетану, презивају се Мекићи (М. Миљанов, Сабрана дјела, књ. 3.). У селу Стевцу, код Колашине, имали су своју кулу (Мекића кула). Још у XVIII веку неки колашински Мекићи су одсељени у Никшић па их је до 1878. године било и тамо доста. (Постоји предање по коме су Мекићи исламизовани Братоножићи). После Берлинског конгреса (1878) расули су се по Санџаку, а многи су отишли у Турску. Најстарији новопазарски Мекићни се сада називају Никшићи. Други су досељени из Бијелог Поља 1924. године а трећи пре двадесетак година (20). Мекићи који су дошли из Корита — Личине су (Муслимани).

МЕЛАЈЦИ

Десетак новопазарских породица носе презиме Мелајци, по Мелајама, одакле су досељени у првој половини XIX века (Цаковићи — Клименте) (11) (Муслимани).

МЕЛИЋИ

У старој постојбини — Никшићу, Мелићи су се називали Дервишевићи, а у Пријепоље су дошли 1878. године. У Нови Пазар су дошли 1945. године (3) (Муслимани.).

МЕМИЋИ

У области Језера на Дурмитору живело је племе Кричковића (аутогенотно становништво). Њих су одатле растерали Дробњаци. Већина их се исламизовала и њихови најпознатији потомци су Раповићи и Мемићи (К. Јиречек, Историја Срба III, 1922, 56). Мемићи има у гусињском, билећком и сјеничком (Раждагина) крају. У Нови Пазар су досељени после другог светског рата из Раждагина (5) (Муслимани).

МЕНТОВИЋИ

Од три стотине Јевреја, колико их је било у Новом Пазару до 1942. године, остала је само једна породица Ментовића (Јевреји).

МЕШИЋИ

Старина им је у Еришновцу, код Колашина. Одатле су досељени у Бијело Поље, а 1958. из Бијелог поља у Нови Пазар (2) (Муслимани).

МЕТИЋИ

Метића има у Постењу, Ботуровини и Вражогрнуц и отуда су досељени у Нови Пазар (3) (Муслимани).

МЕТОВИЋИ

Муслимани Метовићи су из Сјенице. Првобитно су се били иселили у Витомирницу код Пећи, да би се отуда, пре десетак година, вратили у Нови Пазар (4) (Муслимани).

МЕЗИЛДИЋИ

Од 1965. године једна породица живи у Новом Пазару, досељена из Јајца, а старином су из Пљеваља. Има их у Пријепољу и Новој Вароши и потомци су неког турског спахије који је овамо дошао из Славоније 1689. године (Муслимани).

МИХАИЛОВИЋИ

Пре осам година једна породица Михаиловића досељена је из Цоковића, а друга (нису род) 1956. из Земанице, код Рашке (Срби).

МИХОВИЋИ

Некада је у Новом Пазару било више Миховића и давнашњи су његови становници (4). О свом ранијем пореклу не знају ништа. Неки претпостављају да су исламизовани Црногорци, али је много вероватније да су досељени још у XIX веку из Мелаја, на Пештери, где и данас има заселак који се назива Миховићи. Ако је ово друго тачно, онда су потомци Климената (Још 1569. године помињу се Миховићи Црногорци код Цетиња и Оченића, Историјски записси, год. X, књ. XVII 1937. Цетиње, стр. 26) (Муслимани).

МИЈАЉЕВИЋИ

Првобитно су живели у Пустовлаху и сматрају се стариницима, па су се одатле иселили у Балетиће и Буџат, а једна породица, пре неколико го-

дина, и у Нови Пазар. Марјановићи, који живе у Новом Пазару од 1908. године, старином су Мијаљевићи (Срби).

МИЛАДИНОВИЋИ

Лазовићи и Вељовићи су се, почетком XIX века, доселили из Куча у села: Пасји Поток, Лопужње и Неготинац (Одојевиће). По Миладину и Андрији Лазовићу узели су њихови потомци презимена Миладиновићи и Андрићи. Миладиновићи су још средином XIX века дошли у Нови Пазар и традиционално се бавили пекарским занатом. На Малом гробљу чува се надгробни споменик Миладиновић Милићу, пекару, сахрањеном 1892. године (5) (Срби).

МИЛАНОВИЋИ

Једна од најстаријих српских породица у новопазарском крају је породица Милановића, из Алуловића, код Дежеве. Они су као Сарићи дошли за време прве сеобе Срба (1690) из Пећи и задржали се у Алуловићу. Године 1882. одселили су се у Куршумлију, али су се убрзо вратили у Алуловиће. Неки од њих настанили су се у Новом Пазару пре другог светског рата а неки после њега (3) (Срби).

МИЛАШИНОВИЋИ

Године 1936. једна породица досељена је из Превиша, код Шавника (Дробњаци) (Срби).

МИЛЕНКОВИЋИ

Неки Миленковићи су се раније презивали Перовићи и живели су у Прелазу (Ибарски Колашин), а ту су досељени почетком XIX века из Прејека. Од њих је пре 15 година досељена једна породица у Нови Пазар. Две друге породице досељене су из Златара, на Рогозни, и род су са тамошњим Савовићима. Према М. Лутовцу, они су Кучи, а према Р. Вешовићу — Вајојевићи. Одмах после рата (1945) досељене су три породице из Трнаве, код Рашке (Срби).

МИЛЕНТИЈЕВИЋИ

Има их у Лукару и отуда је досељена 1 породица пре неколико година. Друга је досељена из Опаве (Одојевића) (Срби).

МИЛЕТИЋИ

У Новом Пазару постоје Милетићи још пре другог светског рата, а има и оних који су досељени после њега. Милетићи у Пурђу, огранак Пиловића, сматрају се најстаријим становништвом овог села. Милетићи у Лукоџреву, одакле су досељени неки 1947. године у Нови Пазар, старином су Црногорци. Има их у Полазима, Мишчићу, Прћенови (Срби).

МИЛИЋЕВИЋИ

Из Губерева досељена је једна породица у Нови Пазар 1966. године (Срби).

МИЛИЋИ

Милићи су из Троштице (Штитаре), а раније су се презивали Неранџићи. Одатле је досељена једна породица 1947. године, а друга је из Београда 1958. године (Срби).

МИЛОЈЕВИЋИ

Неки Милојевићи су досељени пре а неки после другог светског рата из Трнаваца, а ту су досељени 1882. године из Роваца у Црној Гори.

Друга породица Милојевића досељена је пре 15 година из Јавора, на Рогозни. Као досељеници из Црне Горе презивали су се Вуковићи (Срби).

МИЛОРАДОВИЋИ

Из Владичиног Хана недавно је досељена једна породица (Срби).

МИЛОСАВЉЕВИЋИ

Први Милосављевићи су досељени пред други светски рат из Себешева, а ту 1831. године из Васојевића. Други су касније дошли из Острвице (Тутин), а трећи из Судског Села (Срби).

МИЛОВАНОВИЋИ

Осим што су потомци Симеуна Миловановића, сарадника који је крајем прошлог века живео у Новом Пазару, ништа више не знају о свом пореклу (4). Другису се доселили из Војсаловића, код Жуњевића, после првог светског рата, а у Војсаловиће у XIX веку из Црне Горе (2) (Срби).

МИЛОВИЋИ

У првој половини XIX века доселили су се Марјановићи из Црне Горе и настанили у Лукоцреву. Године 1918. променили су презиме у Миловиће, Антонијевиће и Стефановиће. Једна породица Миловића досељена је 1920. године у Нови Пазар (3) Други Миловићи живе у селу Вукосављевићи (Ибарски Колашин). Раније су се презивали Копани и досељеници су из Брда (Срби).

МИЛОШЕВИЋИ

Станислав Милопезић, предузимач радова на путу Нови Пазар — Тутин — Беране, дошао је 1927. године из села Краљева, код Алексинца. Оже-

нио се са Муслиманком Муком Шаботић из, Добродола код Петнице, а настанио се у Новом Пазару и ту оставио потомство (2). Други Милошевићи досељени су из Постења (2) а једна породица из Алексинца (Срби).

МИЛУНОВИЋИ

Око 1830. године дошли су у село Будиће Црногорци који су узели презиме Милуновићи. Пре 15 година досељени су у Нови Пазар (3) (Срби).

МИЛУТИНОВИЋИ

Једна породица је досељена пре 20 година из Рибара код Светозарева, а друга пре 15 година из Лукара (Срби).

МИЉКОВИЋИ

Раније Атанасковићи, па затим Миљковићи, живе у Горњим Варагама. Дробњаци су по пореклу, а ту су се населили у XIX столећу долазећи испод Дурмитора. Као Атанасковићи неки су 1882. године исељени у Тополицу. Године 1947. у Нови Пазар је досељена из Варага једна породица Миљковића.

Друге две породице Миљковића досељене су после 1947. године из Сувог Дола. У Суви До су досељени у XIX веку из Пиперске Стијене на посед бегова Ђоровића.

Једна породица Миљковића пре неколико година досељена је из оближњега села Дољани (Срби).

МИНЕЛФИЋИ

Још једна стара новопазарска породица носи ово презиме, али о ранијем пореклу не знају ништа (Муслимани).

МИРАЉЕМОВИЋИ

Још пре рата досељени неки Мираљемовићи из Драге и западног Мојстира, а други после другог светског рата (7) (Муслимани).

МИРКОВИЋИ

Петар Мирковић се доселио из Жупе Никшићке 1890. године. Био је трговац, а 1914. изабран је за председника новопазарске општине (3) (Срби).

МИРОВИЋИ

Из Кузмичева досељена је једна породица у Нови Пазар пре 10 година, а има их и у Губереву (Срби).

МИСИРЛИЋИ

Предање каже да су новопазарски Мисирлићи (6) потомци турског официра који је у Нови Пазар дошао почетком XIX века из Мисира (Египат), те да се овде оженио и оставио потомство. Други Мисирлићи нису им род, а досељени су из Лозне, после другог светског рата; и они своје порекло везују за турског официра (Муслумани).

МИТИЋИ

Једна породица досељена 1954. из Соколовице код Књажевца (Срби).

МИТРОВИЋИ

У Новом Пазару одавно живи једна породица Митровића. Они сматрају да су потомци неког Дубровчанина који је живео у XVIII веку у Новом Пазару. Други Митровићи су потомци Дмитра Пантовића, који је дошао из Себечева пре четири појаса и род су са Сретеновићима из Себечева, Нешковићима из Грачана и Вулетићима из Војнића (1) (Срби).

МИШЕВИЋИ

Старина им је у Долићу (Пештер) и Клименте су по пореклу. Предање каже да је од њиховог рода Лазар Мутап (После 1945 — 3) (Муслумани).

МЛАДЕНОВИЋИ

Пре 15 година једна породица Младеновића досељена је у Нови Пазар из Бијелог Поља, код Рашке. Ту су досељени из Ибарског Колашине, а у Ибарски Колашин из Васојевића. (Срби).

МОЈСИЛОВИЋИ

Две породице досељене из Ковачева (1964) а има их још и у Љуљцу (Срби).

МОРАЧАНИ

Ристо Морачанин досељен је 1905. године из Горње Мораче (тамо су се презивали Радовићи) у Брезовицу на Голији, а његов син Иван 1918. из Брезовице у Прћенову. Од његових осам синова формирало је 7 породица. Од њих су у Новом Пазару од 1954. године три породице. (Срби).

МРДАЦИ

Старином су Кучи и живе у Колића Лијесци, код Бијелог Поља. Отуда је једна породица досељена у Нови Пазар 1971. а друга 1976. године (Црногорци).

МРЉЕШИ

У новопазарским селима: Балетићу, Драмићу, Осаоници, Троштици и Белим Водама има Срба Мрљеша, који су ту дошли из Црне Горе почетком XIX века. Пре 15 година две породице су досељене у Нови Пазар, а неке су насташене код Петрове цркве (Срби).

МУДЕРИЗОВИЋИ

Први Мудеризовићи су потомци Хаци Алмифендије Пећанина, који је био мудериз (наставник у медреси) у Новом Пазару. Умро је 1882. и сахрањен у дворишту Алтун-alem цамије. Четири друге породице су потомци неког мудериза који је дошао из Приштине у XIX веку (Муслимани).

МУЈАГИЋИ

Једна од најстаријих градских породица у Сјеници су Мујагићи. Претома једном мишљењу, они су се раније презивали Чавићи, а ови су до 1809. године били господари Сјенице. Од 1950. две породице су досељене у Нови Пазар (Муслимани).

МУЈАНОВИЋИ

Од пре три појаса пет новопарских породица се презива Мујановићи а пре су били Радетинци. Мујановића има у Кнегевићу, Жирчу, Побрђу и отуда су неки скоро досељени. (Муслимани).

МУЈДРАГИЋИ

Муј-Драга је досељен у XIX веку из Дроге, а раније се називао Ђерлек. Његови потомци су, по њему, узели, презиме. (3). (Муслимани).

МУЈЕЗИНОВИЋИ

Године 1925. пошла су за Турску браћа Мујезиновићи из Бродарева, па су се задржали и оставили своје потомство у Новом Пазару (3). Не знају сигурно своје порекло, али верују да су исламизовани Црногорци. Род су са бродаревским Хоџићима јер су потомци два брата, од којих један је био мујезин (памијски службеник који учи на мунари), а други хоџа (свештеник). У Бродареву живе више од 250 година (Муслимани).

МУЈКОВИЋИ

У селу, Мујовцу, код Новог Пазара, има Мујковића, па је одатле једна породица досељена у Нови Пазар пре неколико година. Ту су, пак дошли из Црнокрпа, код Рожаја, и сматрају да су исламизовани Кучи.

МУЈЧИНОВИЋИ

Старином Шаље, из Конича, Мујчиновићи су дошли у Нови Пазар још крајем XVIII века, па су били врло бројно братство у овом граду. Били су аге, имали бројне поседе и чифчије, а куће су им биле у садашњој Улици Гојка Бачанина. Неки Хивзи Мујчиновић се помиње 1902. године у Новом Пазару као зулумбар (дипломатска преписка краљевине Србије, 264). Многи Мујчиновићи су се у последње време одселили у Турску, закључно са 1958 (3).

МУКОВИЋИ

Муковићи из Бишева, исламизовани су Кући. Отуда су две породице досељене у Нови Пазар пре двадесетак година.

МУЛИЋИ

Мулићи у Браћаку, одакле је пре 15 година дошло у Нови Пазар неколико породица, старином су Клименте. Они други, који су дошли у исто време из Годуша, род су са Дуровићима и вероватно су исламизовани Кући.

МУМЦИЋИ

Веома стара градска породица у Новом Пазару су Мумцићи (мумција — свећар). У Новом Пазару се помињу још 1767. године (новопазарска ћефилема из 1767. године.). Код њих се чува предање по коме је њихов родоначелник дошао као најамник из Пећи у Нови Пазар. У XIX веку су се знатно обогатили, тако да су имали своје агалуке. Мумцићи има и у селу Лукоцреву. (Муслимани).

МУМИНОВИЋИ

Сви новопазарски Муминовићи су послератни досељеници. Први су дошли из Сјенице, други из Дујака код Сјенице, трећи из Ковача и Радаховаца. Ови последњи су Клименте (10) (Муслимани).

МУНИШЕВИЋИ

До 1920. године новопазарски Мунишевићи су имали своје чивчије у Косурићу. О свом ранијем пореклу не знају ништа а знају да им се још прадед родио у Новом Пазару. (3) (Муслимани).

МУРАТБЕГОВИЋИ

Мурат-бег Муратбеговић био је новопазарски муселим 1831. и на том положају је заменио Ејуп-пашу Ферхатагића. (Историјски архив Србије ДАБ-КК XXII, 503). Његови потомци се презивају Муртабеговићи (2) (Муслимани).

МУРАТОВИЋИ

Муратовићи из Житнића и Дражевића су Колашинци и род су са тамошњим Нуховићима и Билаловићима. Још 1925. пошли су у Турску и остали у Новом Пазару, а други су дошли после 1950. године (10). Неки Муратовићи су досељени из Врбице (Бихор), затим из Пископоваца и Растеновића, Рватске, Ч. Долца, Ковача, Загуљаче, Маљеваца, Рашковића. Сви су досељени после 1950. године (25) (Муслимани).

МУРИЋИ

Мурићи су братство Климената и у Санџак су досељени 1700. године. Највише их има у рожајском крају: Горња и Доња Ломница, Баћ, Бесник, а затим и на Пештери, као што су Ђосовић и Браћаку. Око 80 породица Мурића досељено је средином XIX века из Мурије, у северној Албанији, и населили су се по селима око Новог Пазара, али у знатном броју и у Новом Пазару. Многи од њих су задржали стара презимена, али су други узели нова, на пример Рустићи (54) (Муслимани).

МУРТЕЗИЋИ

Село Крушево су почетком XVIII века населили Хоти, па су становници овог села, углавном, њихови потомци, међу њима и Муртезићи. Од 1950. досељени су у Нови Пазар (6). Други су досељени из Белих Вода (5) (Муслимани).

МУРТИЋИ

Недавно је једна породица досељена из Мелаја (Клименте) (Муслимани).

МУСТАФИЋИ

Најстарији Мустафићи су досељеници из Сарајева 1878. а тамо су се презивали Слинићи (4). Сви се и данас баве казандилуком. Други су почетком овог века дошли из Нove Вароши, трећи из околних села: са Рогозне, Црквина и Покрвеника (Чокарлије) и то почевши од 1900. па до пре десетак година (Муслимани).

МУТАВЦИЋИ

Две српске породице Мутавцића досељене у Нови Пазар непосредно после рата из Тушимље (Срби).

МУФТАРЕВИЋИ

Пре четири појаса дошао је неки Ђаковчанин у Сјеницу на посао муфтара (кмет) па му се потомци називају Муфтаревићи. Једна поро-

дица Муфтаревића досељена је у Нови Пазар из Сјенице 1971. године (Муслимани).

МУХАЦЕР

Тако се презивају две мусиманске породице по томе што су досељене (мухадири) из Босне (Муслимани).

МУХАРЕМОВИЋИ

Више пута су Мухаремовићи мењали презиме, а старином су Бериш. Једна породица досељена је 1945. године из Косовске Митровице. Други су дошли из Брђана и Кнежевића (Муслимани).

МУХОВИЋИ

Из Житнића је скоро досељена једна породица (Муслимани).

МУШИЋИ

Веома је бројно братство Мушића из Мухова, Кошкова, Белих Вода, али су многи променили презиме и у знатном броју иселили у Турску почевши од 1957. године. Десета породица живи у Новом Пазару од пре двадесетак година (Муслимани).

МУШОВИЋИ

Предање каже да су Мушовићи потомци неког турског официра и Паве од Колашина, и да су они од Муша, брата Хасана и Даута (Хасанбеговићи и Даутовићи). Пава није примила ислам а по њој је прозвано Павино поље (белопольска општина). Има доста индиција да су Мушовићи исламизовани вранешки Јоксимовићи (потомци кнеза Јоксима). Колевка им је Колашин. Неки Мушовићи су са Нуман-пашлом Кутрилићем отишли на Никшић и од 1714. до 1877. били никшићки капетани. У Никшићу су, како то наводи П. Шобајић, „били гласовита беговска кућа“. Од 1877. до 1925. растурили су се и из Никшића и из Колашина по Санџаку, Босни, Албанији и Турској. Од њих су пет новопазарских породица, које су у Нови Пазар досељене из Бијелог Поља и Сувог Дола, почевши од 1954. Мушовића има у Годуши, Долићу, Трнави, Себечеву (Муслимани).

НАИЛОВИЋИ

Шаље по пореклу, а старином из Руђа (Тутин), две породице Наиловића, раније Муминовићи, досељене су у Нови Пазар 1964. године.

Други Наиловићи су досељеници из Босне (Муслимани).

НАЛОВИЋИ

Од 1950. године једна породица Наловића живи у Новом Пазару, а досељена је из Сјенице (Муслимани).

НЕДЕЉКОВИЋИ

Старина им је у Слатини, код Андријевице (Васојевићи), одакле су се у XIX веку населили у Јунаке и Дојиновиће на Рогозни. Од пре 15 година пет њихових породица живи у Новом Пазару. Једна породица Недељковића досељена је 1966. године из Врања (Срби).

НЕЦИБПАШИЋИ

Неџиб-паша Ферхатагић живео је у Новом Пазару средином прошлог века и оставио потомство, које се презива по његовом имену (1) (Муслимани).

НЕНЕЗИЋИ

Старином су Кучи, а у Нови Пазар је досељена из Никшића једна породица, 1954. године (Црногорци).

НЕНИЋИ

Једна мусиманска породица Ненића живи у Новом Пазару од краја прошлог века али о свом пореклу ништа не знају.

НЕРАДОВИЋИ

Једна породица досељена је из Иванграда 1962 (Васојевићи) (Црногорци).

НЕРАНЦИЋИ

У Троштици код Штитара има Неранцића, који су ту досељени из Црне Горе у XIX веку. Њихов отрапак су Милићи (1) (Срби).

НЕСТОРОВ

Постојбина Несторова је Лазарпоље, код Маврова, а од Мијака су. Из Лазарпоља су се 1957. године доселили у Скопље, а једна породица 1962. године у Нови Пазар (Македонци).

НЕШОВАНОВИЋИ

Нешовановићи на Голији и у околини Краљева старином су Кучи, досељени још у XVIII веку из Медуна. Од пре 15 година једна породица досељена је из Ивањице у Нови Пазар (Муслимани).

НЕПОВИЋИ

У Новом Пазару постоји више породица Неповића. Најстарији су они који су се пред други светски рат доселили из Рогиња, па их називају Рогињцима. Други су досељени после 1950. године из Вељег Поља (а у Веље Поље из Сувог Дола), па затим из Горњих Струмаца (6) (Срби).

НЕЗИРОВИЋИ

После првот светског рата досељени су из Рватске и Вучје Локве (5) (Муслимани).

НИЦЕВИЋИ

Нико, Бало и Брњо Клименте били су, каже легенда, браћа. Они су из Албаније дошли на Пештер 1700. године и њихови су потомци: Ницевићи у Јасеновику, одакле су досељени у Нови Пазар после 1950. године (5), Брњичани (сви ранији становници Брњице) и Балоте, код Рожаја (Муслимани).

НИЋИФОРОВИЋИ

Ристићи у Јелићу су старијом из Заграђа, код Иванграда, одакле су досељени у XIX веку. Нешто касније је Нићифор Ристић досељен у Постеље, где и данас живе његови потомци Нићифоровићи (Срби).

НИКИЋИ

Срба Никића има у Лукоцреву, где су се доселили у XIX веку из Црне Горе. Од пре десетак година има их и у Новом Пазару (6). Други су досељени из Ковачева (2). Никића има и у Рајетићу (Срби).

НИКОЛИЋИ

Становници су Новог Пазара од пре петнаестак година, а досељени су из оближњих села (Врановина, Грубетиће, Цоковиће), затим из Крагујевца, Сmedereva, Beotrade. Презиме је новијег датума и доста је често (Срби).

НИКУЛИЋИ

Нikuлићи живели су до 1937. године у Брњици (Клименте) па су се тада иселили у Шаре. Неки од њих променили су презиме у Идризовиће. У новије време има их и у Новом Пазару (3) (Муслимани).

НИКШИЋИ

Бројне новопазарске муслиманске породице презивају се Никшићи, по Никшићу, одакле су досељени углавном после 1878. године. У Никшићу

су се презивали: Љуце, Љухари, Џидићи, Бајровићи, Дервишевићи, Мекићи, Мулаалићи, Мушовићи, Исовићи, Мустафићи, Сарачевићи, Мулићи, Алагићи, Пашовићи. Само су неки од њих задржали стара презимена. У ствари, Никшићи има у свим санџачким местима. Према предању, Никшићи су се силом, мимо воље градских власти, настанили на периферији Новог Пазара (Хаџет) и тамо формирали своју махалу (Мужацирска махала) и у њој изградили Никшићку џамију (32) (Муслимани).

НИШАВИЋИ

Једна црногорска породица досељена је пре 15 година из Ивања, код Бијелог Поља (Црногорци).

НИШЛИЈЕ

Када су Србији прикључене нахије у источној Србији (1833), онда се велики број Муслмана повукао из њих. Неки су досељени у Нови Пазар па се још увек презивају Нишлије, по томе што су досељени из Ниша (3) (Муслимани).

НОКИЋИ

Постојбина Нокића је Селце, у Албанији, код Скадра. Клименте су и потомци Дед Ноке. Највише Нокића било је у Рожају. Клименте се у Рожају помињу 1697. године и било их је 8 породица, са 58 чланова. (Петковић..., О Пештери...). Први Нокићи су дошли из Рожаја у Нови Пазар почетком XIX века и овде стекли велики углед. Своје агалуке и чипчије су имали у околним селима, али су то богатство изгубили почетком овог века на непознат начин. Многи од тих Нокића су одсељени у Турску, али су за то дошли други из Рожаја, Трнаве и још неких села (13) (Муслимани).

НОВАЛИЋИ

Ново Вукајловић је, према предању, напустио Азање и дошао у Петњицу (Иванград) још средином XVIII века и ту примио исламску веру и ново име Алије. Његови потомци који живе у Лагатору презивају се Новалићи. Старина им је у Бјелопавлићу (М. Лутовац, Бихор и Корита, 71). Из Лагатора су неке породице Новалића побегле 1912. године у Нови Пазар јер нису тамо могле да плате порез (5), а има их и у Себечеву.

НОВАКОВИЋИ

Новак је један од седморице браће, који се доселио средином XIX века у Витош, код Новог Пазара, па му се потомци презивају Новаковићи. Из Витоша су Новаковићи прешли у Драмиће па их тамо називају Бихорцима. Према Вешовићу, они су Васојевићи. Године 1971. једна породица досељена у Нови Пазар из Витоша (Срби).

НОВОСЕЛ

Раније, на Дурмитору, презивали су се Радовићи, а по доласку у Странање, код Пријепоља, узели су презиме Новосел (1) (Срби).

НОВОВИЋИ

Према Вешовићу, Нововићи су Васојевићи (Р. Вешовић, *Племе Васојевића* 195). Ново Бабовић доселио се из Васојевића око 1850. и насељио у Дајићу, на Голији. Његови потомци су се после 1882. раселили и неки отишли у Куршумлију а по једна породица у Себечево и Вучиниће. По две породице досељене су у Нови Пазар из Вучинића и Себечева после 1954. године (Кажу да су близак род са Бабовићима из Будимље.) (Срби).

НУХАНБАШИЋИ

Само једна човопазарска породица носи презиме Нуханбашић, али о свом пореклу не знају ништа осим да су у Новом Пазару од пре шест појасева (Срби).

НУХОВИЋИ

Пошто су крајем прошлог века напустили Колашин и кренули у Турску, Махмутовићи су насељили Тријебине, а одатле у Житниће (Сјеница). Као шире братство, познати су као Колашинци. Из Житнића се неколико породица 1925. године, на путу за Турску, задржало и остало да живи у Новом Пазару, али са презименом Нуходићи, а народ их зна још као Житничане (7). Неки њихови рођаци су задржали старо презиме — Махмутовићи (Муслимани).

НУРАДИНОВИЋИ

У неком сукобу са Васојевићима у XIX веку остао је жив Нурадин Црновршанин, један од седморице браће, који је побегао и настанио се у Себечеву код Новог Пазара. Неки његови потомци се презивају Нурадиновићи и од њих је једна породица досељена у Нови Пазар пре неколико година, док су други узели презиме по Нурадиновим синовима: Машовићи, Синановићи и Садовићи (Муслимани).

НУМАНОВИЋИ

Од после другог светског рата у Новом Пазару има више породица које се презивају Нумановићи, а досељени су из: Рибарића, Црниша, Чмањака (Хоти) и Белих Вода (20) (Муслимани).

НУРКОВИЋИ

Недалеко од Рожаја, према Иванграду, налази се село Нурковиће, у коме живе становници који се тако презивају. Сматрају да су исламизовани Кучи, а легенда каже:

Ишла Сава Куч са три сина за хлебом, али се на том путу разболи и умре под једним бором, па се то место од тада прозвало Савин бор (Иванград). Најстарији син се склонио под један крш па се његови потомци прозваше Кршићи (Муслимани), други је направио малу кућу под храстом па су од њега Храстодери, а од трећег Нурка су Нурковићи, који су то име дали и селу.

Од 1918. године три породице живе у Новом Пазару. Неки Нурковићи су пре десетак година досељени из Делимећа а они су Шкријељи (Мусимани).

НУРОВИЋИ

Донедавно пет новопазарских породица Нурвића презивало се Рашљани (Клименте), по селу Расну, на Пептери, одакле су дошли између два светска рата.

НУШЕВИЋИ

Две мусиманске породице недавно досељене из Ситниче.

ОБРАДОВИЋИ

Од 1954. године у Новом Пазару живе две породице Обрадовића, досељене из Лукавице и Кочарника, код Тутина, а ту су дошли у XIX веку из Радеве махале, код Рожаја. Род су са тамошњим Зекићима (М. Лутовац, Рожаје и Штавица. 390) (Срби).

ОКОШАНОВИЋИ

По томе што су се доселили из Окоса, код Суве Ђуприје, у Врболови, носе презиме Окошановићи. Једна породица досељена је после 1912. а остали после 1950. године (6) (Срби).

ОРЛАНДИЋИ

Из Црмнице, код Скадарског језера, досељена је једна породица Орландића најпре у Тутин, а 1960. године — у Нови Пазар (Црногорци).

ОМЕРБЕГОВИЋИ

Једна од најстаријих беговских кућа у Новом Пазару су Омербеговићи. Род су са Османбеговићима (2). (Мусимани).

ОМЕРОВИЋИ

Почевши од 1948. године, досељено је 6 породица Омеровића, из Блаца, код Црквина. Раније су се презивали Халавуци. Род су им тамошњи Бешировићи (Шаље).

Други Омеровићи су досељени из Лече пре 25 година (6) (Мусимани).

ОСМАНБЕГОВИЋИ

После аустро-турског рата 1683 -- 1699. године, неки турски официр, по бледом сећању Маћар по пореклу, дошао је из Осијека у Нови Пазар. Вероватно да се звао Хусеинбег, а по његовом унуку Мурат-бегу презивали су се до пре четири појаса Муратбеговићи, а од тада су по два брата узели презиме Османбеговићи и Омербеговићи. Обе ове породице биле су врло угледне и богате, а имале су велики број чифчија у селима око Новог Пазара (2) (Приватни архив Емина Османбеговића) (Муслимани).

ОСМАНЛИЋИ

Сви новопазарски Османлићи (7) досељеници су из Растеновића на Пептери (вероватно Клименте) (Муслимани).

ОСМАНОВИЋИ

Пет породица Османовића досељено је у Нови Пазар 1941. године из Рватске, код Лешка. Не знају своје раније порекло, али сматрају да су исламизовани Црногорци.

Други Османовићи (3) досељени су после 1950. године из Јабланице, а старином су Мурићи (Клименте). Трећи су из Јаничара (Муслимани).

ПАЈИЋИ

Једна породица досељена је из Тунова пре 28 година (Срби).

ПАЈОВИЋИ

У Полокцу има Пајовића. Црногорског су порекла. Од пре 20 година 5 породица је досељено у Нови Пазар (Срби).

ПАЈКОВИЋИ

Године 1968. досељена је једна породица Пајковића из Иванграда. Старијом су Џеклињани (Црногорци).

ПАЛАМАРЕВИЋИ

Паламаревиће, Србе и Мусимане, скраћено називају Паламарима. Срби Паламаревићи (2) досељени су пре двадесетак година из Годова, код Тутине. За њих М. Лутовац каже да су огранак Кораћа, а да су презиме добили по томе што је њихов предак најдаље бацио паламар (ћускија). Кораћи су, према Ердељановићу, Братоножићи. Према предању које се чува код Паламаревића, они су досељеници из Брда и Пипери су по пореклу (2).

Мусимани Паламаревићи досељени су из Петнице пре другог светског рата. Сматрају да су исламизовани Кораћи (5).

ПАЛИБРЦИ

Доста је бројно братство Палибрка и има их у: Себечеву, Багрима, Чифт Хановима, Белим Водама, Ерчегама, Ивањици, Чачку и Топлици (од 1882). Сматрају да су Црногорци и да су се доселили у прошлом веку. Ердељановић истиче да су Палибрци огранак Братоножића и да су првобитно живели у Колашину (Др Ердељановић, *Братоножићи*, 504). У Нови Пазар је 1966. године досељена једна породица из Ерчега (Срби).

ПАЉЕВЦИ

У Паљеву (Тутин) биле су 1721. године 3 куће, са 15 чланова Хота — католика (Петковић: *Један документ о Пештери...*), па су садашњи становници овог села: Булићи, Хасановићи, Бекташевићи, Демићи Хусовићи — њихови потомци. Предање каже да су три брата Хота: Марко, Кольја и Вучета оставили своје потомство: Марко у Козачу, Кольја у Паљеву, а Вучета у Горњем Црништу.

Године 1912. досељене су три породице из Паљева у Нови Пазар и по селу су узеле презиме. Једна од њих исељена је у Турску, друга у Скопље, а још једна је остала. После другог светског рата досељено је више породица из Паљева: Булићи, Хасановићи, Хусовићи (Муслимани).

ПАЉЕВИЋИ

По томе што је Осман Камешничанин крчио шуме паљењем у Дојевићу, код Новог Пазара, његовим потомцима је остало презиме Паљевићи (Клименте). По једна породица досељена у Нови Пазар одмах после другог светског рата из Дојевића и Рајчиновића (Муслимани).

ПАНТЕЛИЋИ

Има их у Дулебама и Вељем Польу, код Тутина, а тамо су у другој половини XIX века досељени из Велике (Плав). Најпре су се насељили у Годову, затим у Црнишу и Кочарнику. Од 1950. године једна је породица у Новом Пазару (Срби).

ПАНТОВИЋИ

Породица са овим презименом има више, и то у: Иванграду Тутину, Рашкој, Страждову, Бруснику — на Голији, Лечи. Године 1949. једна породица је досељена у Нови Пазар из Брусника (Кучи су стариони и ту досељени из Црне Горе у XIX веку) и после тога две породице из Лече (Срби).

ПАПИЋИ

Недалеко од Кладнице (Сјеница) постоји село Папићи, у коме живи око 70 муслуманских породица Папића. Из тог села је досељено у Нови

Пазар 5 породица почевши од 1945. године. И пре исламизације презивали су се Папићи и старином су из Буче код Прибоја. Ислам су примили 1806. године када су побетли испред Сулејман-паше Скопљака. Предање које се код њих чува каже да су се од петоро браће Папића исламизовала три и њихово потомство остало да живи у Папићима, а она двојица су остали православци, досељени су за Ужице.

ПАУЧИНЦИ

У Паучинама (Рожаје) живе братства: Грлићи, Алићи, Сеферовићи, Хусовићи. Сматрају да су исламизовани Кучи. У периоду између два светска рата досељене су две породице Паучинаца у Нови Пазар из села Врбасића, а ту су се нешто раније доселили из Паучине. Према једној верзији становници Паучине су Гаши (Муслимани).

ПАШОВИЋИ

Најстарији Пашовићи у Новом Пазару досељеници су (1) из Никшића 1878, а други (1) из Ливна 1883. Трећа породица Пашовића досељена је 1910. године из Фоче и три породице (старином Никшићани) досељене су пре десетак година из Нове Варопи (Муслимани).

ПАВИЋЕВИЋИ

Крајем прошлог века доселила се једна породица Павићевића из Падине, код Пљеваља, у село Педељ, а остале 1965. године у Нови Пазар (3) (Црногорци).

ПАВЛОВИЋИ

Српских породица са овим презименом има више у Новом Пазару. Први су досељени из Дојиновића 1930. године (Вештовићи, из Лопата), други после 1950. године из Рогиња (род су са тамошњим Илићима и Нешовићима), затим из Полокца (Кулизе), па Врановина, Лепосавића и Дежеве.

ПЕЋАНИ

Презиме указује да су ове новопазарске породице старином из Пећи. Они су међутим, доста стари становници Новог Пазара па се и не сећају свог доласка. Вероватно је то било средина XIX века, када су у Нози Пазар долазили у приметном броју трговци из Пећи и Ђаковице. У дворишту Алтун-alem цамије у Новом Пазару чува се гроб Хаци-Алифендије Пећанина, мудериза (1880) Село Козник, код Сјенице, и Кошково били су до 1912. године агалук Мујаџе Пећанина из Новог Пазара (Муслимани).

У XIX веку било је у Новом Пазару и Срба Пећана. Тако је 1837. код Петрове цркве сахрањена Аница, супруга Божа Пећанина, екмекџије (пекара).

ПЕЈИЋИ

Три муклиманске породице Пејића досељене су пре двадесетак година из Охоча, Загуљаче и Гошева. Ови у Гошеву досељени су нешто раније из Саша и вероватно су Хоти по пореклу (Муслимани).

ПЕНДИЋИ

Старином су из Црне Горе, по предању из Његуша, а средином XIX века доселили се и као читчије насељили агалуке новопазарских Вранчевића у Тушимљу. Одатле су се неки од њих иселили у Кузмичево. Доста их се 1882. године иселило у Куршумлију, а има их у Бинићу, код Рашке. Почевши од 1949. године четири породице су досељене у Нови Пазар из Тушимље и Ковачева (Срби).

ПЕПИЋИ

Пепића има доста у селима тутинске општине, а у Новом Пазару двадесетак кућа и сви су овде од пре двадесетак година. Пепићи у Драги су вероватно Клименте и ту су дошли у време сеобе Климената 1700. године. Пепићи у Долову су Јајићи (Клименте) а Пепићи у Биоцу, Набоју, Больарама, Боротици и Глотовику су досељеници из Колашина 1878. године, па их овде народ назива још и Колашинцима. Зека Пепић био је последњи колашински капетан.

Неки новопазарски Пепићи су родом из Стоца, у Херцеговини (Муслимани).

ПЕРИШИЋИ

Једна породица досељена из Пустовлаха, а друга из Душковице (Ужи-чка Пожега (Срби).

ПЕРУНЧИЋИ

Пре 15 година досељена је једна породица Перунчића из Београда, а у Београд су дошли 1945. године из Пљевља. Трећи Перунчићи (2) досељени су 1965. године из села Пољица, код Белих Вода (Срби).

ПЕТЛАЧЕ

Новопазарски Петлаче су исламизовани Црногорци. М. Лутовац наводи да се и данас заселак Шекулара назива Петлачко гробље. Од пре 150 година у Новом Пазару живе Петлаче (4), али не знају од куда су дошли. Важе као свештеничка породица и дали су велики број муслиманских свештеника. Муслимана Петлача има у Врбици, код Иванграда, у Богињу, Пископошту и Бајевици (Ови у Бајевици су променили презиме у Бешировиће). Срба Петлача — Џајевића било је у Тутину до 1882. када су одсељени у Куршумлију (М. Лутовац, Рожаје и Штавица, 347).

ПЕТРОВИЋИ

Неки Петровићи који су живели у Новом Пазару пре другог светског рата потомци су попа Шалипуре, који је овамо дошао почетком свог века од Прибоја. Други су, почетком XX века, досељени из Сјенице (2).

Петровићи из Постења сматрају да су досељеници из Херцеговине око 1861. и да су се тамо презивали Кукурице. У новој средини су више пута мењали презиме. Претпоследње им је било Милојевићи, а ово носе од 1912. године.

Петровићи, који су досељени из села Балетића, такође су Херцегорци, од Гацка, и тамо су се презивали Екмеџићи (пекари). Дошли су око 1876. и првобитно се населили у Паралову, а одатле у Балетиће.

Петровићи у Дежеви старином су Вакојевићи из Горњег Полимља. У Горњим и Доњим Шушуркама, код Сјенице, има Петровића и 1912. године било их је у том селу у знатном броју. Сматрају да су досељеници из Црне Горе и да су се тамо презивали Ераковићи. Петровића има доста у Дрманчићу, затим у Лечи и отуда су неки досељени пре 20 година а има и оних који су досељени из разних крајева Србије (25 (Срби).

ПИЛИЦЕ

Из Бистрице, код Бијелог Поља, досељена су 4 мусиманске породице Пилица пре двадесетак година. О ранијем пореклу ништа не знају.

ПЕШОВИЋИ

Сретен Пешовић је 1902. године побегао из села Бијелог Поља, код Студенице, дошао у Нови Пазар и ту засновао породицу (1) (Срби).

ПЛАВШИЋИ

До пре двадесетак година Плавшићи у Штитарима и Попама презивали су се Бешевићи. Отуда је 1960. године једна породица досељена у Нови Пазар. Други Плавшићи су досељени из Јабланице, код Батињака (2). Нису у сродству (Срби).

ПЛНА

Једна албанска породица досељена пре десетак година из Косовске Митровице.

ПЛАНИЋИ

Три мусиманске породице живе у Новом Пазару од kraja XIX века. Према једној верзији, херцеговачки су мухацири.

ПЛОЈОВИЋИ

Плојовићи су из Лукара, одакле их је доста досељено у Нови Пазар после другог светског рата, сматрају да су исламизовани Црногорци. Међутим, Лукаре је почетком XVIII века било насељено Хотима. Када је Александар Гиљфердинг прошао кроз Лукаре средином прошлог века, он је ту видео „само албанско становништво”, па није искључено да су стариони Хоти. Ово тим пре што ни у своје предање, које смо навели, нису сигурни (Муслимани).

ПЛУНЦЕВИЋИ

У Плунцевићу, код Рожаја, живе Јајићи и Даце (Малисори) и донедавно се у овом селу говорило албански. Одатле је једна породица досељена у Нови Пазар крајем прошлог века (12) (Муслимани).

ПИЛОВИЋИ

На новопазарском Малом гробљу сахрањен је 1863. године Пиловић Јован. Пиловићи су у Нови Пазар досељени из Пурућа, а род су са Милетићима (Срби).

ПИПЕРИ

Потомаља Пипера има доста у новопазарском крају али су сви узели нова презимена. Изузетак чини неколико породица из Праштвине, које су задржале то презиме. Пипери су насељили овај крај у XIX веку. Као становници предела између Зете и Мораче, Пипери се, како то наводи Јиричек, помињу 1416. године, а у турском дефтеру из 1570. помињу се по нахији Подгорица (Срби).

ПЉАКИЋИ

Колевка Пљакића је Угао, а затим и Тузиње на Пештери. Старином су Вокљи Клименте и доста су дуго били припадници католичке конференције (У Угу су од 1700.) Многи Пљакићи, они из Тузинја, променили су после 1913. године презиме (Османуглићи, Куртановићи). Неки из Тузинја досељени су у Нови Пазар 1919. године, али су узели презиме Тузинци. Доста Пљакића се после 1912. иселило на Косово. Они Пљакићи, или Куртонавићи који су насељени у Нови Пазар 1936. године очували су старо презиме. Доста Угљана и Тузијаца досељено је у Нови Пазар после другог светског рата (Муслимани.)

ПОДГОРИЧАНИ

Неколико муслиманских породица Подгорићана досељено је у Нови Пазар из Подгорице (Титоград) у XVIII веку. У новопазарској ћефирлеми из 1767. године помињу се Подгоричани као сачиновници Новог Пазара.

ПОКИМИЦЕ

Солунац Миодраг Покимица, родом из Рвата, код Рашке, настанио се у Новом Пазару 1919. године и оставио своје потомство (1) (Срби)..

ПОЊАВИЋИ

Године 1958. једна породица Поњавића досељена је из Бруснице — Горњи Милановац (Срби).

ПОПАДИЋИ

Попадићи су Морачани, одакле су дошли у XIX веку у Калвића Лижеску, а одатле у Гошево и, најзад, у Буђево на поседе бегова Ђоровића. Од 1955. године једна породица досељена је у Нови Пазар (Срби).

ПОПОВИЋИ

Презивати се Поповић било је раније врло популарно, као код Муслимана Хоџић, јер се знало да се потиче од свештеничке породице, а оне су у овом крају увек биле цењене. Пре рата су у Новом Пазару живеле породице Поповића, досељене из Поповца, код Лешке. Раније су се презивали Крсмановићи. Други Поповићи су досељени одмах после првог светског рата из Пећарске, код Бијелог Поља, а 1936. једна породица из Сувог Дола (старином су Шекуларци). Године 1963. једна породица Поповића досељена је у Нови Пазар из Банатског Карловца, а друга из Лукара (Срби).

ПОПЛАТЕ

До пре 15 година у Новом Пазару је живело неколико породица Поплате, па су се иселили у Турску. Старином су Херцеговци и у Нови Пазар су досељени 1880. године (из Поплате код Стоца) (Муслимани).

ПОТУРАК

Мурат Хасановић из Фијуља (Сјеница) ожени се лепом црногорком из околине Подгорице. Њу су Црногорци прозвали потуркиња, а Мурата потурак, па му је тако потомству остало презиме. Неке породице Потурак су се 1966. иселиле у Турску а једна је досељена у Нови Пазар 1970. године (Муслимани).

ПОТУРОВИЋИ

Потуровићи су вероватно из Мелаја (Пештер) последњи Клименте који су веома касно, средином XIX века, примили ислам, па их је народ називао потурицама, односно потуровићима. Две породице су досељене у току другог светског рата (Муслимани).

ПОДБИЋАНИ

Из Брвика, код Бродарева, досељена је једна мусиманска породица у Нови Пазар 1962. године.

ПРАМЕНКОВИЋИ

Шипче је село на Пештери и једино у њему живе Мусимани Праменкнвићи. Исламизовани су Кучи. Две породице досељене у Нови Пазар пре десет година.

ПРЕЛИЋИ

Према предању, сјенички Прелићи су досељени пре четири појаса из Гусина у Сјеницу и вероватно припадају групи Малисора као што су гусињски Прелићи. У Нови Пазар су досељене две породице пре двадесет и три године.

Крајем прошлог века у Нови Пазар су досељене две породице Прелића из Ервеница, код Тутина. Године 1912. пошли су у Пећ па су се поново вратили у Нови Пазар. Старином су од Гусиња Клименте (Мусимани).

ПРЕЛЕВИЋИ

Три породице Прелевића досељене су 1920. године из Коморана. Сматрају да су исламизовани Кучи — Прелевићи. Прелевића има у Мухову и Весенићу. Ови последњи су Кладничани.

ПРЕЛЦИЋИ

Од 1958. године у Новом Пазару живи једна породица Прелцића, досељена из Жепче код Зенице (Мусимани).

ПРЕМОВИЋИ

Око 1860. године два брата Премовића досељена су из Трешњевика, код Иванграда; један се настанио у Милатковићу (Рашка), а други у Лешку. Године 1952. једна породица Премовића досељена у Нови Пазар из Милатковића (Срби).

ПРЕНЧЕ

Пренче су Тутићи, раније Шкријељи, а ново презиме носе по Пренчи Тутићу. Највише их је било у Глухавици, али су 1925. године узели нова презимена: Аземовићи, Редовићи, Шемсовићи. Они Пренче који су досе-

љени у Нови Пазар почетком овог века (3) очували су старо презиме као и они (2) који су дошли из Делимеђа пре 15 година (Муслимани).

ПРЕНТИЋИ

Само у Делимеђу има Прентића, а ту су досељени из Савиног Бора (Иванград). Старином су Шаље. Од пре десет година три породице су досељене у Нови Пазар из Делимеђа (Муслимани).

ПРИШТЕВЦИ

Два брата, хафиз (онај који зна курбан напамет) и мудериз (наставник), дошла су крајем XIX века из Приштине у Нови Пазар па се њихови потомци презивају Приштевцима (4) (Муслимани).

ПРОФИЛОВИЋИ

До пре три појаса новопазарски Профиловићи су се презивали Ђоковићи. У Нови Пазар су досељени између два светска рата из Дојиновића, а ту у XIX веку из Куче (Срби).

ПРТИНЦИ

Кажу да Пртинци живе у Новом Пазару више од 150 година, а да су дошли из Конича те су старином Шаље. Неки новопазарски Пртинци су се раније презивали Чокрије (Муслимани).

ПРУЖЉАНИ

По пружњу, селу на Пештери, презива се десетак новопазарских породица, које су досељене у периоду између два светска рата. Сматрају да су исламизовани Црногорци. Других пет породица Пружљана старином су Ђерекари. Презивали су се Куртовићи, па Сульовићи. Из Ђерекара су у Пружњу досељени одмах после првог светског рата, па су се убрзо спустили у Нови Пазар, али им је презиме остало по Пружњу (Муслимани).

ПУЗЕ

Пузе су Муслимани, скоро досељени из Затона и Одрина, код Бијелог Поља (3).

ПУЗОВИЋИ

Пузовићи су досељени из околине Бијелог Поља, у XIX веку и настанили се у Штитарима, а одатле су прешли у Дежеву. Почевши од 1945. године досељене су у Нови Пазар три породице (Срби).

ПУЉИЋИ

Почетком овог века дошли су у Нови Пазар Муслимани Пуљићи из Пола, села, које је, како то наводи Александар Гильфердинг, било настапено Албаницима.

Радула Радивојевића из Васојевића посинио је Бут-бег гусињски, вођа гусињана и Плављана у борбама против реформи султана Махмуда II, 1828 — 1831. године. Дао му је име Осман и надимак пульја (пара) па су његови потомци узели презиме Пуљићи. Неки од њих су покрштени 1858. а друге су се населили према Новом Пазару. Сасвим је вероватно да су Ново-пазарски Пуљићи њихови потомци (Муслимани).

ПУЧИЋИ

Само у Сјеници постоје Муслимани Пучићи, али ништа поуздано не знају о свом ранијем пореклу. По некима првобитно су се презивали Барјактаревићи и онај део Сјенице где су они живели назива се Барјактаревина. Могућност да су потомци Дубровачких трговаца Пучића није излишна.

Сада у Новом Пазару постоје три породице Пучића, досељене из Сјенице почевши од 1958. године.

РАДЕНКОВИЋИ

Раденковића има у селу Превлака, у Ибарском Колашину. Ту су досељени из Потока, пре сто година, а у Поток пре 150 година из Невољана, код Вучитрна, одакле су њихови рођаци Грујовићи (М. Лутовац, *Ибарски Колашин*, 140). Неки Раденковићи су досељени у Нови Пазар 1947. године из Варага (Рогозна), а други из Врановића 1973. године. И једни и други истичу да су Црногорци старином. Ови последњи знају да су Кучи. Донедавно се једна мусиманска породица у Новом Пазару презивала Раденковић, а сада Мехмедовић. О свом ранијем пореклу ништа не знају (Срби).

РАДЕТИЋИ

Још 1890. године досељена је једна породица Радетића из Буђева, на Пештери (Срби).

РАДЕТИНЦИ

У Радетини, код Рожаја, живе: Бибићи, Шутковићи и Ледињани — исламизовани Кучи (Ледињани — по Лединама у Кучима, М. Лутовиц, *Рожаје и Штавица*, 348). Као становници Новог Пазара, Радетинци се помињу још 1767. године (новопазарска ћефилема). Други су дошли крајем претплог века и сви су узели презиме по селу одакле су дошли осим неколико породица које су при три појаса узеле презиме Мујановићи. Радетинци се својакају са осталим исламизованим Кучима у рожајском крају: Галићима и Бишевцима (10). (Муслимани).

РАДИСАВЉЕВИЋИ

Радисављевићи су досељени крајем прошлог века из Корита, код Бијелог Поља, и настанили се у Сопоћанима, а одатле су 1963. године две породице досељене у Нови Пазар. Раније су се презивали Илићи (Срби).

РАДОЈЕВИЋИ

Радојевићи у Зупчу су Васојевићи, од братства Бабовића, и презивали су се Цветићи. Тамо су побегли због крвне освете и постали чифчије ага Шишковића (М. Лутовац, Ибарски Колашин, 127). Радојевићи у селу Батке, на Рогозни, такође су Васојевићи. Од њих је једна породица досељена у Нови Пазар 1919. године и сада их је четири. Непосредно после другог светског рата досељене су две породице Радојевића из оближњег села Избица (Срби).

РАДОЊИЦЕ

Када се неки Радоња оженио Мусиманком у Горанци (Нови Пазар), примио је ислам, па су га мештани из милошите звали Радоњица и његови наследници су врло бројни у Горанци, Црквинама. Тако је остало презиме његовом потомству. Неки од њих, они у Јежу, код Лукара, променили су презиме у Хајровиће (5) од 1965. године (Мусимани).

РАДОМИРОВИЋИ

Први су досељени 1912. године из Милатковића, а други из Постења пре десетак година (4). Нису у сродству (Срби).

РАДОНЧИЋИ

По Марку Миљанову, Радончићи, а њихова старина је Гусиње, исла- мизовани су Куччи (М. Миљанов, Племе Куччи, 22). Предање каже да је Радоња Куч са седам синова примио ислам у XVIII веку. Од 1969. године две породице живе у Новом Пазару.

РАДОВАНОВИЋИ

Новопазарски Радовановићи истичу да су Херцеговци и да су дошли из Херцеговине 1876. године и настанили се у Лукову, код Рашке, а из Лукове су две породице досељене у Нови Пазар. Једна породица Радовановића досељена је из Дежеве још почетком XX века, а у Дежеву су дошли у XIX веку из Црне Горе (Срби).

РАДОВИЋИ

У XIX веку досељени су Радовићи из Црне Горе, према предању из Радовића, код Никшића, у село Нетврђе, а отуда у Нови Пазар 1913, а дру-

ти 1949. године и касније. Донедавно су се други Радовићи презивали Бубање, а пре двадесет година су дошли у Нови Пазар из Поткрајаца код Бијелог Поља (7) (Први су Срби, а последњи Црногорци).

РАДУЛОВИЋИ

Радуловићи у Штављу (Сјеница) досељени су из Црне Горе (XIX век), а пре десетак година једна породица је досељена у Нови Пазар (Срби).

РАХИЋИ

Предање каже да су крајем XVIII века два брата Ђукића из Вацејевића побегли због крвне освете и насељили се у Тријебинама, код Сјенице. Дуго су задржали старо презиме, тако да тамо и данас има Муслимана Ђукића. Међутим, једни су узели презиме по мајци Рахи. Донедавно ти Ђукићи и Рахићи су се својакали са православним Ђукићима са Полице (Иванград). Бројни Рахићи су се одселили у Турску закључно са 1958. годином. Неки Рахићи (2) досељени су у Нови Пазар почетком овог века, а други (3) после другог светског рата (Муслимани).

РАИЧЕВИЋИ

Помињу се као бројно и истакнуто племе у Зети. У великом броју су се исељавали у Стару Србију (А. Јовићевић, *Зета и Јешикопоље*, 483).

РАЈОВИЋИ

Из Косурића једна породица досељена 1966. године. Рајовића има у Плешину и Малој Трнави (Срби).

РАКИЋИ

Из Богутовачке Бање досељена је 1920. године једна породица (Срби).

РАКОЊЦИ

Старина им је у Лимсој долини, у селу Ракоњама, али се не зна да ли је село добило име по породицама или породица по селу. Ракоњци су врло стара породица (православна) јер се неки Паун Ракоњац помињује као ктитор цркве Св. Николе у Бијелом Пољу, 1645. године. После њега породице Ракоњаца су се раселиле (П. Влаховић, *Бродарево...*, 109). Ракоњаца има у Бијелом Пољу, Ступу Вишњици, а од средине XIX века и у Ступу, код Сјенице. Од 1970. године две породице су у Новом Пазару (Срби).

РАМЧИЛОВИЋИ

У селима Савин Бор и Лагаторе (Бихор) има Рамчиловића који су се раније презивали Шаровићи. Ту су пре девет појасева досељени од Плава и

сматрају да су исламизовани Кучи (М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 71). Из Бихора их је око 1831. делимично раселио скадарски везир. Отуда је неколико породица досељено после другог светског рата у Потреб(Пештер), а пре неколико година и у Нови Пазар (2) (Муслимани).

РАМХУСОВИЋИ

Стара су градска породица у Иванграду, а исламизовани су Груде. Од пре двадесетак година три породице су досељене у Нови Пазар (Муслимани).

РАМИЋЕВИЋИ

Рамићевићи су скоро досељени из Рибарића (3) (Муслимани).

РАМОВИЋИ

Почевши од 1943. године у Новом Пазару постоји више породица Рамовића, а нису у сродству. Први су дошли 1943. из села Хоткова. Раније су се презивали Бихорци (3). После рата досељени су Рамовићи, из Бобовика, а ту су дошли из Бишева (Рецовићи). Исламизовани су Кучи. Трећи су досељени из Јужнича, а старином су Дупљаци (Муслимани).

РАМОШЕВЦИ

Још пре другог светског рата живи у Новом Пазару неколико породица Рамошеваца (Шкријели), који се тако презивају по селу Рамошево (Пештар), одакле су досељени (Муслимани).

РАОВЦИ

Пред други светски рат једна породица Раоваца досељена је из Ђаковице (Муслимани).

РАЛОВИЋИ

Право презиме им је Храповићи, али се глас х током времена изгубио. Има их у Бијелом Пољу, Пљевљима, Фочи, и Сарајеву, и од 1931. године у Новом Пазару (4), када су дошли из Рогатице, а ту из Пљевља. Према Јиречеку, Раловићи су исламизовани Кричани (аутохтоно становништво са Дурмитора), који се помињу у једној повељи краља Уроша I 1260. године, на Тари. Растерали су их Дробњаци (по томе што су им „дроб попили“ добили су презиме) (Јиречек. Историја Срба I 77) (Муслимани).

РАСОВЦИ

Расовци су Беговићи (3) а у Нови Пазар су дошли из Расова код Бијелог Поља још почетком XIX века. Сматрају се најстаријом мусиманском породицом у Санџаку.

РАСПОПОВИЋИ

Старином су Црногорци, а живе у Баљевцу, на Ибру. Отуда је, пре 20 година, досељена једна породица.

РАСТИЋИ

Пре 30 година једна муслиманска породица досељена из Сјенице. Према бледом сећању, потомци су дубровачких трговаца Растића (Муслимани).

РАСТОДЕРИ

Неколико муслиманских породица Раствор досељено је пре двадесетак година из Радманаца, код Иванграда. Тамо их има око 250 породица. Исламизовани су Кучи и род са Нурковићима, а Кршићи су њихов огранак.

РАШИДОВИЋИ

Старина им је у Шароњама, код Тутина (Кецапи), па су се насељили у Крушево, а одскора и у Нови Пазар (2) (Муслимани).

РАШЉАНИ

Расно, на Пештери, до 1700. године било је насељено Србима. Тако се у XVII веку помињу кириције из тога села: Комадиновићи (С. Димитријевић, Дубровачки каравани, 22) а 1700. су га насељили Клименте. Године 1722. регистроване су четири породице са 30 Климената католичке конфесије, али су касније сви исламизовани. Сви становници овог села су њихови потомци. У Новом Пазару су породице Рашљана врло бројне, а ту су од средине XIX века (Муслимани).

РАТКОВИЋИ

Из Балетића је скоро досељена једна породица (Срби). Ратковића има веома много у Лимској долини.

РАВИЋИ

У веома живој традицији стоји да је постојбина Равића у Лопатама, код лијеве Ријеке (Црна Гора) те да се отуда доселили у XIX веку и насељили у селима: Пурће, Павље, Попе, Кутовац (Нови Пазар) па је отуда досељено неколико породица у Нови Пазар од пре 15 година. Станко Равић претпоставља да би Равићи, које наводимо, могли бити староседелачко становништво овог краја јер се помињу Равићи на Голији 1737, када су се ода-

тле иселили у Вучковицу, код Гуче (ако су то ови Равићи или њихови рођаци) (Ибарске новости од 15. IV 1976, С. Равић, Срећани) (Срби).

РАВНОГОРЦИ

Три мусиманске породице Равногораца досељене су из Тријебина, код Сјенице, пре 20 година. Раније су били Каришици.

РЕБРОЊЕ

Више од четрдесет породица Реброња живи у Новом Пазару и околнини, а досељени су из Годуше (Бихор). Неки Реброње се помињу у Новом Пазару још 1831. године. Доста их се доселило још почетком овог века, а највише после другог светског рата. Према једној верзији, Реброње су исламизовани Обрадовићи из Горњих села, код Иванграда, а старином су Ераковићи. Према другој верзији, исламизовани су Илићи (Кучи), а презиме су добили по томе што је мајка тепала сину који је најдаље бацио камен с рамена: „Тако мој реброња” (15) (Мусимани).

РЕЧ

У Рамошеву на Пештери живе Речи, Клименте по пореклу. Још у XIX веку неки од њик су се населили у Маљевце, код Новог Пазара, али су ту многи променили презиме, на пример Фетажовићи. Неки су досељени после другог светског рата (Мусимани).

РЕДЕПАГИЋИ

О пореклу врло познате беговске куће Реџепагића из Плава постоји неколико верзија. Прва каже да су потомци неког исламизованог Црногорца из Црнојевића Ријеке. Према другој су потомци неког турског официра, а по трећој, највероватнијој, Реџепагићи, којима су род плавски Шабаногићи и Шеховићи — Мализори су, род из Груе Мира, па су се 1700. године доселили у Плав. Од 1950. године једна породица Живи у Новом Пазару (Мусимани).

РЕДЕПЕФЕНДИЋИ

Око 1879. године досељени су Малмудировићи из Бихаћа у Нови Пазар, а једна породица Реџепефендића је њихов огранак и ново презиме носе од пре три појаса. Првобитно, још у Бихаћу, називали су се Росићи, затим Хациалићи, Малмудировићи, и, најзад, Реџепефендићи (Мусимани).

РЕДЕПОВИЋИ

Две породице су досељене из Крушева, 1951. године (Хоти) (Мусимани).

РЕЦОВИЋИ

Више од 25 породица Речовића живи у Новом Пазару, а досељени су из Бишева, Пружња и Дуте Пољане, Батрага. Ови последњи су Маврићи (Муслимани).

РЕКОВИЋИ

После другог светског рата једна породица досељена је из Раждагине (Муслимани).

РЕШОВИЋИ

Од пре десетак година две породице Решовића досељене су из Надумаца. Старином су Радоничићи (исламизовани Кучи), а у Надумце досељени из околине Гусиња. Род су са Арслановићима и Наиловићима из Надумаца (Муслимани).

РЕЖЕВИЧАНИ

Досељени почетком овог века из Режевића са Пештери; Клименте су (Муслимани)

РИФАТОВИЋИ

Једна черкеска породица досељена 1945. године из Приштине, а ту су нешто раније досељени из Урошевца (Черкези).

РИСТИЋИ

Учинивши крв, Ристо Кнегевић из Плава побегао је у Нови Пазар око 1875. године. Да би његови потомци затурили траг, узели су ново презиме (Срби).

РИСТОВИЋИ

Постоји више породица у новопазарским селима са овим презименом (Постење, Бекова, Козник, Судско Село, Дежева). Они у Бекови су се раније називали Коматине. Ристо Ђекић је средином XIX века досељен из Дробњака у Јелиће код Тутина, а затим су одатле отишли у Козник. Од његових потомака једна породица је у Новом Пазару од пре 15 година (Срби).

РИЗАБЕГОВИЋИ

Осман-паша био је новопазарски муселим 1830. године, па га је на том положају заменио Ејуп-паша Ферхатагић. Осман-пашин син Мехмед-бег се називао Османпашић, а његов потомак је Риза-бег Муратбеговић, председ-

ник новопазарске општине за време првог светског рата. Његови потомци су две новопазарске породице Ризабеговића. У предању стоји да се Осман-паша презивао Талиревић, по селу Талири, код Приштине, одакле је дошао у Нови Пазар (Муслимани).

РИЗОВИЋИ

Досељени су из Ковача, почевши од 1955. године. Према предању, становници Ковача, Радоховаца, Црниша и Паљева потомци су четири брата Хота. До другог светског рата међусобно се нису узимали. У том случају и становници Ковача су исламизовани Хоти (5). Друге три породице су досељене из Покрвеника (Муслимани).

РИЗВАНОВИЋИ

У Старчевићу (Тутин) живи око 30 породица Ризвановића. Ту су досељени у XVIII веку из Лучице, код Рожаја, и исламизовани су Кучи. Од пре 15 година у Нови Пазар је досељено 5 породица.

РОГИЊЦИ

Још од почетка XIX века у Новом Пазару живе две мусиманскe породице Рогињаца, тако назване по селу Рогињу, одакле су досељени. О ранијем пореклу ништа не знају. После другог светског рата дошли су неке српске породице из Рогиња, па се презивају Рогињци, а тамо су били Нешовићи.

РОГЛИЋИ

Две породице Роглића досељене су пре десетак година из оближњег Страдова. У том селу их зову Колашинцима јер су у XIX веку досељени из Колашина (Црна Гора). Старином су Ровчани. Почетком XIX века Роглића је било у Ибарском Колашину, али су се иселили код Крагујевца и тамо се презивају Домановићи. Роглића има и у Кузмичеву, а њихов огранак су Самаиловићи (Срби).

РОХОВИЋИ

Новопазарски Мусимани Роховићи су се до пре 4 појаса, када су досељени из Дуге Польане, презивали Љајићи. Неки су 1939. и 1969. одселили у Турску, а овде су остале још две породице.

РОСИЋИ

До првог светског рата у Новом Пазару су живели Росићи, старином Ђукићи (Васојевићи), а у Нови Пазар су досељени из Врачева и Рашке. Ро-

сићи у Дежеви, раније Петровићи, досељени су ту у XIX веку из Црне Горе, а 1957. отуда је једна породица досељена у Нови Пазар. Многи од дежевских Росића су исељени у Шумадију, нарочито после 1960. године (Срби).

РОЖАЈЦИ

Бојне су породице Рожајаца у Новом Пазару и углавном су досељени из Рожаја после 1918. године. Тамо су се презивали Зејнелагићи или Мулаалићи (Муслимани).

РУГОВЦИ

Почетком XX века Руговци су досељени из Хоткова (2) (Муслимани).

РУЈОВИЋИ

Према предању два брата Рујовића, по томе што су живела у Колашину поред неког гаја који је с јесени добијао рујне боје, добили су презиме Рујовићи. После 1878. иселили су се и један се настанио у Новој Вароши а други у Дубници (Сјеница). Из Дубнице је пре 20 година досељена једна породица у Нови Пазар (Муслимани).

РУПИЋИ

Рупићи су стара градска мусиманска породица, али о свом ранијем пореклу ништа сигурно не знају (2).

РУСТЕМОВИЋИ

Три новопазарске породице Рустемовића досељене су из Никшића 1878. године (Муслимани).

РУСТИЋИ

Раније су се Рустичи називали Мурићи (Клименте), а у Новом Пазару су од средине XIX века (4) (Муслимани).

САДОВИЋИ

Од краја прошлог века живе у Новом Пазару ковачи Садовићи. Друга породица Садовића досељена је из Рибарића 1950. године, а раније су се називали Џаковци.

САЈТАРИЋИ

Неки Сајтарићи се помињу у Новом Пазару још крајем XVIII века и каже се да су дошли из Ужица, али их више нема, јер су се иселили у Турску. Других Сајтарића има у Комиљу (Нови Пазар) (Муслимани).

САКОВИЋИ

Старином су из Старог Влаха (Ерчеге) а насељили су се у Селаковац. У Стари Влах су досељени из Црне Горе, али о свом ранијем пореклу ништа сигурно не знају.

САЛИХАГИЋИ

Пре неколико година досељена је једна породица из Сјенице (Мусимани).

САЛИХОВИЋИ

Први Салиховићи су досељени из Рвањске 1912. године (2), а нешто касније су, из истог села, дошли још четири породице. Други (2) су потомци Хасана Салиха, који је 1925. дошао из Митровице. Трећи су дошли из Жабрена 1955. године (3), а раније су се презивали Гицићи; четврти су из Сјенице (2), досељени пре 15 година (Мусимани).

САЛКОВИЋИ

Шест новопазарских породица Салковића старином су из Стоца и тамо су се презивали Питићи. У Нови Пазар су дошли 1882. године из Фоче.

Други Салковићи су досељени пре неколико година из Пожеге (Коце-Хоти) (Мусимани).

САМАИЛОВИЋИ

Донедавно су се Самаиловићи из Шароња, под Голијом, презивали Роглићи. Од 1968. године две породице су досељене у Нови Пазар (Срби).

САМЧЕВИЋИ

Само их има у Рајетићу и право презиме им је Самчевићи. Досељени су из Црне Горе крајем XIX века. Три породице су досељене у Нови Пазар од пре 15 година (Срби).

САРАМАНДИЋИ

У овом крају их има једино у Тушимљи, одакле је, 1968. године, досељена једна породица. Досељени су у XIX веку из Црне Горе (Срби).

САРАЧЕВИЋИ

Веома су стара градска породица у Сјеници и Новом Пазару јер се помињу још 1767 (новопазарска ћефилема). Презиме носе по саражком (седларском) занату. Садашњи Саракевићи досељени су као мухачири из Босне 1882. године (1) али нису род са првим. Други су из Маљеваца (Мусимани).

САРИЋИ

Шућевићи, из рода Пашаровића, негде од Котора, досељени су 1902. године настанили се у Гошеву, Сзиланову и Страдову под Голијом. Они из Гошева су се са новим презименом Сарићи одселили за Краљево, али су се три породице вратиле 1924. године и настаниле у Новом Пазару (Срби).

САПАНИ

Тако се презива пет породица које су после првог светског рата досељене из Саша (Тутин), а Хоти су по пореклу (Муслимани).

САВИЋИ

Губеринићи (Васојевићи) средином прошлог века досељени су из Васојевића у Лукоцрево (Нови Пазар), а затим у Нови Пазар. Једна породица од њих променила је презиме у Савић. М. Лутовац помиње Губериниће Муслимане у Трубини, који примајући ислам нису променили презиме (Срби).

САВОВИЋИ

Године 1961. једна породица Савовића дошла је из Златара, на Рогозни. У сродству су са тамошњим Миленковићима. Према Вешовићу, они су Васојевићи, а према М. Лутовцу — Кучи. (Срби).

СЕБЕЧЕВЦИ

Неки црногорски Муслимани, бежећи од крвне освете, преноћио је у Себечеву (Нови Пазар), а одатле отишао у Глухаче и ту се настанио, али су га ту прозвали Себечевцем. Неки су одатле били настањени у Дугој Пожани, али су се (2) 1952. године доселили у Нови Пазар. Од оних ранијих у Новом Пазару их има шест породица.

СЕЈДОВИЋИ

Непосредно после другог светског рата досељена је једна породица Сејдовића из Попића код Рибарића. Тамо су се презивали Рамићевићи. Неке Сејдовићи су досељени из Вучје Локве (Клименте) а неки из Губавча (Ковачевићи) (Муслимани).

СЕФОВИЋИ

Једна породица досељена пре 15 година из Крушева (Нови Пазар). Раније су били Лолинци (Хоти) (Муслимани).

СЕЈДИЋИ

Једна породица досељена са Змињца (Бијело Поље) 1957. године

СЕЈФИЋИ

Пре 15 година досељени су из Радоховаца и Мојстира, а једна породица још пре рата из Рибарића (5) (Муслимани).

СЕЈФОВИЋИ

Пре 25 година досељена је једна породица из Пљевља. Други су до-сељени из Расна (Клименте) (Муслимани)

СЕЛЕЦИ

Пре десетак година досељене су две породице Селека, из Кукавице, код Сухе Тујприје. У бледом сећању је да су досељеници из Конича и да су Шаље по пореклу (Муслимани).

СЕКУЛИЋИ

Године 1946. једна породица досељена из села Бујда (Штитаре). Има их у Кознику и Ерчегама (Срби).

СЕЛИМОВИЋИ

Преци једне новопазарске породице су до 1882. године живели код Прокупља, а тада су се иселили и настанили у Бабушу, на Косову. Један младић из те породице дошао је почетком овог века у Нови Пазар, ту се оженио и оставио потомство (1). Други Селимовићи су дошли из Покрвеника пре двадесет година. Тамо су се раније презивали Соколовићи (4) (Муслимани).

СЕЛМАНОВИЋИ

Једна породица досељена пре 20 година из Пљевља. Тамо су Селмановићи чувена градска породица, која је дала и неколико паша (исламизовани Томашевићи).

Други Селмановићи досељени су из Чукота, на Пештери, пре 15 година (2), трећи из Брезе код Сјенице, а четврти из Лукоцрева (2) (Муслимани).

СЕНИЋИ

Сенићи код Иванграда су Бјелопавловићи (Вешовић, Племе Васојевићи, 249). Ови у Новом Пазару су досељени из Гаџка пред први светски рат (Срби).

СЕРХАТЛИЋИ

Пет новопазарских мусиманских породица Серхатлића, досељено је из Колашина (Прна Гора крајем прошлог века. (серхатлићи — граничари). Како су дошли без ичега, запослили су се као најамници код Срба у Косурићу.

СЕРЕЗЛИКИ

Две старе градске породице носе ово презиме по Серезу, одакле је у XIX веку, досељен њихов родоначелник као турски официр (Муслимани).

СИЈАРИЋИ

Врло стара, ако не и најстарија муслиманска породица у Бихору (Годијево, Шиповице) јесу Сијарићи. Постоји мишљење да су и пре него што су примили ислам носили исто презиме, а предање каже да су род са тамошњим Кијаметима и да су потомци две сестре: Сијаре и Кијаме. Милицав Лутовац сматра да су Сијарићи врло угледне породице те да су са примањем ислама повукли многе друге да се исламизују. „Сијарићи, угледно братство, које је стекло агалуке и носило барјак у своме крају“ (М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 104). Сијарићи су још од краја XIX века почели да се селе према Турској. Има их још у неким селима код Сјенице, затим у Мелајама и Глоговику, на Пештери. Још 1909. године неки Сијарићи су досељени из околине Сјенице у Нови Пазар (6).

СИНАНЧЕВИЋИ

Први су у Нови Пазар од почетка овог века досељени из Црне Горе.

Други (1) досељени су из Бјелохова код Бродарева пре 10 година (Муслимани).

СИНАНОВИЋИ

Први Синановићи досељени су из Сређана, код Рожаја, а припадају братству Курлејовића. У сродству су са тамошњим Бекташевићима и Османовићима (10).

Други Синановићи (4) досељени су из Орашја, код Рибарића, такође пре 15 година и род су са Зилкићима (Исламизовани Кучи), затим из Кошкова, Мојстира, Сјенице (Муслимани).

СИМИЋИ

Постоји више Симића у Новом Пазару. Први су досељени са Рогознен почетком овог века. Други су потомци (3) једног ратника — Солунца, родом из Шапца, који је овде остао после 1918. године и засновао породицу (Срби).

СКАРЕПИ

Скарепи су из Покрвенка, код Тутина. Неки су дошли још пре првог светског рата а други недавно (7) (Шаље) (Муслимани).

СИМОВИЋИ

Бројне су породице Симовића у новопазарским селима: Пљевљани, Избице, Алуловиће, Окосе, Сопоћани, Лопужње, Баре. Отуда су досељени после 1945. (11) (Срби).

СКОКЕ

У току другог светског рата досељене су две породице Скока, из Си-пања, код Бијелог Поља (Муслимани).

СКЕНДЕРОВИЋИ

Још пре првог светског рата било је неких Скендевића у Новом Пазару. После 1950. године досељене су друге из Трпези, код Иванграда (6) (Муслимани).

СЛАВКОВИЋИ

Има их у Осоју, Нетврђу, Жуњевићу, одакле су скоро досељени у Нови Пазар (3) (Срби).

СЛЕЗОВИЋИ

Према предању, новопазарски Слезовићи (живе у Новом Пазару од краја XVIII) потомци су турског официра албанског порекла из Слезаја, у Албанији. Када је дошао у овај крај, настанио се у селу Пружањ, на Пештери; тамо су се родили синови Речо и Јусо, од којих су Речовићи и Јусовићи. Старо презиме су очували они који су се доселили из Пружња у Нови Пазар (у Пружњу и данас постоје Слезовске ливаде). Слезовићи су били доста бројна и угледна новопазарска породица. Садашња Митровачка улица раније се звала Слезовска махала. Многи су се иселили у Турску. Има их још 12 породица. У овој легенди могла би се назрети и зрица истине, по којој би Слезовићи могли бити Клименте. (Међутим, Речовићи и Јусовићи чувају предање по коме су исламизовани Кучи) (Муслимани).

СЛОВИЋИ

У Драгојловићу, код Сјенице, има Словића. Ту су се доселили из Милаковића, а у Милаковиће из Црне Горе, средином XIX века, а пре десетак година три породице су досељене у Нови Пазар (Срби).

СМАИЛАГИЋИ

У Радуши, Рудници и Рамошеву (Тутин) има Смаилагића. Они су Колашинци и ту су се населили после 1879. године (Смаилагића поље, код црногорског Колашина). Једна породица досељена је у Нови Пазар пре неколико година (Муслимани).

САМИЛОВИЋИ

Први Самиловићи су досељени пре десет година из Делимећа и Клименте су (3). Други су досељени из Црништа и Хоти су (2) (Муслимани).

СМАИЛБЕГОВИЋИ

Од пре три појаса, Смаилбеговићи, позната градска новопазарска породица, носе то презиме. Раније су се презивали Ферхатагићи и потомци су Ејуп-паше Ферхатагића (1830). Према другој верзији, они су по женској линији у вези са познатом феудалном новопазарском породицом Ферхатагићима (5) (Муслимани).

СМАЈОВИЋИ

Пре неколико година досељене су две породице Смајовића из Расна на Пештери (Клименте). Други су досељени из Врбасића, а у Врбасиће су дошли из Долова. Раније су се презивали Гетићи. Једна породица досељена је из Покрвенка (Скарепи) (Муслимани).

СМАКИЋИ

У Осман-беговом Селу (Корита) има Смакића. Досељеници су из Гусиња и исламизовани су Кучи (М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 160). Отуда су неке породице досељене у Нови Пазар између два светска рата (Муслимани).

СМОЛОВИЋИ

Пре десетак година једна црногорска породица досељена из Мојковца (Црна Гора).

СКАДРАНИ

Ахмед Дуда, трговац из околине Скадра, убио је пријатеља у Скадру, због коцке крајем прошлог века, и побегао у Нови Пазар. Ту је засновао породицу и узео презиме Скадранин (2) (Муслимани).

Скадрана је било у Новом Пазару још у XVIII веку јер се помињу у новопазарској ћефилеми из 1767. године, али њихових потомака више нема.

СОФТИЋИ

Две породице досељене су пре 15 година из Жирча. По пореклу су Шаље и нису родни са Србима Софтићима нити са бихорским Софтићима Муслиманима.

СОКОЛОВИЋИ

Једна породица досељена из Ковача пре 15 година (Муслимани).

СПАСОВИЋИ

Средином XIX века Спасовићи су досељени из Црне Горе, са Дурмитора, у Ерчеге, на Голију. Из Ерчега су се иселили у Градац, код Рашке, и

у Рогатац. Они из Граца досељени су у Нови Пазар још пре рата а они из Рогатаца и Ерчега после другог светског рата (4) (Срби).

СПАСОЈЕВИЋИ

Одмах после 1809. године Рабреновићи су пошли у Шумадију али су се задржали у Сјеничком пољу и, по наговору бега, населили Брњицу. Године 1912. неки Али-бег прети Игну Биочанину Спасојевићу из Брњице да ће га отерати са читлуком јер је осиромашио па нема чиме да обрађују земљу, а његови преци су ту виште од сто година и врло су успешно обрађивали земљу налазећи више од сто товара жита (В. Шалипуровић, Попис).

Из Брњице су се Спасојевићи много раселили после 1950. године по Србији а две породице су досељене у Нови Пазар.

Други Спасојевићи досељени су у Нови Пазар 1943. године из Сопотњана (Срби).

СПАХИЋИ

Три породице Спахића пошли су 1922. године из Вјелопољског краја па су се задржали остали у Новом Пазару (Муслимани).

СПАХОВИЋИ

Спаховићи су стара градска породица у Сјеници. До 1922. године имали су у сјеничком крају многе земљишне поседе.

Према првој верзији,, њихов предак је дошао из Видина, а према другој — из Славоније, после 1699. године, када се велики део муслиманског племства повукао отуда и за поседе које су тамо изгубили добили нове у пределима јужно од Саве и Дунава. Спаховићи су се били првобитно населили у Ужицу, па је у том граду доста дugo постојала Спаховића махала, а затим су се отуда, досељени у Сјеницу. Сматра се да су у сродству са бјелопољским Дервовићима и новопазарским Туркмановићима.

Неке породице Спаховића досељене су у Нови Пазар пре другог светског рата, а неке одмах после њега из Сјенице. Други, који нису у сродству са овима, досељени су из Расна (Клименте) (Муслимани).

СТАНИЋИ

Предање да су Станићи из Новог Пазара потомци Дубровчана, који су овде имали своју колонију све до краја XVIII века, није без основа. На то указује и њихово трговачко занимање и држање ханова на Рогозни (2) (Срби).

СТАНКОВИЋИ

Једна породица Станковића досељена је 1933. године из Власотинца. Њен домаћин је, заједно са Васом Шошкићем саградио у Дежеви циглоцрепану, први индустриски објект у новопазарском крају (1) (Срби).

СТАШЕВИЋИ

Старина им је у Безнови (Кучи). Одатле су се доста давно покренули и настанили на поседима ага Ганића, иначе ранијих рођака у Годову, а вероватно у XIX веку су отишли из тог села и настанили се у Дулебама, Попама и Кочарнику. Пре десетак година досељене су две породице из Попа и једна из Дулеба (први део, према М. Лутовцу, *Рожаје и Штавица*, 387) (Срби).

СТЕФАНОВИЋИ

Пре 20 година досељена је једна породица из Лукоцрева. Род су са Антонијевићима и Миловановићима, а до 1918. године презивали су се Марјановићи, а једна породица 1956. из Врановине. Ови последњи су познати у народу као Ладолежи. Други су досељени из оближњих села: Козарева и Пљевљани (Срби).

СТЕВАНЧЕВИЋИ

Једна породица досељена из Крагујевца 1958. године (Срби).

СТЕВОВИЋИ

Досељени после другог светског рата из Штитара (3).

СРЕТКОВИЋИ

Први Сретковићи, Дробњаци по пореклу, досељени су у Нови Пазар у првој половини XIX века. Бавећи се трговином, стекли су знатно богатство и углед (1).

Други Сретковићи (2) досељени су пре десетак година из села Слатине а ту су нешто раније досељени из Острвице, код Тутина. Кучи су (Срби).

СРЕТЕНОВИЋИ

Од како знају за себе, Сртенојићи су становници Себечева а сматрају да су досељени из Црне Горе. У Себечеву су више пута мењали презиме: Симовићи, Пантовићи, Сртенојићи. У сродству су са Митровићима из Себечева (раније Пантовићи), а затим са Нешовићима из Грачана, и Вулетићима у Војнићу (3) (Срби).

СУБАШИЋИ

Субашићи су потомци субаше који је живео у Новом Пазару 60-тих година XIX века (3) (Муслимани).

СУБОТИЋИ

Једна породица досељена пре 20 година из Новог Сада, а друга из Момала — Ада Бачка (Срби).

СУКИЋИ

Сукићи су становници Новог Пазара од 1930. године а досељени су из Пријепоља. Стара су градска породица у Пријепољу. Чувају предање да су досељени од Скадра, па би у том случају били потомци Климената, али је вероватније да су старином из Никшића, где их је било до 1877. године и уживали су знатан углед (3) (Муслимани).

СУЛЕЈМАНОВИЋИ

Постоји више Сулејмановића, а досељени су пре 15 година из Малељеваца, Комиња, Голог брда, Крушеве, Охоча, Косовске Митровице, Сјенице (Муслимани).

СУЉИЋИ

Две породице досељене 1968. године из Глоговика, а њихов предак је досељен из Лескове (Шкријельи). (Муслимани).

СУЉОВИЋИ

Суљовићи из Бобовика су Кучи старином, а ту су досељени из Бишева. Од 1945. године досељени су у Нови Пазар (3). Други су из Хоткова, а раније су се презивали Кошуте (Муслимани).

СУВОДОЛЦИ

Неколико породица Алибашића из Сувог Дола доселило су још крајем прошлог века, па су, по селу Сувом Долу, узели ново презиме (Муслимани).

ШАБАНАГИЋИ

До 1912. године новопазарски Шабанагићи су били једна од најбројнијих породица у Новом Пазару. Кажу да су имали кључеве од сто дућана и воденицу са пет витлова на Рашићи, као и многе агалуке у новопазарској околини. Многи су се после 1912. године одселили у Турску, а многи су материјално пропали после аграрне реформе. Старином су Ђаковчани. Сада има по једна породица у Новом Пазару и Косовској Митровици (Муслимани).

ШАБАНОВИЋИ

Од 1945. године у Новом Пазару живи породица Шабановића, а досељени су из Вучје Локве, (2) из Комиња (Хоти), из Горњег Стубла код Бистрице (22), из Миоча код Прибоја (1) (Муслимани).

ШАБАНОВСКИ

Једна породица је скоро досељена из Доње Белице, код Струге (Албанци).

ШАБАНРЕЦОВИЋИ

Недавно је једна породица досељена из Долића (Клименте).

ШАБОТИЋИ

У бихорским селима: Туцању, Добродолу, Годуши, Родијелима живе Шаботићи, исламизовани Вубање. Отуда су пре 15 година досељене четири породице.

ШАБОВИЋИ

Пре десетак година досељене су две породице Шабовића из Ибарца, код Рожаја. Старином су Даце (Клименте). Једна породица је досељена 1976. године из Плава (Муслимани).

ШАЧИЋИ

Из Жабрена, код Сјенице, досељене су две породице Шачића, а у Жабрен су досељени из Херцеговине, 1883. године. Осман Шачић је био старешина чете од 16 људи у херцеговачком устанку 1882. године (Мусимани)

ШАЋИРОВИЋИ

Године 1953. неки Шаћировићи су досељени из Цвијетиња, а Доловци су. Други су досељени из Комиња, а Дупљаци су, и трећи су досељени из Вучје Локве, а Клименте су (7) (Мусимани).

ШАХОВИЋИ

Тако се презивају четири новопазарске мусиманске породице по Шаховићу (Томашеву), код Бијелог Поља, одакле су, одмах послије првог светског рата, дошли у Нови Пазар.

ШАКИЋИ

Пред други светски рат једна српска породица Шакића досељена је из Ивањице.

ШАКОВИЋИ

Од kraја прошлог века једна породица живи у Новом Пазару али о свом ранијем пореклу ништа не знају (Муслимани).

ШАЉИЋИ

Почетком овог века једна породица Шаљића досељена је из Глоговика на Пештери (Муслимани).

ШАРАНИ

По Шарама, одакле су досељени почетком овог века, презивају се новопазарски Муслимани Шарани.

ШАРЦИ

Негде после 1913. године досељени су Црногорци Шарци из Жабљака и населили се у Пављу, код Дежеве, и Беочину, код Рашке. Доста их се 1882. године иселило у Куршумлију али су тамо узели презиме Димитријевићи. Сматрају да су Кучи. Једна породица је досељена из Павља пре двадесетак година.

ШАРЕНКАПИЋИ

Ништа поуздано не знају о свом пореклу, а чувају предање по коме су потомци турског официра Ахмета Шаренкапе, који је у Новом Пазару засновао брак још средином XV века и ту оставио потомство. Шаренкачићи су једна од ретких старих градских новопазарских породица. До 1912. године имали су агалуке у: Раждагини, Крђу, Врсеницама, Дујкама, Драгојловићу, Кијевцу. После балканских ратова доста их се иселило у Турску, а остале су још четири породице. Према легенди, у сродству су са Кркмешевићима и Бузговићима (Муслимани).

ШАРОЊЦИ

У Новом Пазару живи неколико муслиманских породица Шароњца потомци су једног досељеника из Шароња, код Тутина још у XIX веку.

ШАРОВИЋИ

Раније је било десетак породица Шаровића у Новом Пазару. Недавно су се одселили у Скопље, а остала је само још једна породица. Ништа не

знају о свом ранијем пореклу. Традиционално су се бавили бртварским занатом и сматрају да су у овом граду више од сто година (Муслимани).

Једна прногорска породица Шаровића досељена је 1960. из Никшића.

ШАРУКИЋИ

У новопазарској Ђефирлеми из 1767. године помиње се, као становник Новог Пазара, Мустафа Шарукић, и, вероватно, су садашњи новопазарски Шарукићи његови потомци. Зна се да су дошљаци из Конича (Шаље) (4) (Муслимани).

ШЕБЕКОВИЋИ

Две српске породице Шебековића скоро су досељене из Врановине.

ШЕЊЕРАГИЋИ

Шењерагића има у Новој Вароши, одакле је досељена једна породица 1945. године. Своје порекло везују за турског официра румунског порекла који је из Калафата (Румунија) дошао у Нову Варош после 1718. године (Муслимани).

ШЕЊОВИЋИ

Скоро су досељени из Паљева. Хоти су старином (5) (Муслимани).

ШЕХМУСТАФИЋИ

Само још један потомак од некада бројне и вероватно најстарије новопазарске мусиманске породице живи у Новом Пазару.

ШЕХОВИЋИ

Презиме Шеховићи доста је често у санџачким градовима и селима. Сви сматрају да то презиме носе по шеховима, првацима дервишских редова, иако данас нико од Шеховића не припада било ком дервишком реду. Према предању, четири брата из Багдада, синови Шех Заде, дошли су као официри на Балкан 1689. године. Стари новопазарски Шеховићи (5) сматрају да су потомци једног од њих који је остао да живи у Новом Пазару. Ђелопољски Шеховићи, одакле је још 1925. године дошла једна породица, сматрају да су потомци Шеха-паше, потомка Хајдар-паше. Неки Шеховићи су досељени пре десетак година из Бродарева, Пријепоља, Шкријеља, Мојстира (Муслимани).

ШЕКУЛАРЦИ

Бачије и Чедово, код Сјенице, населили су 1809. године Шекуларци из Шекулара, код Иванграда. Раније су се називали Рајковићи. Неки Шекуларци из

ларци су примили ислам не мењајући при том презиме. Из Чедова је, 1965. године, досељена једна српска породица Шекулараца.

ШЕМОВИЋИ

До пре три појаса новопазарски Шемовићи су се презивали Рашиљани (Клименте). Они су после другог светског рата, досељени из Расна (4).

ШЕМСОВИЋИ

У току другог светског рата досељени су Шемсовићи из Берберишта (3), а други су дошли из Глухавице; Шкријели су (2) (Муслимани)

ШЕРИФОВИЋИ

Породица са овим презименом има у селима: Муру, Дражевићу, Шарма, Коничу. Одатле су недавно досељени у Нови Пазар (6) (Муслимани).

ШИЉЕВИЋИ

Пре 20 година досељена је једна мусиманска породица Шиљевића из Бродарева.

ШИПЧАНИ

Почетком овог века неки неки Праменковићи из Шипча, на Пештери, доселили су се у Себечево и ту узели презиме Шипчани; одатле су неки досељени у Нови Пазар (2) (Муслимани).

ШКРИЈЕЉИ (ШКРЕЉЕ)

Постојбина Шкријеља, или Шкреља, јесте Шкреља — Малесија, у Албанији. Они су веома старо албанско племе и помињу се још 1416. године (Шуф лај Срби и Арбанаси, 60). Заједно са Кастратима били су суседи Климената па су се неки, као што су они који су насељили Ругову, поистовећивали са Климентама (М. Барјактаревић, Ругова, 176).

Из своје постојбине — Малесије, Шкријељи су се покренули према Ругови тамо се настанили и основали насеље Шкреље. Они су и данас у Ругови врло бројни. Према Новопазарском санџаку почели су да долазе у време сеобе Климената 1700. године, а и касније су долазили, нарочито из Ругове. Због тога су Шкријељи у Бороштици на Пештери познати још и као Руговци.

Највише Шкријеља је на Пештери, а има их у бихорским селима: Јаворово, Муровац, Даљча Ријека (око 60 породица). Њих има толико у Санџаку да је неприхватљива легенда коју наводи др М. Лутовац да су они потомци два досељена брата.

Шкријељи су дошли као католици али су током времена сви исламизовани. Процес исламизације дosta је дugo трајao, до друге половине XIX века, и нарочито је тешко спровођен код жена. Са исламизацијом је текао и процес денационализације. Они Шкријељи који су насељили бихорска села одавно су изгубили сва етничка обележја и идентификују се као Муслимани. У највећој мери су очували своје обичаје, језик и навике Шкријељи на Горњој Пештери (Бороштица, Градац), где се и данас говори албански. На Доњој Пештери, где су, после досељавања, основали село Шкријеље, дosta су изгубили од свог етничког обележја.

Шкријељи су дosta рано почели да долазе у Нови Пазар. Могуће је да су најпре долазили они који би примили ислам. У овом граду неки од њих су стекли агалуке и знатан углед. Ипак је највише Шкријеља који су досељени после другог светског рата са старим или промењеним презименом. Сви се они, а сматрамо да их има приближно 70 породица, идентификују као Муслимани.

ШМРКОВИЋИ

Шмрковићи су из Гоња. Раније су се презивали Ходићи. Из Гоња су се иселили у Сјеницу, а пре 15 година су две породице досељене у Нови Пазар. Једна породица је досељена из Балића, код Бродарева (Муслимани).

ШОНИЋИ

Једна породица Шонића досељена је 1959. године из Глоговика (Клименте(Муслимани).

ШОШКИЋИ

Једна црногорска породица досељена је 1958. године из Дечана код Пећи.

ШТУЉЕВИЋИ

Пред други светски рат досељене су две мусиманске породице Штуљевића из Врбасића.

ШУКУРИЦЕ

У селима Ракља, Костиће, Больханина, Сутиван, Недакусе, код Бијелог Поља, има Мусимана Шукурица, али о свом ранијем пореклу не знају ништа. Према легенди, потомци су неког турског официра који је дошао у Бијело Поље из Шукурова у време Хајдар-паше (XVI век). Прави Шукурице су досељени у Нови Пазар крајем прошлог века, други 1912. године, а трећи после другог светског рата (5.).

ШУНДИЋИ

Пре двадесетак година досељене су две породице Шундића из Нове Вароши (Мусимани).

ШУЊЕВИЋИ

Године 1962. додељена је једна породица Шуњевића из Дапсића, код Иванграда (Мимомановићи — Вајојевићи) (Црногорци).

ШУТКОВИЋИ

Радетина, код Рожаја, колевка је Шутковића. Исламизовани су Кучи. Они Шутковићи који су се доселили у Нови Пазар почетком овог века презивају се Радетинци, а две породице са старим презименом досељене су после другог светског рата.

ШУШТЕРЦИ

Почетком овог века досељени су Муслимани Шуштерци из Војнића (4).

ШУШЕВИЋИ

Према предању, новопазарски Шушевићи су потомци Осман-паше Суше, турског официра, који је овамо дошао 1689. године гонећи Пиколоминијеве војнике

„Палићаче зло ти гавран гаче
Гази Осман низ Рогозну краче“.)

У Новом Пазару су били угледна породица. Из њивских редова је Назиф-ефендија Шушевић, новопазарски књижевник с краја прошлог и почетка овог века. До 1912. године имали су агалуке у Косурићу (4).

ТАБАКОВИЋИ

Према кожарском (табак) занату који је раније у Новом Пазару био врло развијен, презивале су се многе новопазарске породице. Из једне од њих потиче и новопазарски песник из XIX века Сулејман Табаковић. Међутим, сви су се одселили у Турску, а садашње три породице досељене су из Рогатице почетком 1882. године (Муслимани).

ТАФИЛОВИЋИ

Досељени су из Ковача (3). Вероватно су Хоти (Муслимани)

ТАХИРБЕГОВИЋИ

Тахир-бег је унук Ејуп-паше Ферхатовића, новопазарског муселима (око 1831) и по њему се презивају две новопазарске породице. До 1922. године имали су своје читлуке у Ступу (Сјеница), Сочаници (Косовска Ми-

тровица) и у Избицама. (Приватни архив Емина Османбеговића; В. Шали-
пур овий, Попис становништва..., 21).

ТАХИРОВИЋИ

Први Тахировићи су досељени у Нови Пазар после другог светског рата из Раждагине (потомци су Тахира Хота); други су из Ђерекара (Кучи); трећи из оближњег села Бобовика, а четири из Рибарића (старином из Вокше — Баковица).

У новије време су досељени неки Тахировићи из Доброг Дуба, Јукара, Горанце и Нове Вароши (20) (Мусимани).

ТАНАСКОВИЋИ

Једна породица досељена из Косурића 1967. године а има их и у Шароњама (Срби).

ТАНКОСИЋИ

Средином XIX века досељена је једна породица Танкосића из Бихора, али о свом ранијем пореклу не знају ништа (3). Сасвим је могуће да, примајући ислам, нису променили презиме (Мусимани).

ТАРАХОЛИЋИ

Старином су из Бихора, а у Нови Пазар су досељени у XIX веку. У сродству су са Реброњама, и изгледа да су се раније тако и презивали, а ново презиме носе по некој жени тарахоли — причалици (4) (Мусимани).

ТАРХАНИШИ

Првобитно су живели у Бихору, па затим у Паучини, а одатле су се, због крви, одселили у Рожаје. Из Рожаја су, после 1950. досељени у Нови Пазар (3). Тарханиши, Тигањи, Муратовићи, Кожари према предању, потомци су четири брата из Врбице (Бихор) (Мусимани).

ТАТАРЕВИЋИ

Једино их има у Дежеви (Ботуровина) и отуда су досељене две породице. Мусимани су.

ТАТАРИ

Тако се презивају две мусиманске породице које живе у Новом Пазару од краја XIX века. Не знају ништа о ранијем пореклу.

ТЕЊЕВИЋИ

Три српске породице досељене после 1945. године из Ковачева.

ТЕРЗИЋИ

Срби Терзићи досељени су после 1950. године из Пињажа и Милатковића (Рашка), а Муслимани из Жабрњица (Прибој).

ТЕШЕВИЋИ

Једна српска породица досељена 1964. године из Рудог

ТИГАЊИ

Тигањи, Тараханиши, Муратовићи, Кожари, потомци су (по предању) четири брата из Врбице (Бихор). Тигања је највише било у Коритима, одатле су пре 15 година досељени у Нови Пазар (5). Други су досељени из Ковача (Муслимани).

ТИМОТИЈЕВИЋИ

Две породице досељене пре десетак година из Грачана — Дољани код Сопоћана (Срби).

ТИОСАВЉЕВИЋИ

Преци данашњих Тиосављевића досељени су у XIX веку у село Ко-суриће из Црне Горе. Први од њих (3) досељени су у Нови Пазар 1919. године, а други после 1950. године. Има их и у Тушимљу (Срби).

ТОДОРОВИЋИ

Никола Тодоровић био је учитељ у Новом Пазару 1902/03. године али су се његови потомци иселили. Други Тодоровићи (1) досељени су са Голије 1920. године, а трећи (3) из Крагујевца, 1946. године. Ови последњи су се раније презивали Николићи, а старином су Васојевићи.

Други Тодоровићи (Срби) досељени су из Одојевића, Митрове реке, Тушимље, Јовца (Ђуприја) (Србија).

ТОКАЛИЋИ

Поуздано не знају своје порекло, а по доста непоузданом предању су потомци неког турског официра који је после косовске битке дошао у овај крај. Његово потомство узело је презиме по том што је Ток Алија носио велике токе на одећи. Токалићи су стара и велика новопазарска породица, али су се у знатном броју иселили у Турску 1913. и 1958. године

Имали су све читлуке у Дрманићу и Кузмичеву. Кажу да је по њима настало село Токалићи, код Ушића (Муслимани).

ТОКОВИЋИ

Стара су градска муслиманска породица из Сјенице. Једна породица је досељена отуда пре 10 година.

ТОМИЋИ

Недавно су се доселили Срби Томићи из Рајетића, Брђани, Бара (Лепосавићи), Велике Дренове (Жабари).

ТОМКИЋИ

Недавно досељена српска породица из Јањева.

ТОМИЋЕВИЋИ

Једна српска породица недавно досељена из Вучака (Ивањица).

ТОМОВИЋИ

Једна породица је досељена из Рватске, а друга из Лукоцрева. Има их у Пасјем Потоку, Барама, Алуловићу (Срби).

ТОПАЛОВИЋИ

Срба Топаловића има у Пнућу и Прћенови, а Муслимана у Рожајима.

ТОПУЗОВИЋИ

Још од почетка овог века у Новом Пазару живе Муслимани Топузовићи, највероватније досељени из Белих Вода, где их и данас има.

ТОРБИЋИ

Први Торбићи (Муслимани) сматрају да су потомци неког Торбеша који је досељен у Нови Пазар у XIX веку (4).

Други Торбићи такође Муслимани, презивали су се до пре два појаса Марковићи, а ново презиме су узели по мајци, која је била од Торбића (2).

ТОТИЋИ

Неки пре, а неки после другог светског рата, досељени су из Кладнице (Урсуле). Сада у Новом Пазару има двадесетак породица Тотића (Муслимани).

ТРБОЊИЋИ

Они су стара градска муслуманска породица у Сјеници. Од пре 20 година једна породица живи у Новом Пазару.

ТРИФУНОВИЋИ

Средином XIX века Трифуновића (Коматине — Кучи) насељили су читлуке бегова Ђоровића у Тврдошеву, како то наводи Милисав Лутовац. Одатле је једна породица досељена у Нови Пазар 1946. године (Срби).

ТРИПКОВИЋИ

У Новом Пазару живи једна муслуманска породица Трипковића више од 100 година, али ништа не знају о свом ранијем пореклу. У Сјеници живе Срби Трипковићи, старином Морачани.

ТРНЧИЋИ

Када је, према предању, један од четири брата, иначе исламизовани Прелевић, појео пуну трнку меда, прозвали су га Трнчић. Једна породица са овим презименом досељена је пре неколико година у Нови Пазар из Комарана.

ТРТОВЦИ

Првобитно су Тртовци живели у Шароњама и Лескови (Тутин), па су се одатле расељавали и доста давно досељени у Нови Пазар. Кајзу да је почетком XIX века дошао неки Тртовац у Нови Пазар из Шароња, бавио се штављењем кожа и стекао велико богатство. Њихове породице су стекле знатан углед у граду, али су се многи одселили у Турску после 1912. и 1958. године. Сматрају да су потомци исламизованих Куча и да су на Пештер досељени почетком XVIII века (сеоба Климената) из Тртова, у Албанији. Тртовци су се и после другог светског рата досељавали у Нови Пазар (2) (Муслумани).

ТРУБЉАНИ

Трубљани су недавно исламизовани Губеринићи. И данас се Муслумани у Трубићи (Бихор) називају Губеринићи, а они који су досељени у Нови Пазар (2) називају се Тубљани, по селу одакле су досељени.

ТУРКОВИЋИ

Турковићи у Долићу и Крњој Јели су Никче, отранак Климената и у ова села су насељени 1700. године. Отуда су дошли у Нови Пазар (3). Многи Турковићи су се одселили у Турску 1958. године.

Једна породица Турковића досељена је 1944. године из Орашнице (Бродарево), а ту су досељени из Титограда. Нису у сродству са првим Турковићима (Муслимани).

ТУТИЋИ

Старих Тутића, који се помињу у Новом Пазару 1767. године, више нема. Садашњи новопазарски Тутићи досељени су (15) из Доброг Дуба, Потреба (Тутин) и Горанце. Они су Шкријељи старијом, у сродству су са Пренчама, а ново презиме носе по некој жени Тути. Данас су они врло бројни. Једна породица досељена је после другог светског рата из Тутића, код Мојковца (Муслимани).

ТУЗИНЬЦИ

Тузиње на Пештери су почетком XIII века насељили Клименте (Вокље), који су ту и исламизовани (1721. године) Тузињу је било 14 породица Климената са 85 чланова, католичке конфесије; *П е т к о в и ћ, Један документ о Пештери...*). Тамо су се презивали: Ћљакићи, Османуглићи, Куртанивићи. Године 1919. досељени су Куртановићи из Тузиње у Нови Пазар, па су угели презиме Тузиньци (5), док су други, који су касније дошли, задржали презиме Куртановићи (Муслимани).

УГЉАНИ

У Углу, на Пештери, било је 1721. године 20 породица са 166 чланова Климената (Вокље), који су ту дасељени 1700. године. Били су католици, али су сви исламизовани. У Новом Пазару је већи број породица које су досељаване још од XIX века из Угла и презивају се Угљани. Неки се називају и Угљићи.

УЈКАНОВИЋИ

Једна породица досељена је 1924. године из Драгојловића (Сјеница). Пошли су у Турску, па су остали у Новом Пазару. Ујкановићи, који су досељени из Дражевића презивају се Дражевичани. Пет породица Ујкановића досељено је из Гошева, код Лукара. Раније су се називали: Дупљаци. Шест породица Ујкановића досељено је из Ковача и изгледа да су Хоти (Муслимани).

УКИЋИ

Старина им је у Угу, на Пештери. По пореклу су Вокље — Клименте. Одатле су се још у XIX веку почели расељавати по неким селима око Сјенице и на Доњој Пештери. У Новом Пазару их има углавном од пре тридесетак година и касније (5) (Муслимани).

УЉАРЕВИЋИ

Лазар Уљаревић био је учитељ у Новом Пазару 1902/03. године) Р. Петковић — Поповић, В. Шалипуровић, Српске шале... 263 — 264). Оставио је потомке у једној породици (Срби).

УРОШЕВИЋИ

Од почетка XIX века у Јабланици живе Урошевићи, раније Јагмићићи, досељеници из Црне Горе. Од 1959. године досељени су у Нови Пазар (4). Други су из Смилова Лаза (1) (Срби).

УСТАЛИЋИ

Стара су градска новопазарска породица а презиме носе по Уст Алији, (народном лекару). Традицију Уст Алаје наставили су њетови потомци, па се 1890. године помињу у Новом Пазару као лекари хирурзи: Усталић Бећо и Зећо, браћа, који су обрезивали децу, вадили зубе, вршили операцију киле, вађење камена из мокраћне бешике (3) (Муслимани). (В. Илић и ћ, Историјски развој здравства., 45).

ВАПЉАНИ

Тако се презива неколико мусиманских породица које су досељене из Вапе, код Сјенице, у периоду између два светска рата. Тамо су се презивали Асотики.

ВАСИЉЕВИЋИ

Почетком овог века досељени су из Корита и настанили у Шутенковцу (4) (Срби).

ВАСОВИЋИ

Из Вучака, код Ерчега (Голија), досељена је 1931. године једна породица Васовића у Дугу Польану, а одатле 1956. у Нови Пазар. У Вучак су досељени средином XIX века из Острога, у Црној Гори.

Друге три породице досељене су пре 15 година из Страдова (Срби).

ВАТИЋИ

Године 1961. досељене су четири породице Ватића из Тузинја и Кижеваца (Пештер). Клименте су по пореклу и у тим селима су од 1700. године. По предању, они су потомци Биц Вате, вође Климената из 1737. године (Муслимани).

ВЕХАПИ

То су Горани (посластичари) из села Зли Поток, Драгаш, досељени пре 15 гдоина (3).

ВЕЈСЕЛОВИЋИ

Први Вејселовићи су досељени из Расна и Камешнице (Клименте), а затим из Вражгорнаца, Рогиња, Кожља, Дубова (Муслимани).

ВЕЛИЧАНИ

У Сувом Долу има неколико породица Величана, који су средином XIX века дошли из Велике (Плав) као Петровићи. Од 1966. године једна породица је у Новом Пазару (Срби).

ВЕЛИМИРОВИЋИ

Једна породица досељена из Београда 1968. године. Друге две породице досељене су из Грачана (Срби).

ВЕЉКОВИЋИ

Почетком XIX века досељени су преци Вељковића у села Неготинац и Лопужањ (Одојевићи), а одатле, краје XIX века, у Нови Пазар (3). Припадају једном братству са Лазовићима у Пасјем Потоку. Највероватније су Дробњаци (Срби).

ВЕЉОВИЋИ

У Нови Пазар је у послератном периоду досељено из околних села више породица Вељовић. Први су дошли из Тврдошева (1946. године), а раније су се презивали Максимовићи; досељеници су из Црне Горе. По једна породица досељена је из Башче (Рожаје), затим из Сувог Дола, Граца, Јукашице и Годова. Старина им је у Ровцима и раније су се презивали Булатовићи (Срби).

Вељовићи Муслимани живе и у Пријепољу, а има и оних који су били Вељовићи па су, пошто су примили ислам, променили презиме у Османвиће и Мухомадиће (М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 70).

ВЕСЕЛИНОВИЋИ

Старином су Кучи, а има их у тутињском крају; својакају се са тамошњим Хамзагићима (исламизованим Кучима). Први су пре 20 година дошли из Виткојевића. Веселиновићи у Табалијама су Коматовићи, а ту су досељени из Црне Горе, 1809. године. Много их се 1880. године иселило у Топлицу (Крчмаре, Плана, Леча) (Срби.).

ВЕСКОВИЋИ

Пре двадесет година једна породица досељена је из Црне Горе. Старион су Цеклињани. Весковића, али Муслимана, има у Костићу (Бихор) (Црногорци).

ВЕСНИЋИ

Три новопазарске мусиманскe породице Веснића родом су из Никшића, а у Нови Пазар су дошли из Комарана, 1956. године. Има их у Брђанима и Крушеву.

ВИДОЈЕВИЋИ

Има их у Тушимљу, Калудри, Голицу. Једна породица скоро досељена из Тушимља (Срби).

ВИЛОТИЈЕВИЋИ

Године 1960. досељена је једна породица из Мале Пчелице, код Кратујевца (Срби).

ВИРИЈЕВИЋИ

Из Доње Крњине и Зечевића досељене су две породице пре 10 година (Срби).

ВИШЊИЋИ

Старином су из Бихора и према М. Лутовцу, потомци су Вишње Куч. Тамо се рођакају са Мусиманима Дуровићима. Из Бихора су се, у првој половини XIX века, добром делом иселили и настанили у Кладници (Сјеница) и Кушићу (Ивањица). Неки од оних у Кладници су исламизовани, али су задржали старо презиме. Године 1938. једна српска породица је досељена из Кушића.

ВОЦЕ

Пре 15 година једна породица Воџа дошла је из Косовске Митровице у Нови Пазар (Албанци).

ВРАГИЋИ

Само три мусиманскe породице носе ово презиме: једна у Рожају, друга у Лукоцреву и трећа у Новом Пазару (1960. године). Раније су се називали Нокићи (Клименте).

ВРАНЧЕВИЋИ

Били су позната аганска кућа у Новом Пазару. Имали су чифчије у Ђонлијама, Попама и Тушимљу (у Тушимљу се чувају остаци куле аге Вранчевића) (1) (Муслимани).

ВРАНИЋИ

У Лопижама и Чедову има Вранића, досељених у XIX веку из Црне Горе. Неки од њих су се раније презивали Томашевићи. Од њих је једна новопазарска породица досељена после првог светског рата. Други Вранићи су досељени пре 20 година из Попа и Пипери су старином (Ердељановић зна за велико пиперско племе Вранића). У новије време породица Вранића досељена је из Добриње (Тутин). Раније су се презивали Соколовићи (Куцићи) (Срби).

ВРАЊКОВИЋИ

Крајем прошлог века две породице Врањковића су досељене у Нови Пазар из Херцеговине (Муслимани).

ВРЦИЋИ

Муслимана Врцића има само у Сјеници и једна породица у Новом Пазару. До средине XIX века живели су у Коритима и тамо су се презивали Дупљаци. Смаил Врџа се помиње 1912. године као ага села Богути. Много Врцића иселило се после 1958. године у Турску.

ВРУЈЧАНИ

Муслиманске породице досељене крајем прошлог века из Врујца, код Тутина (5).

ВУЈАНЦИ

Две српске породице досељене су после балканских ратова из Боровака, код Больеваца на Ибру. Васојевићи су старином.

ВУЈИСИЋИ

После балканских ратова Вујисићи из Прекобрђа, код Колапина, населили су се у Витомирци код Пећи, а 1946. године једна породица из Витомираце досељена је у Нови Пазар. Старином су Морачани (Црногорци). Почетком XIX века у Тењкову, код Новог Пазара, досељени су из Црне Горе Вујисићи и ту живе 3 породице.

ВУЈОВИЋИ

Пре рата досељена је једна породица Вујовића из Лимске долине. Други су досељени после 1950. године из Смиљевца код Ивањице (Срби).

ВУКАШИНОВИЋИ

Две породице Вукашиновића досељене су 1912. из Сјенице у Нови Пазар, а у Сјеницу су дошли средином XIX века из околине Цетиња (Срби).

ВУЧЕЉИ

Три породице Вучеља живе у Новом Пазару од 1900. године, а досељени су из Брнишева код Делимеђа. Сматрају да су Клименте (Муслимани).

ВУЧЕТИЋИ

Старина им је у Штиранци (Колашин) а живе у Сувом Долу (Пештер), где их називају Колашинцима. Раније су се презивали Чуљковићи тер, а рођаке Чуљковића имају у Бијелом Пољу. Једна породица досељена је из Сувог Дола 1955. године (Срби).

ВУЧИЋЕВИЋИ

У лукарима има 16 кућа Вучићевића, одакле су три породице досељене у Нови Пазар одмах после другог светског рата. Раније су се презивали Петровићи а досељени су из Васојевића у XIX веку (Срби).

ВУЧКОВИЋИ

Први Вучковићи досељени су из Багачића (Сјеница) 1929. године; други из Плешина 1952. године трећи из Војнића, четврти из Ђоковића а пети из Врбе, код Краљева. Презимена су им новијег датума па нико од њих није у сродству (Срби).

ВУЧЕЛОКВИЋИ

Становници Вучје Локве, Берберишта и Рватске су потомци три брата и до другог светског рата нису међусобно склапали бракове. Вучја Локва је 1700. године била насељена Климентама и данас у овом селу живе: Хамидовићи, Сејдовићи, Идризовићи, Меховићи, Шаћировићи, Салковићи, Хасановићи, Аљовићи, Рамовићи, Куртовић, Шабановићи, Ибровићи, Изберовићи. Становници Вучје Локве су се доста рано почели досељавати у Нови Пазар па се помињу као Вучелоквићи у једном попису 1767. године. У новије време они који су се доселили у Нови Пазар из Вучје Локве задржали су стара презимена која су имали у том селу (Муслимани).

ВУКИЋЕВИЋИ

Вукићевићи су Васојевићи (Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 196), па су се неки од њих, средином XIX века, доселили у Ибарски Колашин, а други у Сјеничко поље. Неки од оних из Ибарског Колашина одсељени су у Лешак, а 1914. године једна породица из Лешка досељена је у Нови Пазар. Друге две породице досељене су после првог светског рата из Ерчета, а две породице пре десетак година из села Вучинића (Срби).

ВУКОВИЋИ

Једна српска породица из Ковачева. Има их у Тушимљу.

ВУКОИЧИЋИ

Из Рајетића (Рогозна) досељена је једна породица пре 20 година. Црногорског порекла, (Срби).

ВУКОЛЕВИЋИ

Једна српска породица досељена 1960. године из Књажевца.

ВУКОТИЋИ

До пре три појаса презивали су се Бишевци и у Нови Пазар су досељене три породице (Срби).

ВУКСАНОВИЋИ

Први Вуксановићи су досељени из оближњег села Избица (2). Раније су се презивали Чукановићи, а старином су Црногорци, вероватно Чукићи. Други су из Трнаве (1) и нису у сродству са првима, иако су и они старином Црногорци (Срби).

ВУКОМАНОВИЋИ

Три брата — Вукман, Вук и Алексија — досељени су почетком XIX века из Црне Горе и оставили су потомство: Вукомановиће у Љуљцу (4) и Полазима (5); Вукојевиће у Ковачеву и Алексиће у Вурицама. У Нови Пазар је 1919. године досељена једна породица из Љуљца.

ВУКОСАВЉЕВИЋИ

Од три брата — Вукосава, Милете и Милоја — потичу њихови потомци: Вукосављевићи, Милојевићи и Милетићи, који живе у Јавору (Рогозна), а преци су им у XIX веку досељени из Грубетића, а овде из Црне Горе (Срби).

ВУЛЕТИЋИ

Браћа Врле, Пајо и Милан Вуловић дошли су 1849. године са Цетиња и населили се у селу Павље, код Новог Пазара, потомци Вула — Вулетићи — дошли су у Нови Пазар 1901. године и традиционално су се бавили мутавчијским и кујунџијским занатом (Срби).

ВУШОВИЋИ

Из околине Никшића досељени су кредитном XIX века Вушовићи у Шароње, на Голији, а одатле једна породица 1962. године у Нови Пазар (Срби).

ЗАБУНОВИЋИ

Из Запуже (Врановине) досељена је једна српска породица 1972. године.

ЗАГАРЕВИЋИ

Неке породице Загаревића досељене су из Рибарића пре и после другог светског рата. Њихови преци били су добри ловци и држали су керове (загаре), због чега су добили овакво презиме. Према једним, они су исламизирани Кучи, а према другима — Хоти.

ЗАХИТОВИЋИ

Из Делимеђа, Конича и Врбасића досељени су Захитовићи у Нови Пазар (6) (Шаље).

ЗАЈМОВИЋИ

Зајмовићи су стара градска породица у Бијелом Пољу, па се један део тога града и сада зове Зајмовића ливаде. Две породице су после 1920. године пошли у Турску па су остале у Новом Пазару (1). Према предању, Зајмовићи, Хацибеговићи и Бајрамлићи су потомци неког турског официра.

ЗАТРИЋИ

Старином су из Затрића (Албанци) код Ђаковице, а у Нови Пазар су дошли 1890. године. Тамо су се презивали Кастрати (3).

ЗЕЋИРОВИЋИ

Први Зећировићи досељени су пре десетак година из Вржегрица. Раније су се презивали Хацовићи, а Клименте су по пореклу. Други су до-

сељени из Дубова код Тутина. Хоти су пореклом и у сродству су са Бејто-вићима и Коцама (Муслимани).

ЗЕЊОВИЋИ

Највероватније да су потомци Хота јер су староседеоци Ковача, одакле су дошли у Нови Пазар почевши од 1952. (6) (Муслимани).

ЗЕЧИЋИ

Из Мојстира су досељене две мусиманске породице пре 15 година.

ЗЕЧЕВИЋИ

Средином XIX века два брата Зечевића досељена су из Васојевића и населили села Кочарник и Попе, код Тутина. Пре 20 година једна породица је досељена из Попа, а друга, мало касније, из Иванграда (Срби — Црногорци).

ЗЕЈНИЛОВИЋИ

Према Р. Вешовићу, Зејниловићи су исламизовани Кучи и њихов предак је насељена из Медуна. Раније их је било само у Бијелом Пољу и Иванграду, па су се касније исељавали у разна места, а једна породица досељена је у Нови Пазар из Иванграда, 1972. године.

ЗЕЈНЕЛАГИЋИ

То је велика и стара градска породица у Рожају (од 1698. године), а Клименте су по пореклу. У Нови Пазар су досељени 1918. године. Само три породице задржале су то презиме, док су други узели презиме Рожајац (Муслимани).

ЗЕКАВИЦЕ

Старином Морачани Зекавице су у XIX веку населили Ерчеге, на Голији. Године 1927. једна породица досељена је из Ерчега у Јаначко Поље. Пре двадесетак година по једна породица је досељена из Јаначког Поља и Ерчега (Срби).

ЗЕКИЋИ

Од два брата Ковачевића (Васојевићи), који су средином XIX века населили Брњицу (Сјеница), један је примио ислам, па су од њега Зекићи, а од оног другог су Срби Ђеримани (они се и данас рођакају). Они су 1912. године напустили Брњицу: Ђеримани су отишли у Ерчеге, а Зекићи — први

у Сјеницу, а други у Камешницу, а из Камешнице у Мелаје. Године 1950. досељена су четири брата Зекића из Мелаја, а нешто после тога и једна породица из Сјенице.

Други Зекићи, досељени из Ибарца код Рожаја, Клименте су по пореклу, а трећи из Мелаја (Клименте) (Муслимани).

ЗЕКНИЋИ

Старином су из Делимеђа (Шкријељи). Као Билаловићи досељени су 1925. године у Рајчиновиће и ту узели презиме Зекнићи. Из Рајчиновића је 1971. године досељена једна породица у Нови Пазар (Муслимани).

ЗЕКОВИЋИ

Почетком XIX века доселио се у Нови Пазар из Црнчеве код Рожаја неки Зеко, па су његови потомци узели презиме Зековићи. Неко време су се називали Хаџизековићи, па опет Зековићи (2). У новије време досељене су неке породице из Муроваца, Врбасића (Муслимани).

ЗЕНОВИЋИ

Недавно досељени из Крушева, Бајевице и Расна (7) (Муслимани).

ЗЕНКОВИЋИ

Само у Рајчиновића Бањи има Зенковића, а у новије време и у Новом Пазару (5). Досељени су 1925. године из Делимеђа и Шкријељи су старином (Муслимани).

ЗЕНУНОВИЋИ

Родом из Руђа и Жирча (Тутин) а старином су Шаље (од 1970. и 3 породице).

ЗИЈАДИЋИ

Раније Мурићи (Клименте), а касније Зијадићи, живели су у Брзии, код Сјенице. Одатле су се пре 20 година иселили у Сарајево а две породице у Нови Пазар. Они Зијадићи који су се после 1920. године насељили у Новом Пазару презивају се Брежани.

ЗИЛКИЋИ

Према, предању неки Поповић (Куч) из Добрине (Тутин) убио је агу па побегао у село Орапче и ту примио ислам. Његови потомци у том селу су Зилкићи, Синановићи и Хазировићи. После 1950. године Зилкићи су досељени у Нови Пазар (5).

ЗИМОЊИЋИ

Зимоњићи су Гучани (Херцеговци). Када су неки од њих примили ислам, нису мењали презиме. Ти исламизовани су у XIX веку досељени у Сјеницу, а у току другог светског рата једна породица из Сјенице у Нови Пазар.

ЗОГИЋИ

Старином су Руговци — Љајићи, а потомци неког Хајдара, а село Глоговик, насељили су почетком XVIII века. Презиме Зогић носе по некој жени Зоги, што преведено са албанског значи кокошица — ситна. До балканских ратова говорили су албански. Од пре двадесетак година доселили су се и у Нови Пазар (5).

ЗОРНИЋИ

Зорнића — Муслимана и Срба — има у Кладници (Сјеница). Сматрају да су род и да приликом примања ислама нису мењали презиме. Мисле да су мештани и најстарији становници Кладнице. Године 1914. дошла су у Нови Пазар четири брата Зорнића. Други су досељени после другог светског рата (7).

ЗОРОНИЋИ

Муслимана Зоронића има само у Бистрици, код Бијелог Поља, одакле су досељене три породице, у Нови Пазар, и то једна пре другог светског рата, а две после рата. Кажу да су се раније називали Џанбеговићи. Своје порекло поуздано не знају, а сматрају да су потомци неког турског официра. Неки од њих називају се Зоранићи.

ЗУЈОВИЋИ

Зујовићи су исламизовани Новаковићи — Васојевићи (Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 278). Једна породица досељена је из Иванграда пре првог светског рата.

ЗУКАНОВИЋИ

Први су досељени после рата из Косовске Митровице, а други из Белих вода (5) (Муслимани).

ЗУКОРЛИЋИ

Зук Орла је Куч и, према предању, припада тзв. албанским Кучима. Досељени су почетком XVIII века из Албаније, преко Гусиња, и насељили се у Орље (Тутин). То је веома бројна породица, тако да се сматра да има

више од 80 кућа, од тога само У Новом Пазару 17, а досељени су после другог светског рата (Муслимани).

ЗУКОВИЋИ

Становници су Новог Пазара од 1950. године а досељени су из Тријебина (Сјеница), Гошева (Нови Пазар), Заградине (Прибој).

ЖАЛЧЕВИЋИ

Пред други светски рат досељене су две породице Жалчевића из Горанце у Нови Пазар. Према једном предању, Хоти су по пореклу, Жалчевића је и пре првог светског рата било у Новом Пазару. Село Џвијетње било је агалук новопазарских Жалчевића. У Новом Пазару су били угледна породица.

ЖИРАЧАНИ

Жирче, код Тутина, насељили су почетком XVIII века Шаље. Прво-битно су били католици и, према пропису 1721. године, биле су 4 куће, са 28 чланова. Масовно су учествовали у покретима против реформи султана Махмуда II (1831), када су многи побијени. Само у Новом Пазару Ејуп-паша Ферхатагић је похватао, побио и све покопао у једној гробници осам Жирчана. Врло се рано помињу као становници Новог Пазара, још 1767. године. Неки Џанко Жирчанин помиње се 1820. године као сопственик њиве и воденице са два млина у Брвенику, на Ибру.

У Новом Пазару има доста Жирчана са старим презименом, али и оних који су променили то презиме. У Жирчу потомци Шаља су: Шабановићи, Бејтовићи, Хасовићи (Муслимани).

ЖРТ

Једна албанска породица досељена из Бруда — Драгаш 1947. године.

ЖИВАЉЕВИЋИ

Живаљевићи су Бјелопавлићи, а има их у Машници, Ржаници и Велики, а од 1928. године — у Пећи и Дечанима. Пре десетак година једна породица досељена је из Машнице (Црногорци).

ЖИВАНИЋИ

Пре 20 година дошла је једна породица из Ресника код Крагујевца, а, према предању, старијим су Црногорци (Срби).

ЖИВКОВИЋИ

Петар Живковић дошао је у Нови Пазар крајем XIX века и бавио се трговином. Постао је врло богат, али су његови потомци, то богатство употребили јер су били алкохоличари. Породица Живковић била је угледна градска кућа (1).

Други Живковићи су потомци Василија Живковића, који се 1907. године помиње као трговац у Новом Пазару, а ту је досељен из Прћенове. Кучи су (1).

Трећи су досељени из Црнче (Бијело Поље) 1939. године, а остали после 1950. из села: Рајетића, Павља, Бинића, Лешка (Срби).

ЖИЖИТИ

Године 1946. једна породица досељена из Струга — Ускопи, боанска општина (Црногорци).

ЖУПЉАНИ

Пет муслиманских породица Жупљана живи у Новом Пазару негде од kraja XIX века. Ту су досељени из Јасеновика (Пожега) а у Јасеновик су досељени 1878. године из Никшићке жупе.

ЖУПИЋИ

Муслимана Жупића има у Јасеновику, Вучинићу и Иванчи, Ту су досељени 1878. године из Никшићке Жупе. Сматрају да су род са новопазарским Жупљанима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Архив Општинског комитета СКС Нови Пазар
(АО — СКС)

Архив Општинског суда у Новом Пазару
(АО — НП)

Архив Секретаријата за унутрашње послове Нови Пазар
(А — СУП-а)

Архив Скупштине општине Нови Пазар
(А — СО)

Архив Војно-историјског института Београд
(А — В и и)

Башбакалик архиви, Истанбул, Тапу Дефтер за Босну бр. 6 из доба султана
Ахмеда I
(Тапу Дефтер бр. 6)

Дипломатски архив Секретаријата за иностране послове, Београд
Политичко одељење
Просветно-пропагандно одељење
(ДА — СИП — ПО)
(ДА — СИП — ПП)

Историјски архив Дубровник
(Cons. rog. sv. 17. str. 129^v
Lamenta de foris, vol 35 F° 61^v)

Историјски архив Нови Пазар
(ИА — НП)

Приватни архиви

Приватни архив Исмаила Бошњовића, Нови Пазар
(ПА — ИБ)

Приватни архив Хаџи-хафиз Абдулах-ефендије Качапора, Нови Пазар
(ПА — АК)

Приватни архив Омер-ефендије Коничанина
(ПА — ОК)

Приватни архив Жике Костића, Нови Пазар
(ПА — ЖК)

Приватни архив Сулејман-бega Расовца, Нови Пазар
(ПА — СР)

Приватни архив Халила Хадижалитовића, Нови Пазар
(ПА — ХХ)

Приватни архив Слободана Радовановића, Нови Пазар
(ПА — СР)

Објављени извори

Александар Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972.
(А. Гильфердинг, *Путовање...*)

Гастон Гравје, *Новопазарски Санџак*, Нови Пазар 1977.
(Г. Гравје, *Новопазарски Санџак*)

Евлија Челебија, *Путопис*, Сарајево 1967.
(Е. Челебија, *Путопис*)

Владимир Ђоровић, *Дипломатска преписка краљевине Србије I*, Београд 1933.
(В. Ђоровић, *Дипломатска преписка...*)

Глиша Елезовић, *Из цариградских турских архива*, САН, Зборник за историјску и књижевну критику, књ. II, Историјски институт, књ. I, Београд 1940.
(Г. Елезовић, *Из цариградских турских архива*)

Исти, *Турски споменици*, СКА, књ. I, св. I, 1348—1520, Београд 1940.
(Г. Елезовић, *Турски споменици*)

Артур Еванс, *Пјешке кроз Босну, Херцеговину током устанка, августа и септембра 1875.*, Сарајево 1973.
(А. Еванс, *Пјешке...*)

Иван Фра Јукић, *Путописи и историјско-етнографски радови*, Сарајево 1953.
(И. Ф. Јукић, *Путописи...*)

Хаџи Калфа, *О Балканском полуострву*, Споменик XVIII, СКА, Београд 1892.
(Хаџи Калфа, *О Балканском полуострву*)

Х. Хаџибегић, Званични подаци...

А. Ханцић, *Најстарији турски извори о рудничима и трговини у Босни*, Институт за историју X/II, Сарајево 1974.
(А. Ханцић, *Најстарији турски извори...*)

Кануни и канун-наме за босански, херцеговачки, зворнички, црногорски и скадарски санџак, Оријентални институт у Сарајеву, Сер. I, Законски споменици св. I, Сарајево 1957.
(*Кануни и канун-наме*)

Бенедикт Курипешић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530. године*, Сарајево 1950.
(Б. Курипешић, *Путопис...*)

Симеон Лехаци, *Путевие заметки*, Москва 1965.
(С. Лехаци, *Путевие заметки*)

Константин Михаиловић из Острвице, Јаничареве успомене или турска хроника, Београд 1966.
(К. Михаиловић, Јаничареве успомене...)

Petar Matković, *Dnevnik i putovanja Pavla Kontarinija u Carigrad 1581.*, Rad JAZU, knj. CXXIV, Zagreb 1895.
(*Pavle Kontarini*)

Isti, Hayes, Rad JAZU, knj. CXXIV, Zagreb 1895.
(*Hayes*)

Isti, Putovanje Seidlčeve 1556—1559, Rad JAZU, knj. LXXXIV, Zagreb 1887.
(*Putovanje Seidlčeve*)

Isti, Putovanja Benedikta Rambertija, Rad JAZU, LVI, Zagreb 1881.
(*Ramberti*)

Isti, Putovanja Kornelija Duplice Špera 1533, Rad JAZU, LXII, Zagreb 1882.
(*Šper*)

Isti, Putovanja Jeana Shesneaua 1547, Rad JAZU, LXII, Zagreb 1882.
(*J. Shesneau*)

Isti, Putovanja Katarina Zena 1550, Rad JAZU, LXII, Zagreb 1882.
(*K. Zeno*)

Мехмед Мујезиновић, Исламски епиграфски споменици Новог Пазара, Новопазарски зборник 1977.
(М. Мујезиновић, Исламски епиграфски споменици...)

Ејуп Мушковић, Новопазарска ћефилема из 1767. године, Зборник историјског музеја Србије 8—9, Београд 1969.
(Е. Мушковић, Ћефилема...)

Област Бранковића, опшири катастарски попис из 1455, Сарајево 1972.

Мавро Орбанић, Краљевство Словена, Београд 1968.
(М. Орбанић, Краљевство Словена)

Бранко Перуничић, Једно столеће Краљева (1815—1915), Краљево 1966.
(Б. Перуничић, Једно столеће Краљева)

Никола И. Петровић, Цјелокупна дјела, књ. IV, Цетиње 1969.
(Н. Петровић, Цјелокупна дјела, књ. IV)

Протић Антоније, Повесница од почетка времена војвода српског Карађорђа Петровића, СКА, Споменик XIX, Београд 1892.
(Протић А., Повесница)

Јован Радонић, Дубровачка акта и повеље, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Треће одељење, књ. XI, Извори за историју Јужних Словена, серија I, књ. IV, св. I, Београд 1941.
(Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље...)

Исти, Римска курија и јужнословенске земље од XVI—XIX в., САН, Посебно издање, књ. CLV, Одељење друштвених наука, нова серија, књ. 3, Београд 1950.
(Ј. Радонић, Римска курија...)

Franjo Rački, Izveštaj Marina Bicića o svojim putovanjima 1610. po Arbanaskoj i staroj Srbiji, Starine XX, Zagreb 1888.
(F. Rački, M. Bicić)

Радован Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика XVI и XVII века, Београд 1961.
(Р. Самарџић, Београд и Србија...)

Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века*, Београд 1926.
(А. Соловјев, *Одабрани споменици...*)

Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, бр. 147, Београд 1902. и књ. II—III, Београд 1905
(Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I и књ. II—III)

Исти, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, део први и књ. II, део други, Београд—Сремски Карловци 1929.
(Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I, или II*)

Хазим Шабановић, *Крајишта Иса-бега Исхаковића*, Збирни катастарски попис 1455. године, Сарајево 1964.
(Х. Шабановић, *Крајишта Иса-бега Исхаковића*)

Лујо Војновић, *Записници племићког господара Марина Маројиће Кабоге о његовом посланству у Херцеговини*, Споменик СКА XXXIV, 2, Београд 1898.
(Л. Војновић, *Кабога...*)

Никола Шкеровић, *Записници седница Министарског савета*, грађа II, Београд 1952.
(Н. Шкеровић, *Записници...*)

Данило Вуловић, *Књажева канцеларија*, књ. I, Нахија пожешка 1815—1839, Грађа књ. III, Београд 1953.
(Д. Вуловић, *Књажева канцеларија*, ДАБ-КК ХХІІІ)

Зборник Константина Јиречека I, САН, Посебно издање, књ. CCCXXVI, Одељење друштвених наука, Нова серија књ. 33, Београд 1959.
(Зборник К. Јиречека I)

Вахија Златар, *Попис вакуфа у Босни у XVI столећу*, Прилог за оријенталну филологију XX—XXI, Сарајево 1976.
(Б. Златар, *Попис вакуфа...*)

Литература

Андреја Андрејевић, *Алтун-alem цамија у Новом Пазару*, Новопазарски зборник I, Нови Пазар 1977.
(А. Андрејевић, *Алтун-alem цамија*)

Исти, *Споменици исламске уметности*, Нови Пазар и околина, Београд 1969.
(А. Андрејевић, *Споменици...*)

Иво Андрић, *Немирна година* (За логоровања), Београд 1963.
(И. Андрић, *За логоровања*)

Б. Бабић, *Миграције у новоослобођеним крајевима Црне Горе*, ЈИЧ, 3—4, Београд 1960.
(Б. Бабић, *Миграције...*)

Никола Банашевић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1971.
(Н. Банашевић, *Летопис попа Дукљанина*)

Данило Барјактаревић, *Поводом традиције о заједничком пореклу неких арбанашких и црногорских племена*, Арбанашка истраживања, бр. 1, Приштина 1975.
(Д. Барјактаревић, *Поводом традиције...*)

Исти, *Новопазарско-сјенички говори*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XVI, Институт за српскохрватски језик, Београд 1966.
(Д. Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*)

Мирко Барјактаревић, *Основа настајања етничких група код нас*, Токови, 10—11, Иванград 1975.
(М. Барјактаревић, *Основа настајања...*)

Исти, *Ругова*, САН, Српски етнографски зборник, књ. LXXIV, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 36, Београд 1960.
(М. Барјактаревић, *Ругова*)

Мехмед Беговић, *Муслимани у Босни и Херцеговини*, Београд 1938.
(М. Беговић, *Муслимани...*)

Мехмед Вејтић, *Саобраћај и везе*, Нови Пазар и околина, Београд 1969.
(М. Вејтић, *Саобраћај и везе*)

Ш. Бешлагић, *Стећци*, Сарајево 1971.
(Ш. Бешлагић, *Стећци*)

Vojislav Bogićević, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878—1918*. Historijski zbornik, god. III, br. 1—4, Zagreb 1950.

(V. Bogićević, *Migracije...*)

Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, књ. СС, Историјски институт, књ. 3, Београд 1952.
(И. Божић, *Дубровник и Турска...*)

Е. Ј. Цветић, *Новопазарски Санџак*, Јагодина
(Е. Цветић, *Новопазарски Санџак*)

Јован Џвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966.
(Ј. Џвијић, *Балканско полуострво...*)

Емил Чершков, *Римљани на Косову и Метохији*, Београд 1969.
(Е. Чершков, *Римљани...*)

Васа Чубриловић, *Порекло мусиманског племства Босне и Херцеговине*, ЈИЧ, 1935.

(В. Чубриловић, *Порекло мусиманског племства...*)

Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
(С. Ђирковић, *Историја ...*)

Исти, *Средњовековна српска држава*, Загреб 1959.
(С. Ђирковић, *Средњовековна српска држава*)

Мих. Јов. Динић, О Николи Алтомановићу, СКА, Посебно издање, књ. ХС, Друштвено-историјски списи, књ. 40, Београд 1932.
(М. Динић, О Николи Алтомановићу)

Сергије Димитријевић, *Дубровачки каравани у Југоној Србији у XVII веку*, САН, Посебно издање СССХХІ, Историјски институт, књ. 11, Београд 1960.
(С. Димитријевић, *Дубровачки каравани...*)

Јевто Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913.
(Ј. Дедијер, *Нова Србија*)

Н. Дучић, *Борба добровољачког кора ибарске војске и устаничких чета Јаворског кора 1876, 1877. и 1878.*, Гласник, СУД, II одређење, књ. XIII, Београд 1881.
(Н. Дучић, *Борба добровољачког кора...*)

Стеван Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, СКА, Српски етнографски зборник књ. XLVIII, Друго одељење, Београд 1931.
(С. Дучић, Куча...)

Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице*, Историјски гласник VII 2/3 — 247
(Д. Ђорђевић, Аустро-српски сукоб...)

Тихомир Ђорђевић, *Јевреји и Срби за време прве владавине кнеза Милоша 1815—1839*, Годишњица Н. Чупића, књ. XXXV, Београд 1933.
(Т. Ђорђевић, Јевреји...)

Исти, *Черкези у нашој земљи*, Наш народни живот, књ. VIII, Београд 1933.
(Т. Ђорђевић, Черкези...)

Исти, *Становништво Србије после Велике сеобе Срба 1690*, Годишњица Н. Чупића, књ. XXXVI, Београд 1927.
(Т. Ђорђевић, Становништво Србије...)

Бранислав Ђурђев, *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, Научно друштво БиХ, Радови II, Одељење историјско-филолошких наука, књ. I, Сарајево 1954.
(Б. Ђурђев, Из историје Црне Горе...)

Исти, *Подаци о Дробњацима у дејству за Херцеговачки санџак 1477*, Историјски записи XXV, књ. XXIX 1—2, Титоград 1972.
(Б. Ђурђев, Подаци о Дробњацима...)

Милутин Гарашанин, *Археологија новопазарског краја*, Нови Пазар и околина, Београд 1969.
(М. Гарашанин, Археологија...)

Богдан Гледовић, *Допринос Санџака победи над фашизмом*, Мостови 28, Пљевља 1975.
(Б. Гледовић, Допринос Санџака...)

Недим Филиповић, *О проблемима друштвеног и економског развијатка османске власти*, Прилози за историју у Сарајеву бр. XI—XII, Сарајево 1975—1976.
(Н. Филиповић, О проблемима...)
Хамид Хаџибегић, *Главарина у Османском држави*, Оријентални институт у Сарајеву, Посебно издање IV, Сарајево 1968.
(Х. Хаџибегић, Главарина...)

Др Мухамед Хаџијахић, *Неки резултати испитивања етничких кретања у Босни у XVIII и првој половини XIX столећа*, Проблеми етничког развијатка у Босни и Херцеговини, Сарајево 1975—1976. године.
(М. Хаџијахић, Неки резултати...)

Мехмед Ханцић, *Исламизација Босне и Херцеговине и порекло босанско-херцеговачких Муслимана*, Сарајево 1940.
(М. Ханцић, Исламизација...)

Богумил Храбак, *Домаћи трговци у Новом Пазару у XVI веку*, Историјски гласник, 2—4, Београд 1951.
(Б. Храбак, Домаћи трговци...)

Исти, *Пословни људи Полимља 1350—1700*, Симпозијум Сеоски дани С. Вуко-сављевића, III, Пријепоље 1976.
(Б. Храбак, Пословни људи...)

Властимир Илић, *Историјски развој здравствене службе у Новом Пазару и околини*, Београд 1970.
(В. Илић, Историјски развој...)

Халил Иналцик, Османско Царство, Београд 1974.
(Х. Иналцик, Османско Царство)

Касим Исовић, Аустроугарско запоседање Новопазарског санџака 1879,
Годишњак Историјског друштва БиХ, IX
(К. Исовић, Аустроугарско запоседање...)

Гргур Јакшић, Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу, Београд 1945.
(Г. Јакшић, БиХ на Берлинском конгресу)

Константин Јиречек, Историја Срба I и II књ., Београд 1952.
(К. Јиречек, Историја Срба I или II књ.)

Ђурђе Јелинић, Новопазарски Санџак и политичка разнотежа на Балкану,
„Дело“, Београд 1910.
(Ђ. Јелинић, Новопазарски Санџак...)

Андреја Јовићевић, Зета и Ђешкопоље, СКА, Насеља и порекло становништва, књ. 23, Београд 1926.
(А. Јовићевић, Зета и Ђешкопоље)

Хасан Калеши, Најстарији вакуфски документи у Југославији на арапском језику, Приштина 1972.
(Х. Калеши, Најстарији документи...)

Јованка Калић, Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку, Симпозијум Сеоски дани С. Вукосављевића IV, Пријепоља 1976.
(Ј. Калић, Из историје Пријепоља...)

Вук Каракић, Први и други српски устанак, Београд 1974.
(В. Каракић, Први и други српски устанак)

Хамдија Капицић, Херцеговачки устанак 1882. године, Сарајево 1973.
(Х. Капицић, Херцеговачки устанак...)

Иван Косанчић, Новопазарски Санџак и његови етнички проблем, Београд 1912. године
(И. Косанчић, Новопазарски Санџак...)

Коста Костић, Наши нови градови на југу, Београд 1922.
(К. Костић, Наши нови градови...)

Коста Костић, Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739. и сеоба у Угарску, Гласник СНД, књ. VII—VIII, томе, Скопље 1930.
(К. Костић, Устанак Срба и Арбанаса...)

Мита Костић, Из историје Срба Новопазарског Санџака после Берлинског конгреса, Глас СНД XXI, 106
(М. Костић, Из историје Срба...)

Хамдија Крешевљаковић, Еснафи и обрти у старом Сарајеву, Сарајево 1958.
(Х. Крешевљаковић, Еснафи...)

Милисав Лутовац, Бихор и Корита, САН, Српски етнографски зборник, књ. LXXXI, Београд 1967.
(М. Лутовац, Бихор и Корита)

Исти, Ибарски Колашин, Српски етнографски зборник LXVII, Београд 1954.
(М. Лутовац, Ибарски Колашин)

Исти, Иванградска (беранска) котлина, Посебно издање САН, књ. CCLXIX, Географски институт, књ. 11, Београд 1957.
(М. Лутовац, Иванградска котлина)

Исти, *Рожаје и Штавица*, САН, књ. LXXV, Насеља и порекло становништва, књ. 37, Београд 1960.
(М. Лутовац, *Рожаје и Штавица*)

Мирјана Љубинковић, *Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара*, Зборник Народног музеја, св. VI, т. VI, Београд 1960.
(М. Љубинковић, *Некропола...*)

Александар Матковски, *Две непознате буне у скадарском санџаку из II половине XVI века*, Историјски записи 1—2, Титоград 1976.
(А. Матковић, *Две непознате буне...*)

Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975.
(Р. Михаљчић, *Крај српског царства*)

Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1976.
(М. Милићевић, *Кнежевина Србија*)

Вор. Ж. Милојевић, *Пештер и Сјеница*, Гласник Географског друштва 5, 1920.
(Б. Милојевић, *Пештер и Сјеница*)

Павле Милошевић, *Ослобођење Берана од турске власти 1912. Токови 10—11. Иванград 1975.*
(П. Милошевић, *Ослобођење Берана...*)

Марко Миљанов, *Племе Кучи у народној причи и пјесми*, Титоград 1967.
(М. Миљанов, *Племе Кучи...*)

Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, Београд 1975.
(А. Митровић, *Време нетрпељивих*)

Мехмед Мујезиновић, *Кронограм на Новопазарској бањи*, Прилог за оријенталну филологију XX—XXI, Сарајево 1974.
(М. Мујезиновић, *Кронограм...*)

Мехмед Мујић, *Положај Циганча у југословенским земљама под османском влашћу*, Прилози за оријенталну филологију југословенских народа под османском влашћу III—IV 1952—1953, Сарајево 1953.
(М. Мујић, *Положај Циганча...*)

Ејуп Мушовић, *Демсева и Демјевски сабор 1282*, Мостови бр. 17, Пљевља 1973.
(Е. Мушовић, *Демсева...*)

Исти, *Две повеље султана Мехмеда II писане у Сјеници и Новом Пазару*, Наша прошлост, IV—V, 1969—1970.
(Е. Мушовић, *Две повеље...*)

Исти, *Нешто о новопазарским Јеврејима и њиховој судбини у другом светском рату*, Јеврејски алманах 1966—1977, Београд 1967.
(Е. Мушовић, *Нешто о судбини новопазарских Јевреја...*)

Исти, *Песме Сулејмана Табаковића*, Мостови, бр. 19, Пљевља 1973.
(Е. Мушовић, *Песме С. Табаковића*)

Исти, *Симеон Лехаџи о Скопљу, Новом Пазару и Сарајеву*, Наша прошлост IV—V, 1969—1970, Краљево 1971.
(Е. Мушовић, *С. Лехаџи...*)

Исти, *Стари занати у Новом Пазару*, Мостови 18, Пљевља 1973.
(Е. Мушовић, *Стари занати...*)

Велизар Недовић, Културно-просветне прилике Новог Пазара, Нови Пазар и околина, Београд 1969.
(В. Недовић, Културно-просветне прилике...)

Јован Нешковић, Средњовековни град Рас, Весник Војног музеја 13—14, Београд 1968.
(Ј. Нешковић, Рас...)

Мирослав Пантић, Дубровчанин Никола Бошковић и рашке ствари, Зборник за ликовну уметност, Матица српска, Нови Сад 1972.
(М. Пантић, Н. Бошковић...)

Фанула Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, Академија наука и уметности БИХ, дјела књ. XXX, Центар за балканолошка истраживања, књ. I.
(Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена...)

Борђе Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине, САН, Посебно издање, књ. CCXXIX, Одељење друштвених наука књ. 12, Београд 1955.
(Б. Пејановић, Становништво БИХ)

Борђије Ђоко Пејовић, Исељавање Црногораца у XIX вијеку, Титоград 1962.
(Б. Пејовић, Исељавање Црногораца...)

Богољуб Петковић, Један документ о броју католика на Пештеријском другом десетицу XVIII века, Историјски часопис VII, Београд 1957.
(Б. Петковић, Један документ...)

Радмила Петковић и В. Шалипуровић, Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку, Прибој 1970.
(Р.. Петковић — В. Шалипуровић, Српске школе...)

Бурђица Петровић, Неки подаци о изради топовских кугли у Србији и Босни у XV и XVI веку, Весник Војног музеја 11—12, Београд 1966.
(Б. Петровић, Неки подаци...)

П. Ж. Петровић, Становништво арбанашког порекла у долини Рашке, Арбанашка истраживања бр. 1, Приштина 1962.
(П. Ж. Петровић, Становништво...)

Тома Поповић, Турска и Дубровник у XVI веку, Београд 1973.
(Т. Поповић, Турска и Дубровник...)

Миодраг Радовић и Ејуп Мушовић, Борци новопазарског краја пали у НОР-у, Нови Пазар 1974.
(Радовић — Мушовић, Борци...)

Новица Ракочевић, Исељавање Муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашине послије Берлинског конгреса, Историјски записи, год. XV, књ. XIX, 2, Титоград 1962.
(Н. Ракочевић, Исељавање Муслимана...)

Радован Самарџић, Друга похара Милешева, Симпозијум Сеоски дани С. Вукосављевића IV, Пријепоље 1976.
(Р. Самарџић, Друга похара Милешева)

Исти, Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку, Београд 1952.
(Р. Самарџић, Хајдучке борбе...)

Исти, Мехмед Соколовић, Београд 1975.
(Р. Самарџић, М. Соколовић)

Исти, Сулејман и Рокселана, Београд 1976.
(Р. Самарџић, Сулејман и Рокселана)

Миливоје Савић, Трговина и привреда у новоослобођеним и припојеним крајевима, Београд 1913.
(М. Савић, Трговина...)

Ризај Скендер, Новопазарски Санџак 1900—1901. Наша прошлост 1969—1970, Краљево 1970.
(Р. Скендер, Новопазарски Санџак...)

Исти, Структура становништва косовског вилајета у II половини XIX века, Врањски гласник, књ. VIII, Врање 1973.
(Р. Скендер, Структура становништва...)

Исти, Управна подела Новопазарског санџака (1877—1902—1912), Наша прошлост, Краљево 1973.
(Р. Скендер, Управна подела...)

Муниба Спахо, Скадарски мутесариф Махмуд-паша Бушатлија према турским документима, Историјски записи, књ. XX, св. 4, Титоград 1963.
(М. Спахо, Скадарски мутесариф...)

Радомир Станић, Неколико натписа на стећцима у околини Новог Пазара, Сјенице и Рашиће, Наше старине XI, Сарајево 1969.
(Р. Станић, Неколико натписа...)

Глигор Станојевић, Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVII вијека, Београд 1970.
(Г. Станојевић, Југословенске земље...)

Глигор Станојевић, Србија у време бечког рата, Београд 1976.
(Г. Станојевић, Србија...)

Станоје Станојевић, Народна енциклопедија, I—IV, Загреб 1928—1929.
(С. Станојевић, Народна енциклопедија, I, II, III, IV)

Исти, Немања, Годишњица Николе Чупића, књ. XLII, Београд 1961.
(С. Станојевић, Немања)

Владимир Стојанчевић, Друштвено-политичке прилике међу Арбанисима у Косовском Вилајету на почетку XX века и арбанашки отпори против турских реформи 1902/1903, Историјски часопис, књ. XI, Београд 1961.
(В. Стојанчевић, Друштвено-политичке прилике...)

Исти, Косовско-полимске миграције у Србији кнеза Милоша, Гласник Етнографског института, IX—X, Београд 1961.
(В. Стојанчевић, Косовско-полимске миграције)

Исти, Прилике у западној половини Косовског Вилајета према извештајима аустријског конзулатата у Скопљу 1900, Историјски часопис, књ. XII—XIII, Београд 1963.
(В. Стојанчевић, Прилике у западним крајевима...)

Исти, Јужнословенски народи у Османском Царству од Једренског мира 1829. до Париског мира 1956, Београд 1971.
(В. Стојанчевић, Јужнословенски народи...)

Хазим Шабановић, Босански пашалук, дела књ. XIV, Одјељење историјско-филолошких наука, Сарајево 1959.
(Х. Шабановић, Босански пашалук)

Исти, *Књижевност Муслмана Босне и Херцеговине на оријенталним језицима*, Сарајево 1973.
(Х. Шабановић, *Књижевност...*)

Вукоман Шалипурвић, *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903—1912*, Нова Варош 1972.
(В. Шалипурвић, *Културно-просветне организације...*)

Исти, *Попис становништва сјеничке казе (1912.)*
(В. Шалипурвић, *Попис...*)

Исти, *Раоничка буна I*, Сјеница 1969.
(В. Шалипурвић, *Раоничка буна I*)

Исти, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970.
(В. Шалипурвић, *Српске школе...*)

Исти, *Устанак у западном делу Старе Србије*, Титово Ужице 1975.
(В. Шалипурвић, *Устанак...*)

Фердо Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паše Латаса 1850—1852*, СКА, Зборник за историју, II одељење, књ. XIII, Суботица 1938.
(Ф. Шишић, *БиХ...*)

Исти, *Име Хват и Србин у теорији о досељавању Хвата и Срба*, Годишњица Николе Чупића, XXXV, Београд 1923.
(Ф. Шишић, *Име Хват и Србин...*)

Абдулах Шкаљић, *Туризам у српскохрватском језику*, Сарајево 1973.
(А. Шкаљић, *Туризам...*)

Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
(Г. Шкриванић, *Путеви...*)

Петар Шобајић, *Никишић, Оногашт*, Београд 1938.
(П. Шобајић, *Никишић*)

Милан Шуфлај, *Срби и Арбанаси*, Београд 1925.
(М. Шуфлај, *Срби и Арбанаси*)

Жарко Шћепановић, *Колашин на Тари*, Гласник Етнографског института, САНУ, књ. XXII, Београд 1973.
(Ж. Шћепановић, *Колашин...*)

Јован Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима*, Београд 1902.
(Ј. Томић, *Десет година...*)

Исти, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, Београд 1913.
(Ј. Томић, *О Арнаутима...*)

Исти, *Патријарх Арсеније III Чарнојевић*, Глас IXX, СКА, Београд 1906.
(Ј. Томић, *A. Чарнојевић...*)

Радослав Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935.
(Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*)

Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, САН, Посебно издање CCCXXXI, Историјски институт, књ. II, Београд 1960.
(В. Винавер, *Дубровник и Турска...*)

Исти, Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1660—1700), Историјски часопис, књ. XII—XIII, Београд 1963.
(В. Винавер, Дубровачка трговина...)

Исти, Период турске владавине (XV—XVIII век), Нови Пазар и околина, Београд 1969.
(В. Винавер, Период турске владавине...)

Рајко Веселиновић, Ко су „Албанци“ и „Клименте“ у аустријским изворима с краја XVII века, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 25 за 1960.

(Р. Веселиновић, Ко су „Албанци“...)

Петар Влаховић, Бродарево и његова околина, Београд 1968.
(П. Влаховић, Бродарево...)

Исти, Становништво Новог Пазара, Нови Пазар и околина, Београд 1969.
(П. Влаховић, Становништво...)

Михаило Војводић, Нови Пазар (1804—1912), Нови Пазар и околина, Београд 1969.
(М. Војводић, Нови Пазар...)

Т. П. Вукановић, Арбанашки устанци 1826—1832, Брањски гласник, књ. V, Ерање 1969.
(Т. П. Вукановић, Арбанашки устанци...)

Саво Вукомановић, Братство Мартиновића, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, Цетиње 1961.
(С. Вукомановић, Братство Мартиновића)

Сретен Вукосављевић, Историја сељачког друштва I, САН, Посебно издање, књ. CCIX, Институт за изучавање села, књ. I, Београд 1953.
(С. Вукосављевић, Историја сељачког друштва I)

Исти, Организација динарских племена, САН, Посебно одељење, књ. CCLXX, Етнографски институт, књ. 7, Београд 1957.
(С. Вукосављевић, Организација динарских племена)

Олга Зиројевић, Добијање права грађанства у Османској Империји (XV—XVII век), ЈИЧ 3—4, Београд 1973.
(О. Зиројевић, Добијање права грађанства...)

Иста, Турско војно уређење Србије 1659—1683, Београд 1974
(О. Зиројевић, Турско војно уређење...)

Иста, Цигани у Србији од доласка Турака до краја XVI века, ЈИЧ 1—2. 1976.
(О. Зиројевић, Цигани...)

Иста, Нови Пазар у турским изворима до XVI века, Новопазарски зборник, Нови Пазар 1977.
(О. Зиројевић, Нови Пазар...)

Ђ. Мано-Зиси, Љ. Б. Поповић, Нови Пазар, Илирско-грчки налаз, Београд 1969.
(Ђ. Мано-Зиси и Љ. Б. Поповић, Илирско-грчки налаз)

Колективна издања

Енциклопедија Југославије, III (1958), IV (1960), V (1960), VI (1965), VII (1968), VIII (1971), Загреб.
(Енциклопедија Југославије...)

Група аутора, *Ивањица*, Београд 1972.
(*Ивањица*)

Група аутора, *Из историје Албанија*, Београд 1969.
(*Из историје Албанија*)

Kur'an, Zagreb 1974.
(*Kur'an*)

Штампа

Цариградски гласник из 1906. и 1908. године
Новине читалашта београдског бр. 12 од 12. III 1948.
Новости од 22. IX 1921.
Ибарске новости, мај 1976.
Политика од 8. и 9. XII 1976.
Годишњак Косовског вилајета из 1899.

Dr Ejup MUŠOVIĆ

ETHNIC PROCESSES AND ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF NOVI PAZAR

Novi Pazar — centre of the community of the same name — is situated on the south-west end of the Socialist Republic of Serbia. It belongs to the Kraljevo region. The town is located alongside the central part of the River Raška i.e. in an area where one of the first tribal union was formed, of which the independent state of Raška was constituted in the XIIth century, whose creator was Stevan Nemanja, former of the Nemanjić dinasty, and under whose rule Serbia gained its culmination in the XIVth century being one of the most powerful European countries.

Many first Serbian statesmen, politicians and diplomatists were born, grew up and worked in the district of Raška. In this region Serbian literacy and literature arose. There Vukan's gospel (one of the oldest documents of Serbian literature) was written and illuminated at Pećine, Ras. Also the first Serbian writers were born there: Rastko Nemanjić-Sava, Stefan Prvovenčani and Konstantin Mihailović of Ostrovica, author of Janičar's Memories. The Raška valley is the cradle of the Raška Art School, the highest and the most important autochthonous Serbian art school. Its style has been reflected on numerous monuments of sacral architecture in the regions of Raška and Ibar, which — according to their splendour, magnificence, sumptuousness, architectural conceptions and decoration — exceed national frontiers. Taking into account the number of preserved cultural and historical monuments the Raška valley (although a limited area) is still a uniform area. These monuments are testimonials of a turbulent but historically and culturally rich past of that region.

Let us mention some of them: The Church of Sts Peter and Paul, or St. Peter's Church (now at Novi Pazar) is one of the oldest sacral Serbian monuments and centre in which was formed the medieval state of Raška and Nemanjić family. This archaic and architectonically interesting entiety is a proof of bygone centuries.

Djurdjevi Stupovi, an endowment of Stevan Nemanja (1171), is a triumph monument of the Nemanjić victory over the Byzantine army at Pantina. The monastery is also known for the oldest Serbian frescopaintings. There, in the monastery land, King Dragutin erected a chapel for his last rest. In this chapel a rich fresco-painting of the XIIIth century is visible with a scene of the Dežev meeting in the centre.

Sopoćani, an endowment and family mausoleum of King Uroš I, "a unique treasury of medieval (Serbian) painting."

There are also remains of recently discovered medieval fortificated towns and capitals (residences) of the Nemanjić family: Ras, Jeleč and Dežev.

In the whole of the discovered but not yet excavated area, a very rich and turbulent life of the medieval Raška state developed, especially until the Dežev meeting in 1282.

During the Turkish invasion the valley of Raška was a component part of the Branković district. It came under definite Turkish rule in 1445 when it was mentioned as a part of Isa-Bey Ishaković's lands.

In the period before the arrival of the Slavs, the Raška area was inhabited by Dardanian and Autaritian tribes. This is proved by recent archeological excavations. The area was more densely populated by these tribes than it was formerly presumed. During the Roman expansion over the Balkans the area was under Roman rule and the population mostly romanized. The faith of autochthonous population during the arrival of the Slavs is not known. However, it can be presumed that some of the population might have been assimilated or pressed back.

The area of Raška was one of the most populated regions by Serbs in the period before and in the first centuries of the Nemanjić period. This can be explained by a specific configuration of the land which was very convenient for battles for existence and freedom. After the Dežev meeting (1282) the situation changed. The Serbian nobility, economically strengthened, moved from montaneous areas to the southern fertile regions. Ras, Jeleč and Dežev were no more capitals but Pauni near Priština, and later Skopje. The majority of the population moved to the south together with the king and nobility looking for better economic and political conditions. There remained only cattle-breeders.

The arrival of the Turks (whose garrisons were located in 1396 at Zvečan, Jeleč and Gluhavica) changed thoroughly the history of the area. Consequently the change was also reflected on new ethnic processes. The first Turkish census registered a large Christian population whose occupation was cattle--breeding. However, some of them retreated to the north and west during the Turkish expansion.

The Turks brought Islam, which they adopted from the Arabians. This kind of religion was unknown in the Raška region until the arrival of the Turks. Consequently, the Turks brought their customs, beliefs, way of living, culture. They made efforts to impose them upon the despoiled population. Therefore the process of islamization began at the end of the XVth century, and was in full swing in the XVIth century. These islamized people formed a new population — Moslems. Originally these were islamized Slavs, and from the beginning of the XVIIIth century also Albanians who came to live at the Pešter plateau. Moslems predominated in the town of Novi Pazar from the first day of its formation by Isa-Bey Ishaković about 1461.

Novi Pazar was erected alongside the central part of the River Raška, not far from the Serbian medieval capital. The town was first projected to be a fortification and garrison for further Turkish invasion to the north and west. However, it did not develop in this sense, but became an important commercial and economic centre. It was a junction of the most important roads from Dubrovnik, Bosnia and Zeta. There these roads branched off to Salonika, Istanbul and Belgrade. Therefore Novi Pazar developed economically very quickly, especially in the XVIth and XVIIth centuries. It became one of the largest towns of the central part of the Balkan Peninsula. The vicinity of some mines (Gluhavica, Rogozna, Kopaonik) had a great influence on this development. Many handicrafts, especially dressing of metal, were very developed at that time.

It is very difficult to follow up the number and movement of the population of Novi Pazar because of the lack and contradictory data, both in travel-records and censuses. Nevertheless, a certain picture about the town and its population can be got. Before the end of a decade of its existence there were about 1500 inhabitants, i.e., 201 Christian and 75 Moslem houses. Twenty years later (1485) 167 Moslem and 71 Christian homes were registered. On the basis of this data it is clear that islamization was very pronounced and consequently, that Christian population left the town and Moslem population migrated to the town.

The XVIth century is one of the most quiet periods in the history of Novi Pazar. No serious convulsions or troubles occurred, and the roads were relatively calm. A great inflow of population (especially of Moslems) was registered then. According to some travel records about 3000 homes were registered (these data vary from 1000 to 6000 homes according to the author). This means that there lived about 15000 persons. Taking into account the period, this figure speaks in favour of a large city, one of the largest at the Balkans. However, it was the second large town in the Bosnian Pashalic region, immediately after Sarajevo.

At the end of the XVIIth century Novi Pazar had about 30 000 inhabitants. This was the peak in its development. The ethnic composition of population was as follows: Moslems, Serbians, Ragusians (people from Dubrovnik), Turks, Gypsies, Jews. The people from Dubrovnik (Ragusa) had a special and important role in the

Novi Pazar commerce. They had their own colony from the erection of the town until the end of the XVIIIth century. This means that they had a colony here even then when they had it at no other place.

From its foundation, Novi Pazar had all characteristics of an Oriental town: a market-place with stores in the centre, and with inhabited quarters which protected the market-place. A central mosque, public baths, schools and other public institutions were also built in the centre. The Novi Pazar market-place was large with a large fountain in its centre. It had 56 stores at the time when its founder lived. In the XVIth century there were 180 shops and Evlia Čelebia registered 1110 stores. Each quarter had its mosque and was named according to the mosque. Moslems and Christians lived in separated quarters. Also Gypsies, Jews, Čerkesis, Muhadžeri had their own quarters. In total, the life at Novi Pazar resembled that of other Oriental towns. The only specific phenomenon of this town was the Serbian language which was used by all groups of population regardless of their heterogenous composition and confessions, and regardless of the fact that the official language in the administration and the army was Turkish. This speaks in favour of the fact that those who adopted Islam kept their own language.

The most frightful catastrophe happened at Novi Pazar in 1689. During the war between Austria and Turkey the town was set to fire by the rebellious population of Stari Vlah, Austrians and Hungarians. Then, its numerous population disappeared: Moslems retreated to the Orient (they formed special quarters in Istanbul and Jedrene giving them names of Novi Pazar; probably also the places Novi Pazar and Duga Poljana in Bulgaria had got their names in the same way), while many Christians joined the migration of Arsenije III Čarnojević. According to data, the valley of Novi Pazar was full of dead bodies and no stone was left standing.

Some months after the disaster Novi Pazar began to live a new life. New houses and buildings were built on the burnt land and commercial relations were continued, especially by the people from Dubrovnik. The rebuilding of the town was quick and the new population moved in. Very few of the old inhabitants escaped the catastrophe of 1689 and returned to the town. People from villages of the Novi Pazar district formed this new population. From that time, a new history and a new ethnic composition of the population of Novi Pazar began. At that time many immigrations of Malisori tribes from the Pešter Plateau took place. There came Klimenti, Šalje, Hoti, Škrelje, as well as the population from the Montenegro mountains. They adopted Islam and settled in Novi Pazar.

Many troubles occurred during wars between the Turks and the European countries in the first half of the XVIIIth century having a certain effect on the ethnic processes and composition of the population at Novi Pazar. In spite of this the town remained a large and important commercial and artisan centre. The composition of the population was heterogenous and the number of people of Dubrovnik was higher than ever. On the basis of some data 36 Dubrovnik families i.e., about 60 Dubrovnik tradesmen lived there in 1715—1755. Nevertheless Moslem population was in large majority.

New troubles occurred in 1809 during Karadjordje's raid of Sandžak, when the town was burnt. Again its population was rarified because of emigrations, war disasters and epidemics which were constantly present. This can be proved by the number of persons who lived then in Novi Pazar. In 1808 there were 15 000 inhabitants, in 1838 about 6—8 000 people and twenty years later about 12 000 individuals.

The present population of Novi Pazar originates from the XIXth century. Many migrations and immigrations took place at that time through the Sandžak area. The Christian population, Serbs above all, migrated to the Šumadija region, where there was plenty of waste land, and from 1882 on to Prokuplje, Toplica and Kuršumlija. The Serbs from the Sandžak area migrated to the Šumadija region in such a number that Jovan Cvijić found almost in each village of Šumadija many immigrants from Sjenica and Pešter areas. They gave names to many villages in Šumadija as are Koričani near Knić, Seničani near Arandjelovac, Goševo near Prislonica, Vračevac at the foot of Mount Kosmaj. The Serbian population left this area during the XIXth century and there were no more ancient Raška people.

The deserted land was occupied by many Montenegrin and Herzegovina tribes who wanted to continue to the Šumadija region or to Prokuplje and Kur-

šumlija areas. However, they stopped and remained there, although there are data that also some Montenegrins emigrated from this area (7235 people in 1899).

Many Moslem refugees migrated to Novi Pazar and the Sandžak area from Serbia and Montenegro after 1833 and 1867.

Decisions of the Berlin Congress (1878) had a great influence on the further development of Novi Pazar and the ethnic composition of its population. According to them this area remained a component part of the Turkish Empire, although many Balkan countries became independent. From that time, the district of Novi Pazar had a very important political role in the Balkan Peninsula and was a subject of a great interest of great European powers.

Since 1463 the district of Novi Pazar was an administrative unit of the Bosnian Sandžak. Later as a separate sandžak it was a jurisdiction of a pasha, and in 1877 it was united to the Kosovo vilayet (province). However, because of its geopolitical position and historical past, it was always a separate entity. However, after the Berlin congress events, it became a more important area in which new metastatic movements took place. From that time, migrations of the Christian population were pronounced (except in 1689). Later on large migrations of the Moslem population also took place. Čerkesis, quite a new ethnic group, immigrated to this area, as well as Muhadžeri (Moslem refugees) from Bosnia, Montenegro and Herzegovina. The large number of Muhadžeri increased the population by about 15 per cent. Consequently the way of living changed and the number of Moslem population increased. On the other hand, their immigrations took place when new and modern communications were built along the valleys of the rivers Morava and Vardar, and when old Dubrovnik and Bosnian roads lost their importance. After decay of these roads the town of Novi Pazar decayed, too. This situation was also due to immigration of Muhadžeri who had no resources for an appropriate life. Therefore they were unwanted inhabitants of the town and the area in general. The town was impoverished in the XIXth century. It was the last Turkish fortification in that part of Europe until 1912 when it was liberated. However, it remained a poor town, without any economic perspective, without communications, with hard life.

Not only the difficult years of the wars in 1912 and 1913 and the First World War but also a difficult economic situation, famine and epidemics made life difficult there. The most disastrous cholera epidemic took place in 1912 when about 1110 people died. These were reasons for the new migrations of the population. The Moslem population emigrated to Turkey and Serbian to Šumadija. The Second World War found Novi Pazar with a rarified population and many visible contrasts. The district of Novi Pazar was one of the poorest regions of Yugoslavia between the two world wars, without industry, without a working class and intellectuals, without any progressive people. During a constant fight for existence, the rich past of the town and the whole area was forgotten.

During the Second World War Novi Pazar was occupied and destroyed by the Germans. The majority of its population emigrated and all Jews — who had an important role in the economy of the town — were killed. After the Second World War there were only 11 000 people left.

At the area was economically poor and the reconstruction of after-war disasters was carried slowly the migration and immigration processes continued. Thus, Serbs emigrated to more economically developed Serbian regions and Moslems emigrated to Turkey until 1970. They were substituted by migrants from the regions of Pešter, Bihor, Lim-valley, Golija, Rogozna.

The period of socialistic reconstruction brought to Novi Pazar a rebirth. Of a poor dim small town, cut from the world, where misery and poverty, superstition and primitivism dominated, a new important centre was formed. About ten thousand people work in factories now, more than eight hundred people graduated, and there is no child who does not go to school. Parallel with these changes the people's conceptions changed. All that prevented the development of the town and the whole area, has now been done away with.

About 40 000 people live today in the town of Novi Pazar. According to the census of 1971 the composition of the population is mixed. However, they all live in harmony and their unity has never been in question. Feeling conscious of their past they see their future in a harmonic and united life together, with the need of protection of basic acquisitions of the socialist revolution — fraternity and unity.